

*Sárospataki
Füzetek
Alapítva: 1857*

KIADJA: A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS HITTTUDOMÁNYI EGYETEM

Honlap: <https://sarospatakifuzetek.hu> | E-mail: sarospatakifuzetek@gmail.com

Digitális kiadás: <https://acad.hu/ojs/index.php/sf>

A Sárospataki Füzetek DOI:10.59914 azonosítót használ a 2024/1. számtól

FELELŐS KIADÓ/PUBLISHER

Enghy Sándor, PhD – *rektor*

A SZERKESZTŐSÉG TAGJAI

Nagy Károly Zsolt, PhD – *felelős szerkesztő*

Kustár György, PhD – *főszerkesztő*

Homoki Gyula, PhD

Kodácsy Tamás, PhD

Kovács Áron, PhD

Lapis József, PhD

Patyán László, PhD

Rácsok Gabriella, PhD

Szerkesztőbizottság tagjai

Dr. Balogh Judit – *a szám szakmai szerkesztője*

Dr. Visky S. Béla Dr. Kustár Zoltán

Dr. Békési Sándor Dr. Lukács Olga

Dr. Fazakas Gergely Tamás Molnár Illés

Dr. Fazakas Sándor Dr. Szűcs Kinga

Dr. Görföl Tibor Dr. Tóth Sára

Dr. Kiss Jenő Dr. Varga Gyöngyi

KORREKTÚRA

Lapis József, PhD

Homoki Gyula, PhD

ANGOL KORREKTÚRA

Füsti-Molnár Pálma

Homoki Gyula, PhD

A BORÍTÓTERVET ÁSZTALOS JÓZSEF KÉSZÍTETTE

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS ÉS AKTUÁLIS BORÍTÓTERV: Varga István

Készült

A Kapitális Nyomdában

Ügyvezető igazgató: Kapusi József

ISSN 1416-9878 (print) | ISSN 3057-9198 (online)

SZERKESZTŐSÉG CÍME

Sárospataki Református Hittudományi Egyetem

3950 Sárospatak, Rákóczi út 1.

Kiadás és terjesztés: +36 47 312 947

Felelős szerkesztő: +36 70 242 2674

PÉLDÁNYONKÉNTI ÁRA: 800 Ft (egyedi ár)

ÉVES ELŐFIZETÉSI DÍJ: 2000 Ft + postázási költség

CÍMLAPKÉP / COVER IMAGE:

Részlet Kocsi Csergő Bálint könyvének holland kiadásából

A képeket az online verzióban színesben, a nyomtatottban szürkeárnyalatosként közöljük

TARTALOM

Balogh Judit: Szerkesztői előszó	5
Oktass, hogy éljek!	
Dienes Dénes: „Ha tehát engem üldöztek, titeket is üldözni fognak.” (Jn 15,20)	9
Tanulmányok	
Csepregi Zoltán: Mártírok, hitehagyók, emigránsok: A gályarabperek evangélikus vádlottjai	13
Mihalik Béla Vilmos: A magyarországi protestáns lelkészek elleni 1674. évi per és a bécsi udvar	25
Balogh Judit: A pozsonyi vésztörvényszék hatása Erdélyben. Hírek és menekültek	49
G. Etényi Nóra: Egy rejtett kapcsolatrendszer információértéke. A magyarországi evangélikusok helyzete Johann Joachim D'Orville (1633–1688) Hessen-Kassel rezidensének regensburgi birodalmi gyűlésről küldött jelentéseiben	75
Lovas Anett Csilla: Megsemmisült arcok. Gondolatok Harsányi Zsolt Karácsony a gályán című novellájáról	97
P. Kusnyír Éva: „Az Úr vacsorájához való asztalon...” Gyülekezeti korkép a gályarabság idejéből az úrasztali felszerelések tükrében	107
Pályázat	
Homoki Gyula: A Sárospataki Református Hittudományi Egyetem középiskolai pályázata a gályarabper 350. évfordulója alkalmából	121
Kozsurek Anna: Az összefogás ereje	123
Balega Áron: Palackba zárt üzenet	127
Huszár Ákos: Levél Fiamnak	131
Estovk Eszter: Gályarapper	135
Idővonal	
Dancs László: A gályarab-kiállítás egy történelemtanár szemével	139
Recenziók	
Bátoriné Misák Marianna: Egy hiteles életút (Zsindelyné Tüdös Klára: Csizma az asztalon)	145
Plesa Boglárka: Mérhető-e a misztérium? A Fowler-modell korlátai és lehetőségei (Sitku Tibor: A fowleri hitfejlődés-elmélet értékelése és alkalmazási területei)	149
Jenei Péter: Háború, lázadás és felkelés a római kori Palesztinában (Grüll Tibor: Ézsau három könnycseppje. A zsidók három háborúja Róma ellen)	153
Stíluslap	157
Szerzőink	162

CONTENTS

Judit Balogh: Editorial	5
Teach Me That I May Live!	
Dénes Dienes: If they persecuted me, they will also persecute you. (Jn 15:20)	9
Studies	
Zoltán Csepregi: Martyrs, apostates, emigrants: The Lutheran defendants in the galley-slave trials	13
Béla Vilmos Mihalik: The trial of 1674 against Protestant clergymen in Hungary and the Viennese court	25
Judit Balogh: The impact of the extraordinary court of Pressburg in Transylvania - News and refugees	49
Nóra G. Etényi: The information value of a hidden social network – The situation of the Lutherans in Hungary as described in the reports of Johann Joachim d'Orville (1633–1688) resident of Hessen-Kassel at the Perpetual Diet of Regensburg	75
Anett Csilla Lovas: Annihilated Faces – Reflections on Zsolt Harsányi's short story "Karácsony a gályán" [Christmas on the Galley]	97
P. Éva Kusnyír: "At the table for the Lord's Supper..." – Congregational portrait from the time of galley slavery as reflected in the Lord's Table furnishings	107
Call for applications	
Gyula Homoki: The Sárospatak Reformed Theological University's secondary school competition on the occasion of the 350th anniversary of the galley slave trial	121
Anna Kozsurek: The power of cooperation	123
Áron Balega: Message in a bottle	127
Ákos Huszár: Letter to my son	131
Eszter Estovk: Galley rapper	135
Timeline	
László Dancs: The galley slave exhibition through the eyes of a history teacher	139
Reviews	
Marianna Bátoriné Misák: An authentic life (Zsindelyné Tüdős Klára: Csizma az asztalon)	145
Boglárka Plesa: Measurable mystery? The limitations and possibilities of Fowler's model (Sitku Tibor: A fowleri hitfejlődés-elmélet értékelése és alkalmazási területei)	149
Péter Jenei: War, revolt and rebellion in Palestine under the Romans (Grüll Tibor: Ézsau három könnyecskéje. A zsidók három háborúja Róma ellen)	153
Stylesheet	157
Authors	162

Szerkesztői előszó

Az első keresztények mártíriuma nem csupán magvetés volt, ahogyan Tertullianus gyönyörűen megfogalmazta, hanem hatalmas erkölcsi, spirituális muníció is lett a középkori kereszténység számára. A kínzások, sőt a halálos ítéletek ellenére is kitartó, sőt hitvalló keresztények a későbbi századok keresztényei számára is példát mutattak. Belőlük lettek az első szentek, akiknek a kultusza fontos iránymutatás és megerősítés is volt az egyháznak, egy olyan „tőke”, amelyre szívesen hivatkoztak a középkorban és később is. A középkori egyház legsötétebb időszaikában, az egyházi korrupció mélypontjain ezek a minták, előképek jelentették a megtartó erőt. Ez a példa segítette hozzá a következő századok szerzeteseit az aszketikus életmódjuk megéléséhez, ahogyan később a rendalapítók példái tovább éltették ezt a hagyományt. A hétköznapi emberek számára ezek az egyház által újra mondott élettörténetek, legendák mindig is útmutatókként szolgáltak. A reformáció korában a középkori egyház számos elemétől megszabadultak azok a reformátorok, akik a lehető legszigorúbban igyekeztek visszatérni a Szentíráshoz, újra középpontba állítani a Bibliát. Emiatt mindazt, ami a középkor során épült fel az egyházban, és látásuk szerint az Ige és a hívek közé ékelődött, mintegy ráakodott az eredeti tartalomra, igyekeztek lehántani róla. A teológusok elszántsága, hogy megtisztítsák a kereszténység központi üzenetét, természetesen hozta magával a Mária- és szentkultusz megszűnését, sőt tiltását protestáns körökben. Mindezek eltűnésével azonban eltűntek a szentek, mártírok történetei, amelyek fontos részeivé váltak a középkori ember gondolkodásának, a középkori keresztény éthosznak. Az élettörténetek, életpéldák azonban fontos kapaszkodók a hívő ember számára. A reformáció kora ennek pótlásaként a korábbinál is nagyobb figyelemmel fordult az Ószövetség történetei felé, és talán ennek a veszteségnek köze van ahhoz is, hogy a 16. század végéig, sőt még a 17. században is nagy népszerűségnek örvendett protestáns körökben is a deuterokanonikus könyvek számos története.

A reformáció kora Európa számos területén rendkívül komoly véráldozatokkal járt, francia, német vagy akár angol földön egyaránt. A magyar történelem sajátossága, hogy az ország három részre szakadása, az oszmán veszély, a mohácsi csata traumájának árnyékában a konfesszionalizáció folyamata, főleg a 17. század ötvenes éveig, jóval kevésbé volt véres, mint Európa más részeiben. Az első vándorprédikátorok kivételes eltökéltségéről természetesen megszülettek a történetek, mind Dévai Bíró Mátyás, mind Sztárai Mihály, Szegedi Kis István esetében, amelyeknek része volt többek bebörtönzése is. Ennek ellenére a mártírium jóval kevésbé volt jelen a magyar reformáció hagyományában. Az 1670-es évek folyamán zajló gyászévztized, a gályarab prédikátorok sorsa, történetei pótolta mindezt. A hitükért a kínzásokat, gályarabságot szenvedő mártírok emlékét a gyülekezeteik hűségesen ápolták, nekik emléktáblákat állítottak. A gályarabság egyéni történetei ennek ellenére sem váltak a protestáns emlékezet szerves részévé. A gályarabtörténeteink jelentős része még újra elmondásra vár, három és fél évszázaddal a történetek után is.

2024. május 5-én volt 350 éve annak, hogy összeült a pozsonyi törvényszék, ahol, a Wesselényi-összeesküvés miatti büntetesképpen protestáns lelkészeket és tanítókat ítélték el. A folyamat már 1673 augusztusában elindult, amikor Szelepcsényi György még csak a Wesselényi-összeesküvésben elsősorban érintett felvidéki lelkészeket idézte be. Mind a 33-at halálra ítélték, ám az ítéletet végül megváltoztatták. Választhatnak, hogy elhagyják az országot, vagy kötelezvényt írnak alá, hogy felhagynak lelkészi, tanítói szolgálatukkal. Az ezt követően újra beidézték, már jóval nagyobb számú protestáns szolgálattevő közül 300-an jelentek meg a törvényszék előtt. A kormányzat annak ellenére is a protestánsokban látta az összeesküvés legfőbb okozóit, hogy a szervezkedés tetején álló főnemesek mindannyian katolikusok voltak. Ennek hatására a katolikus egyház és a Habsburg kormányzat is elérkezettnek látta az időt a rekatalizációs folyamat felgyorsítására. A 300, Pozsonyban megjelent ember közül 236 aláírta a kötelezvényt, a többieket viszont bebörtönözték, később pedig gályarabságra adták el őket Triesztbe és Nápolyba. Az utóbbiakat de Ruyter holland admirális közbenjárására bocsátották szabadon.

Ebben a számban a tanulmányok a gályarab örökséget vizsgálják, több oldalról. Csepregi Zoltán az üldöztetés elől emigrációba kényszerült evangélikusok sorsát tárja fel, az emigrációban betöltött szerepüket, karrierépítésüket, a hazatérők és az ott maradók bemutatásával. Mihalik Béla Vilmos egy korábban már megjelent, de némileg átdolgozott tanulmánya a vésztörvényszéket megelőző terveket, eseményeket mutatja be. Balogh Judit az Erdélyi Fejedelemség református elitjének a gyászévtizedre adott reakcióit, cselekvési terveit vizsgálja az erdélyi egodokumentumok elemzése által. G. Etényi Nóra korábban már megjelent, de szintén átdolgozott művében a gyászévtized híreinek megjelenését mutatja be a korabeli nemzetközi nyilvánosság előtt, különösen a Német-római Birodalom nyomtatott politikai diskurzusaiban. P. Kusnyír Éva az érintett lelkészeiken keresztül a gályarabsághoz kötődő gyülekezetek korabeli kleinódiumait – úrasztali felszereléseit – vizsgálja, Lovas Anett Csilla pedig a gályarabság motívumának irodalmi megjelenésével foglalkozik, illetve Harsányi Zsolt *Karácsony a gályán* című novelláját elemzi.

Ezzel a számmal, ezekkel a tanulmányokkal nem csupán emléket szeretnénk állítani a három és fél évszázada történeteknek, de ahhoz is szeretnénk hozzájárulni, hogy a gályarabok, az üldözöttek történeteit újramondjuk, hogy emlékük a mi emlékünké váljon.

Balogh Judit

OKTASS, HOGY ÉLJÉK!

„A gályarabok
szenvetésében
Krisztus keresztje
ragyogott fel...”

Debrecen, Gálgyarab emlékmű

Dienes Dénes

„HA TEHÁT ENDEM ÜLDÖZTEK, TITEKET IS ÜLDÖZNI FOGNAK” (JN 15,20)

Emlékszem néhai teológiai professzorumra, aki gyakran fűzött előadásaiba kisebb exkurzusokat, s egyszer arról beszélt, hogy nem lett volna-e jobb, kifejezőbb, ha a keresztyének a kereszttel helyett az üres sírt választják vezető jelképül, mert akkor talán a feltámadás öröme sokkal intenzívebben járná át a mindennapi keresztyén életet. Természetesen tudta és tanította is, hogy mit jelent a kereszttel: Isten bűnbocsátó szeretetének és megváltó kegyelmének minden akadályt legyőző kiadását és felragyogtatását a Megváltó kínhalálán keresztül. Milyen nagy erő rejtezik a Második Helvét Hitvallás szövegében: „Mindenek fölött, a mi Urunk szenvedésével és halálával és mindazzal, amit testben való eljövételétől kezdve érettünk cselekedett és elszenvedett, a mennyei Atyát megbékítette minden hívő iránt, engesztelést szerzett a bűnért, a halált lefegyverezte, a kárhózatot és a poklot összetörte...”. Igen, a kereszttel jelen lévő megrázkódtatáson túl a megváltás örömét is hordozza rejtetten a Megfeszített szenvedése, mert Isten nem engedte, hogy az ő szentje rothadást lásson (ApCsel 2,27), hanem feltámasztotta a harmadik napon, ezzel igazolta Őt, és meg is dicsőítette.

A korai Krisztus-követők első jelképei között nem találjuk meg a kereszttel. Igen gyakori a hal ábrázolása, ritkább, de létező a galamb alakja. Szembetűnő azonban, hogy a Nagy Konstantin császár milánói rendeletét (313) követő években hirtelen megjelenik a kereszttel, s lassan szinte kizárólagossá, de legalábbis a legfontosabbá válik a jelképek között. Lehetséges, hogy előtte is megvolt már, de az üldözések miatt s a vele járó bot-

ránkozás elkerülése végett – brutális kivégző eszközről van szó – az első idők keresztényei nem használták nyíltan önazonosságuk kifejezésére.

Megkockáztatom, hogy a Krisztusban hívők nem pusztán teológiai tartalma-üzenete miatt választották a keresztet, hanem „életszerűsége” következtében is. Az üldözések során próféciónak bizonyult, amit Jézus követőinek jövőendő sorsáról mondott. S mindennapos tapasztalás volt, hogy a megváltott ember nem mentesül a szenvedésektől, ideértve az üldöztetést is, még hozzá úgy is, mint hitvalló életének természetes velejáróját.

Jelen sorokban nem térhetek ki arra, hogy az üldözésnek és az evangéliumi hitnek milyen összefüggései vannak. Csupán egy szempontból közelítem csak meg, még hozzá abból, amit Krisztus Urunk így mondott: „...aki megöl titeket, azt hiszi, hogy Istennek tetsző szolgálatot végez” (Jn 16,2). Többféle motivációját ismerjük az 1674-es pereknek, amelyeknek következtében protestáns lelkipásztorok és tanítók a börtönökben és a gályákon találták magukat: a hatalmi és politikai érdekek között ott volt – biztos állíthatom – római katolikus részről az a bizonyosság, hogy az eretnekek megbüntetése Istennek tetsző cselekedet. Azt is merem állítani, hogy ezzel szemben Istennek mégsem tetszett a protestáns egyházak elleni, a végső leszámolást vizionáló igyekezet. Sőt, a gályarabok szenvedésében Krisztus keresztje ragyogott fel, s ezzel Isten megdicsőítette magát ebben a nyomorúságban, amikor az árván hagyott gyülekezetek megálltak a hitben, teljes szolidaritást vállalva üldözött hitvalló pásztoraikkal. Maguk a nyomorúságba vetett lelkészek és tanítók emlékezetre méltónak tekintették szenvedéseiket, ezért többen meg is írták mindazt, amin keresztül mentek. De csak mint bizonyágtételt hagyták történetüket a kései utódokra, ami nem ér fel a Krisztus szenvedésével, de feltétlenül arra mutat. S azt is vallották, hogy társaik is vannak ebben a hitvalló a szenvedésben. Ezért énekelték a kapuvári börtönben:

Szenvedek békével, magamat is ezzel bíztatom mindenekben.

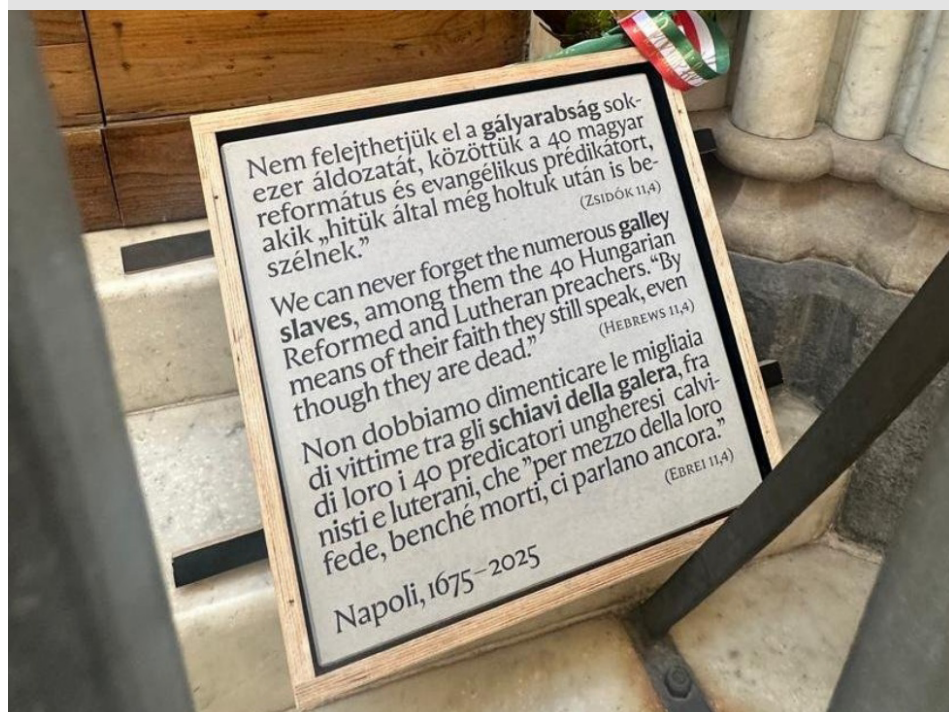
Szenvedett Megváltóm többet, én jól tudom, üdvösségemért testben.

Nem egyedül vagyok Földön, ki nyomorgok,

Szenvedik ezt is többen.

TANULMÁNYOK

Csepregi Zoltán
Mihalik Béla Vilmos
Balogh Judit
G. Etényi Nóra
Lovas Anett Csilla
P. Kusnyír Éva

Emléktábla Nápolyban. Fabiny Tamás felvétele

Csepregi Zoltán

MÁRTÍROK, HITEHAGYÓK, EMIGRÁNSOK: *

A GÁLYARABPEREK
EVANGÉLIKUS VÁDLOTTJAI

1. Elváló utak

Az ún. gályarabperekben – 1672-ben Nagyszombatban, 1673-ban Pozsonyban, 1674-ben Szepesváralján és végül az ún. delegált törvényszék előtt mintegy 600 protestáns prédikátor ellen lefolytatott monumentális perben, 1674-ben ismét Pozsonyban – a vádlottak, miután kivétel nélkül bűnösnek találták őket a felségárulás főbenjáró büntetében, három módon, háromféle reverzális (kötelezvény) aláírásával mentesülhettek a halálbüntetés alól: katolikus hitre térnek, elhagyják az országot vagy lemondanak lelkeszi állásukról.¹ Az idézésre megjelentek többsége aláírta valamelyik ívet, míg a kisebbség (a későbbi hitvallók, mártírok és gályarabok) mindenfajta aláírást megtagadott. Ez a négy lehetőség, a háromféle aláírás, illetve ezek elutasítása jelölte ki a perbe fogott prédikátorok négyféle útját, sorsát és identitását.

Az utak elválása hamarosan éles vitákat generált az elítélt prédikátorok között a hitvalló helyzetben hozható helyes vagy helytelen döntésekről. Hiszen sokak szemében nemcsak az áttérés minősült hittagadásnak, hanem a kivándorlást és a hivatalról való lemondást is a lelkeszi eskü megszegésének értelmezték. Mind a tömeges mártírium (mint mennyiségi kihívás), mind a szenvedés ellentmondásos teológiai értelmezései (mint minőségi kihívás) a probléma differenciált megközelítését igényelték. Erre a feladatra vállalkozott Georg Láni (1646–1701) evangélikus iskolamester és Szőnyi Nagy

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

¹ S. VARGA Katalin: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés*, Budapest, Universitas Kiadó, *Historia litteraria* 24, 2008, 61–71.

István (1632–1709) református lelkész, mindketten több mű szerzői, akik nem mentesültek a kortársaik írásbeli támadásaitól.

Láni maga is gályarabságra volt ítélve, de Nápolyba menet sikerült megszöknie, és száműzöttként Lipcsében talált új otthonra. Láni alapvető különbséget tesz a vértanúság két típusa, a véres (*cruentum*) és a vértelen (*incruentum*) között, ezzel a hangsúlyt a megpróbáltatás külső körülményeiről a hitvalló belső indítékaira helyezi át. Bár halálra ítélték, sikeres menekülésének köszönhetően a vértelen vértanúk közé sorolhatta magát, anélkül, hogy saját állhatatosságát (*constantia*) megkérdőjelezte volna. Láni gondolatmenete mindenekelőtt az emigránsok önképét jellemezte, akik az üldözött lutheránusok között a legnépesebb csoportot képviselték.²

Szőnyi mártíriumfelfogása nem különbözik Lániétól, de a vértanúság eszméjétől még távolabb megy. Szőnyi a mártírokat (a szó eredeti görög jelentését hangsúlyozva) egyszerűen az igazság tanúival azonosítja. A mártírok koronáját nem passzív szenvedésük és haláluk, hanem aktív tetteik adják: állhatatosságuk, tűrésük (*patientia*) és hitvallásuk (*confessio*). Ez a megoldás jól rögzül mind Szőnyi személyes tapasztalatában (őt soha nem fenyegette halálbüntetés), mind a kálvinista dogmatikában.³

Mintegy a 17. századi teológiai vitákat idézi fel a modern társadalomtörténeti szakirodalom útkeresése a kora újkori népmozgások (migráció, emigráció, száműzetés, diaszpóra, deportálás, állami népesedéspolitikai) értelmezéséről, tipizálásáról, identitásteremtő erejéről.⁴ A kutatók eközben hol tudatosan, hol önmaguknak sem bevallva tartják szem előtt a modern exodusok, kitelepítések, bevándorlások, lakosságcserek (transzatlanti, globális vagy éppen csak regionális) mintázatait és párhuzamait.⁵ A gályarabperekkel kapcsolatba hozható emigráció ebben a tipizálásban a felekezeti alapon történő, jogi eszközökkel fogatosított kiutasítás kategóriájában sorolható – megkülönböztetve például az ún. *Ländlerek* erőszakos deportálásától⁶

² KOWALSKÁ, Eva: Günther, Klesch, Láni und die anderen. Zur Typologie der ungarischen Exulanten des 17. Jahrhunderts, *Acta Comeniana*, 20–21. évfolyam, 2007, 49–64.; TÓTH, Zsombor: Persecutio decennalis (1671–1681). The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani, in SELDERHUIS, Herman J. (ed.): *Luther in Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, *Refo500 Academic Studies* 42, 2017, 335–353.

³ TÓTH Zsombor: *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, *Humanizmus és reformáció* 41, 2023, 180–190.

⁴ Korai példa a tipizálásra: WINTER, Eduard: *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, Akademie-Verlag, 1955.

⁵ SCHUNKA, Alexander – OLSHAUSEN, Eckart (Hrsg.): *Migrationserfahrungen – Migrationsstrukturen*, Stuttgart, Steiner, *Stuttgarter Beiträge zur historischen Migrationsforschung* 7, 2010.; ERTL, Thomas (Hrsg.): *Erzwungene Exile: Umsiedlung und Vertreibung in der Vormoderne (500 bis 1850)*, Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2017.; FATA, Márta: *Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, *Einführungen in die Geschichtswissenschaft. Frühe Neuzeit* 1, 2020.

⁶ STEINER, Stephan: *Reisen ohne Wiederkehr: Die Deportation von Protestanten aus Kärnten 1734–1736*, Wien – München, Böhlau – Oldenbourg, *Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 46, 2007.; UÖ.: *Rückkehr unerwünscht. Deportationen in der Habsburgermonarchie der Frühen*

vagy a vallási kisebbségek menekültjeitől (mennoniták, hutteriták stb.).⁷ Az 1670-es évek evangélikus emigrációjának legfontosabb identitásteremtő eleme a vallás, a hit-vallásosság, sőt, a hit éles helyzetben történő hangsúlyozott megvallása.⁸

2. Az evangélikus emigráció mennyiségi kiterjedése

Mekkora tömeget jelentett a gályarabperek által kiváltott evangélikus emigráció? Ha azokat számoljuk össze, akik a fent említett reverzálisban kötelezték magukat Magyarország elhagyására, akkor pontosan 80 főt találunk (és ezek között is néhány személyt, akik kötelezvényüket megtagadva végül mégis az országban maradtak). A külföldön fennmaradt forrásokban megőrzött kép ennél jóval nagyobb népmozgásra utal: a menekültek ellátása és integrálása jelentős erőforrásokat kötött le,⁹ jelenlétük meghatározó volt a nyilvános kommunikációban, és a sikeresen integrálódott szakemberek¹⁰ tartós szociális hálózatokat építettek ki. Ennek az ellentmondásos jelenségnek a magyarázata kettős:

1) Az országot elhagyó egyházi értelmiségnek csak a kisebb része jelenik meg a gályarabper jegyzőkönyvében, hiszen egyáltalán nem tűnnek ott fel a diákok, akik a várható üldöztetés miatt nem térnek vissza egyetemi tanulmányaik befejeztével, és az iskolák tanárai is csak kivételesen kaptak idézést Pozsonyba.¹¹ Illetve a lelkészek

Neuzeit und ihr europäischer Kontext, Wien, Böhlau, 2014.

⁷ Vö. BAHLCKE, Joachim (Hrsg.): *Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*, Berlin – Münster, LIT-Verl., *Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa* 4, 2008.

⁸ Vö. BAHLCKE, Joachim – BENDEL, Rainer (Hrsg.): *Migration und kirchliche Praxis: das religiöse Leben frühneuzeitlicher Glaubensflüchtlinge in alltagsgeschichtlicher Perspektive*, Köln – Weimar – Wien, Böhlau, *Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands* 40, 2008.; JÜRGENS, Henning P. – WELLER, Thomas (Hrsg.): *Religion und Mobilität: zum Verhältnis von raumbezogener Mobilität und religiöser Identitätsbildung im frühneuzeitlichen Europa*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, *Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Supplement* 81, 2010.; SPOHNHOLZ, Jesse – WAITE, Gary K. (eds.): *Exile and religious identity, 1500–1800*, London, Pickering & Chatto, *Religious cultures in the early modern world* 18, 2014.

⁹ Vö. ZSINDELY Endre: A magyar gályarab prédikátorok történetének zürichi dokumentumai, *Theologiai Szemle*, 19. évfolyam, 1976/7–8, 196–199.; FATA, Márta: Glaubensflüchtlinge aus Ungarn in Württemberg im 17. und 18. Jahrhundert: Forschungsaufriß mit einer Dokumentation der Exulanten, in ERDÉLYI Gabriella – TUSOR Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2007, 519–547.; METASCH, Frank: *Exulanten in Dresden: Einwanderung und Integration von Glaubensflüchtlingen im 17. und 18. Jahrhundert*, Leipzig, Leipziger Univ.-Verl., *Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde* 34, 2011.

¹⁰ Vö. SCHUNKA, Alexander: *Gäste, die bleiben: Zuwanderer in Kursachsen und der Oberlausitz im 17. und frühen 18. Jahrhundert*, Hamburg – Münster, LIT-Verl., *Pluralisierung & Autorität* 7, 2006.; MAHLING, Lubina: *Verflechtungsraum Lausitz. Böhmisches-ungarische Exulanten und Lausitzer Sorben: Begegnungen und Beziehungen im 18. Jahrhundert*, Budyšin, Serbski institut, *Kleine Reihe des Sorbischen Instituts Bautzen* 31, 2019.

¹¹ Nevezetes kivételek: Kocsi Csergő Bálint gályarab és emlékiratíró, pápai rektor (*1647), a fent említett Georg Láni, korponai rektor, Johannes Simonides emlékiratíró, breznóbányai rektor (1648–1708, neki Lánihoz hasonlóan sikerült megszöknie) és a gályarabként mártírhalt Michael

között is akadtak, akiket a hatósági erőszak már a per kezdete előtt külföldre kényszerített, így felesleges volt perbe idézni őket.

2) A másik magyarázat szociálpszichológiai: a magyarországi emigránsok igen hatásosan kommunikáltak,¹² és sikeresen játszották el a hangos kisebbség szerepét: többnek látszottak, mint ahányan számszerűen voltak.

A szemtanú sorstárs Johannes Burius (1636–1688) *Micae* című monumentális emlékiratában összesen 314 személyt említ név szerint, külön csoportosítva a hitvallókat és renegátokat, az Erdélybe menekülőket, az otthon maradókat és a német nyelvterületre kivándorlókat.¹³ Burius listáiban mintegy másfélszer több evangélikus teológus neve szerepel, mint a perek jegyzőkönyveiben, ráadásul az ő adatai sokszor pontosabbak, mivel személyes ismerőseiről számol be, ritkábban téveszt neveket és szolgálati helyeket, mint a hivatalos akták írnokai. A másik ilyen testközeli tanú Hiob Trusius (1622–1687), aki *Statua* című epikus gyászversében a külföldön elhunytaknak, így soha haza nem térőknek kíván emléket állítani. Trusius (saját magát is beszámítva) 65 sorstársat nevez meg, akik idegen földbe temették el családtagjaikat, illetve maguk sem látták soha többé viszont hazájukat.¹⁴

A felekezeti emigrációra vonatkozó további kvantitatív adatokat a következő három forráscsoportból veszem: iskolai beiratkozások (az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport adattárai¹⁵), külföldön megjelent alkalmi nyomtatványok (az RMK III. bibliográfiai kötetei¹⁶) és albumbejegyzések (a szegedi *Inscriptiones Alborum Amicorum* online adatbázisa¹⁷). Ezek együttes alkalmazásával azonosíthatók az evangélikus emigráció németországi és sziléziai központjai.

Pavlovitz, turócszentmártoni rektor (1647–1675).

¹² Vö. OTTO, Karl F. Jr. – CLARK, Jonathan P. (eds.): *Bibliographia Kleschiana: The writings of a baroque family*, Columbia, Camden House, 1996.

¹³ Burius latin nyelvű műve több másolatban is elérhető magyarországi és szlovákiai kéziratárakban, legfontosabb részlete nyomtatásban is megjelent: Johannes Burius: *Micae historiae Evangelicorum in Hungaria ab anno 1673. ad 1688. annum. Ex autographo Posoniensi editit Paulus Lichner*, Posonii, Wigand, 1864.

¹⁴ [Trusius, Hiobus:] *Statua*, In Perennem Mnemosynen Virorum, ex Hungaria per diversas Passim mundi plagas, pro Nomine Christi, & Veritate Evangelii Cum suis suspirando exulantium, & intra LXXIII. ad LXXXVI. inclusive. Sedecimi aerae Christianae seculi, vitam miseram & tristem cum placida beataque morte commutantium, cum annexa Paraenetica Paraclesi, erecta Operâ H. T. R. H. P. C. L, Lipsiae, Literis Johannis Georgii, 1687. RMK III. 3453.

¹⁵ SZÖGI László: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltára, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 9, 2003.; Uő.: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltára, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 17, 2011.; Uő.: A breslaui (1530–1693) és a görlitz (1586–1685) akadémiai gimnáziumok magyarországi hallgatói, *Gerundium*, 11. évfolyam, 2020/3–4, 169–196.

¹⁶ SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár*, III. kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898.; BORSÁ Gedeon – DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Irma (szerk.): *Pótlások, kiegészítések, javítások*, 1–5. kötet, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1990–1996.

¹⁷ LATZKOVITS Miklós et al.: *Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA)*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára, 2003–2021. DOI: 10.14232/iaa, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>.

3. Exuláns centrumok a német nyelvterületen

A kvantitatív vizsgálat egyértelműen a 17. századi magyarországi peregrináció fő központját, Wittenberget sorolja az emigráció szempontjából is az első helyre. Az alábbi táblázatokban két viszonylagos „békeév”, 1669 és 1680 adatai keretezik az emigráció felfutását jelentő 1674 és 1679 közötti időszakot. E „békeévekhez” képest a három forráscsoportból nyerhető adatok mennyisége 1674–1679 között minimum megduplázódik, de időnként megsokszorozódik. A központok rangsorolásában segít a táblázat összes adatából számolt „kumulált mutató”.

	Wittenberg						kumulált mutató: 286		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
Szögi 2011	8	14	19	20	14	13	20	9	100
RMK III	18	15	13	22	44	24	29	19	147
IAA	0	15	0	11	2	0	11	0	39

Wittenberg első helyét magyarázza egyrészt a peregrinációs hagyományban kialakult presztízse: az egyetemválasztást családi tradíciók és a diákok tudatában kialakult eszmei térkép jelentősen befolyásolták. Másrészt befogadó jellege és infrastrukturális szervezetsége is:¹⁸ a diákváros alkalmas volt rá, hogy az exulánsok itt hosszabb-rövidebb időt eltöltsenek, akár felnőtt fejjel az egyetemre is beiratkozva. A kutatásban vitatott kérdés, hogy a 17. század második felében mennyiben volt itt a magyarországi diákságnak intézményesült szervezete (azaz a magyar coetus megszűnése és a magyar könyvtár megalapítása között: 1613–1725), de az egyetemet kiszolgáló intézményrendszerre (pl. a nyomdákra) az emigránsok mindenképp támaszkodhattak.

A wittenbergitől jelentősen elmaradó mértékben, de hasonló mintázatot mutat a magyarországi diákok által ekkoriban hagyományosan látogatott többi evangélikus egyetem is: Altdorf, Jéna, Königsberg, Lipcse, Strassburg, Tübingen. Közülük Lipcse emelkedik ki, megszerezve a második helyet a rangsorban. Lipcse mint vásár- és nyomdaváros, azaz mint közlekedési és kommunikációs csomópont kínált az emigránsok számára elsőrangú lehetőségeket:

	Lipcse						kumulált mutató: 131		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
Szögi 2011	4	7	11	14	14	6	7	2	69
RMK III	0	0	9	8	8	12	6	3	43
IAA	0	11	4	4	0	0	0	0	19

¹⁸ Vö. MONGE, Mathilde – MUCHNIK, Natalia (eds.): *Early modern diasporas: a European history*, London – New York, Routledge, 2022.

Elhagyva az egyetemi világot most olyan városokat veszünk sorra, melyek ún. akadémiai gimnáziumuknak köszönhetően váltak korábban a diákmobilitás, az ún. gyászév-tizedben pedig a kivándorlás célpontjaivá. Földrajzi közelségük és nyelvi-kulturális hasonlóságuk miatt Szilézia és Lausitz hagyományos célpontja volt az Észak-Magyarországról érkező vándoroknak, mesterlegényeknek, diákoknak, álláskeresőknek vagy menekülteknek. A földrajzi közelség, az otthon maradtakkal való egyszerűbb kapcsolattartás az 1670-es évek evangélikus emigránsai számára is fontos szempont volt, sokan meg sem próbáltak továbbmenni, hanem itt igyekeztek gyökeret verni, vagy a tartományon belül költözni városról városra. Természetes, hogy Boroszló mint nagyváros kínálja a legtöbb adatot. Az iskolázásra vonatkozó első adatsort ráadásul gondolatban meg is szorozhatnánk kettővel, hiszen Boroszló két rangos iskolája, az Elisabeth- és a Maria Magdalenengymnasium közül csak az utóbbiból maradt fenn diáknévsor. A város főtemploma, az Elisabethkirche akadémiai gimnáziumába is valószínűleg hasonló tömegben iratkoztak be magyarországiak.

	Boroszló (Wrocław)						kumulált mutató: 112		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
Szögi 2020	5	20	15	17	10	7	10	4	83
RMK III	0	1	0	2	4	2	2	1	11
IAA	0	0	1	2	0	9	6	0	18

A lausitzai Görlitz – kisvárosi jellege és a megnövekedett földrajzi távolság miatt is – a boroszlóiaknál jóval szerényebb adatokat nyújt, de a trend, az 1674-et követő évek pezsgése itt is szembetűnő.

	Görlitz						kumulált mutató: 26		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
Szögi 2020	0	11	5	2	2	3	0	0	23
RMK III	0	1	0	0	0	0	0	0	1
IAA	0	0	0	2	0	0	0	0	2

Utolsóként az alsó-sziléziai Brieget érdemes bemutatni, melynek ugyan szintén volt akadémiai gimnáziuma, de a matrikula elvesztével ennek diáksága nem ismeretes, így a táblázat is egy adatsorral szegényebb marad. Nyomatványok és albumbejegyzések tekintetében viszont Brieg pontosan ugyanazt az összesített számot produkálja, mint fentebb Boroszló. Brieg elsősorban egyházi központ, a Liegnitz-Brieg tartományi egyház egyik püspökének székhelye, amely még a 17. század elején a magyarországi lelkészjelöltek számára a legkedveltebb (mert a legközelebbi) lelkészavatási helyszín. Az emigránsok szülei közül többeket itt ordináltak lelkésszé, ez a körülmény talán érzelmileg esett számukra latba a választásnál.

	Brieg (Brzeg)						kumulált mutató: 29		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674-79
RMK III	0	1	2	2	0	1	0	0	6
IAA	0	0	8	15	0	0	0	0	23

4. Források, műfajok, ideológiai viták

A kora újkori felekezeti emigráció szisztematikus feltárása a már említett RMK III bibliográfiához való gyűjtőmunkával kezdődött. A *Régi Magyar Könyvtár* III. kötete (szemben az első két kötettel) már tudatosan kiaknázta az emigráns könyv- és iratanyag legfontosabb gyűjteményét, az ún. Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtárat. A könyvtárat az emigráció egyik kulcsfigurája, Georg Cassai Michaelis (1640–1725) alapította 1725-ben Wittenbergben, majd ez a wittenbergi és hallei egyetemek 19. századi összevonása után került át Halléba, ahol mint a hallei egyetemi könyvtár egyik jelentős különgyűjteményét ma is őrzik.¹⁹ A nyomdai termés katalogizálása tette lehetővé Pukánszky Béla (1895–1950) irodalomtörténeti szempontú áttekintéseit²⁰ és az elmúlt évszázad Hungarica-kutatásait.

Az emigráció kedvelt műfaja a prozopográfiai szempontból igen jelentős forrásértékkel bíró alkalmi nyomtatvány. Születésnap és névnap, esküvő és temetés, üdvözlő és búcsúversek tartoznak ide, és szinte kínálják magukat a digitális bölcsészeknek hálózatelemzésre és adatvizualizálásra.²¹

Az exulánsok másik gyakori megnyilatkozási formája a vitairat. Hasonlóan a 20. századi politikai emigrációkhoz, ahol két emigráns nyomban három pártot alapított, az evangélikus teológusok is éles ideológiai vitát folytattak száműzetésük okairól, magasabb értelméről, az utókornak szóló üzenetéről. Andreas Günther (1638–1709) szerint Isten jogos büntetésül róttá nemzedékükre az üldöztetést és a számkivetést. Ezzel az állásponttal helyezkedik szembe Georg Láni és Daniel Klesch (1624–1697),

¹⁹ GÁBORNÉ [KLEMENT] Ildikó et al. (Hrsg.): *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755, Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest: Catalogus Librorum, Dissertationum, et Manuscriptorum Variorum ad Rem Hungaricam praecipue facientium ex Bibliotheca, quae Vitebergae est, Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A.R.S. M.DCC.LV, Hildesheim – Zürich – New York, Georg Olms Verlag, 2005.*

²⁰ PUKÁNSZKY Béla: A magyarországi protestáns exuláns irodalom a XVII. században, *Protestáns Szemle*, 34. évfolyam, 1925, 144–154.; Uő.: *A magyarországi német irodalom története: A legrégibb időktől 1848-ig*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, *Historia incognita* 1, 2002.; Vö. még TEKUS Ottó: Az exulánsok, *Lelekipásztor*, 50. évfolyam, 1975/6, 350–352.

²¹ NAGY Andor: *Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében: Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750)*, Doktori disszertáció, Eger, Eszterházy Károly Egyetem, 2019. Az IAA adatbázisa alapján is született hasonló disszertáció: MARKÓ Anita: *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban*, Doktori disszertáció, Budapest – Bécs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2020.

akik szenvedéseikért nem Istent, hanem az ördögöt teszik felelőssé. Elutasítják az önostorozást, és hitvalló állhatatosságra ösztönzik társaikat.²² Erre a bátorításra szükség is volt, többen nem bírták a bujdosást, a távollétet szeretteiktől, és hazatértek szülőföldjükre, ahol még keservesebb erőpróbák várták őket.

Az ímént kulcsfiguraként említettem Cassait (a wittenbergi egyetem filozófiai karának adjunktusát, professzorát, majd 1712-ben dékánját), a Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtárban őrzött levelezésének és *album amicorum*ainak vizsgálata ugyanis alátámasztja ezt az értékelést. Cassai hagyatékában találunk leveleket többek között Georg Lánitól, a gályarab Thomas Stellertől (1640–1715), a gályák elől sikeresen megszökött Tobias Masniciustól (1640–1697) és a Kassáról emigrált püspöktől, Michael Liefmanntól (1619–1702).²³ Masnicius leveleit következetesen a ToMas monogrammal írja alá, ezt oldja fel egy utólagos magyarázat a címzett (Cassai) kezével: „Tobias Masnicius”. A monogram talán önkritikusan a hitetlen Tamás apostolra utal, hiszen Masnicius sem tartott ki mindvégig, hogy hitvalló társait kövesse a gályarabságba, hanem Lánihoz hasonlóan kihasználta az alkalmat a szökésre.

Cassai diákkori albumában²⁴ 28 magyarországi exuláns prédikátor, köztük öt Nápolyból szabadult gályarab bejegyzését találjuk, akiknek aláírásában az *exul* vagy az *exul Christi* önmegjelölés a hangsúlyos identifikációs elem. Masnicius esetében kölcsönös volt ez a figyelmesség, ha nem is ugyanazon napon, de ugyanabban az évben, 1676-ban írtak be egymás albumába.²⁵ Masnicius bejegyzése mellett, hogy kronosztikont is tartalmaz, képversszerűen egy hajót formáz, hányattatásait kis túlzással a *terra mari poloque versatus* szavakba foglalja, és magát félreérthetően *redivivus ab Neapoli*, „Nápoly által újjászületett”-nek titulálja. Masnicius kétségkívül ült hajón (átkelve az Adrián), és szabadságát nápolyi kereskedőknek köszönhetette, de bejegyzésében már tetten érhető az a hamarosan elterjedő trendszerű törekvés, hogy megfeleljen az olvasói igényeknek, akik a röpiratok illusztrációitól elkényeztetve már mindenütt elvárták a gályás rajzokat.

5. Összegzés: a 17. századi felekezeti emigráció művelődéstörténeti jelentősége

Az emigránsok többsége ugyan 1681 után, amikor a soproni országgyűlés határozata a prédikátorok minden büntetését és kötelezvényét semmisnek nyilvánította, hazatért Magyarországra, de néhány év alatt sokan gyökeret vertek, egzisztenciát

²² KOWALSKÁ, Eva: Das umstrittene Exil: Andreas Günther vs. Daniel Klesch, in KRIEGLEDER, Wynfrid – SEIDLER, Andrea – TANCER, Jozef (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, Bremen, Edition lumière, 2007, 51–62.; Uő.: Confessional Exile from Hungary in 17th Century Europe: The Problem of Mental Borders, in ELLIS, Steven G. – KLUSÁKOVÁ, Lúda (eds.): *Imagining Frontiers. Contesting Identities*, Pisa, Edizioni Plus, 2007, 229–242.

²³ A hallei Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen Anhalt Ung. Ms. 9 jelzetű kéziratkötetében.

²⁴ Uo. Ung. Ms. 12. Az IAA még nem dolgozta fel.

²⁵ Masnicius bejegyzése: Ung. Ms. 12: 136v. Cassaié: IAA nr. 2161, URL: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=2161 Utolsó letöltés: 2025. 10. 06.

teremtettek maguknak idegen földön.²⁶ 2014-ben alkalmam volt az összes német *Pfarrerbuchot*, azaz lelkészi életrajzi lexikont néhány hét alatt végigböngészni, legalábbis azokat, melyek személy- és helynévmutatóval el vannak látva (ez mintegy 5 folyómétert tesz ki a jobb német könyvtárakban), és tömegével gyűjtöttem ki belőlük a lelkészdinasztiákat, melyek egy-egy 17. századi emigránsra mentek vissza: Bornagiusok, Faschkók és Führensteinek Elzászban, Roxerek Anhaltban és Thüringiában, Serpiliusok Regensburgban, Pilarikok, Seelmannok, Weissbeckek és Wislicenusok Szászországban. A külföldön sikeresen integrálódott magyarországi teológusoknak jutott a patronáló és hídszerep, hogy ösztöndíjakkal és kapcsolatrendszerrel támogassák a következő peregrinusgenerációkat, hogy visszaadjanak valamit hazájuknak azokból a szellemi kincsekből, amelyeket iskolázásuk során valaha gyűjtöttek. Az elmúlt évtizedek kutatása kimutatta, hogy a Németországban maradt emigránsok közvetítőként kulcsszerepet játszottak a könyvek forgalmában és az új eszmei irányzatok magyarországi befogadásában.²⁷ Ennek a jelenségnek is kézzelfogható lenyomata a Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtár.

Martyrs, apostates, emigrants: The Lutheran defendants in the galley-slave trials

The surviving sources on the evangelical emigration triggered by the galley trials indicate a large population movement. The care and integration of refugees tied up considerable resources, their presence dominated public communications, and successfully integrated professionals built up enduring social networks. The emigrants in Hungary communicated very effectively and successfully played the role of a vocal minority. The popular genre of emigration is the occasional print, which is a very important source of prozopography, and the other common form of expression is the discussion paper. Most of the emigrants returned to Hungary after 1681, but within a few years many of them had put down roots and established a livelihood in a foreign land. The Hungarian theologians who had successfully integrated abroad were given the role of patron and bridge to support the next generation of Peregrinus

²⁶ KOWALSKÁ, Eva: Konfessionelle Exulanten aus Ungarn: Akzeptanz und Wirken im Alten Reich, in DEVENTER, Jörg (Hrsg.): *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa: Vorträge und Studien*, Leipzig, Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, *Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas* 2006/2, 2006, 297–313.

²⁷ KOWALSKÁ, Eva: Exil als Zufluchtsort oder Vermittlungsstelle? Ungarische Exulanten im Alten Reich während des ausgehenden 17. Jahrhunderts, in BÄHLCKE: *Glaubensflüchtlinge*, 257–276.; Uő. – GERSTMEIER, Markus: Evangelische Exulanten aus dem Königreich Ungarn und der frühe Pietismus: Migration, Krisenbewältigung und religiöser Wissenstransfer zwischen ungarischen und deutschen Zentren des Luthertums im 17. Jahrhundert, in FATA, Márta – SCHINDLING, Anton (Hrsg.): *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen- Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Münster, Aschendorff, *Reformationgeschichtliche Studien und Texte* 167, 2017, 277–318.

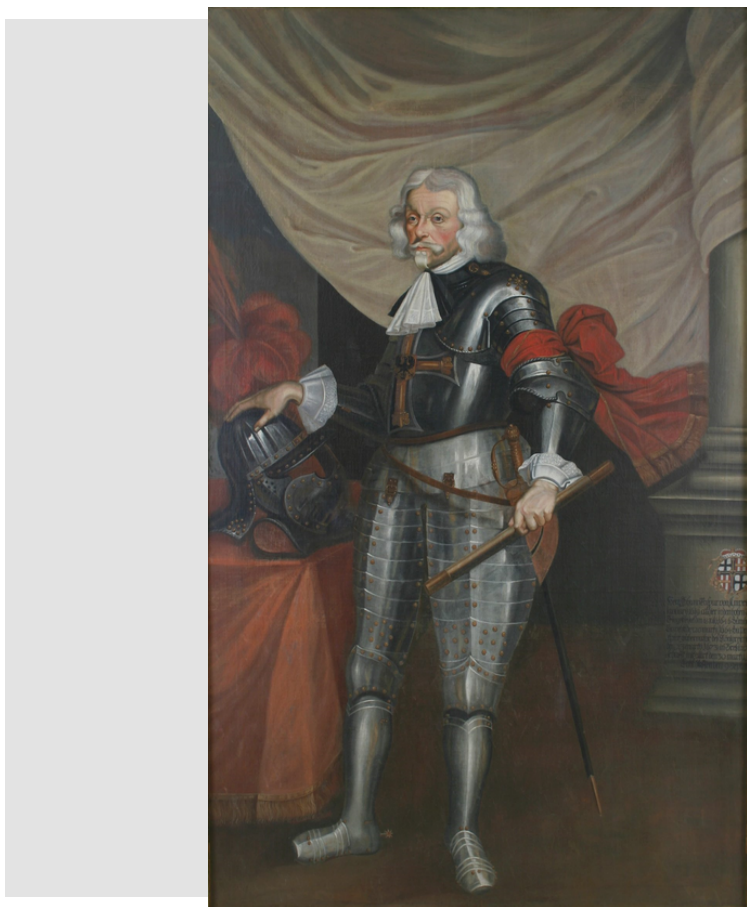
with scholarships and contacts. The émigrés who remained in Germany played a key role as intermediaries in the circulation of books and the reception of new ideas in Hungary.

Keywords: emigration, peregrination, commemorative book, occasional publication, discussion paper

Mártírok, hitehagyók, emigránsok: A gályarabperek evangélikus vádlottjai

A gályarabperek által kiváltott evangélikus emigrációról fennmaradt források nagy népmozgásra utalnak. A menekültek ellátása és integrálása jelentős erőforrásokat kötött le, jelenlétük meghatározó volt a nyilvános kommunikációban, és a sikeresen integrálódott szakemberek tartós szociális hálózatokat építettek ki. A magyarországi emigránsok igen hatásosan kommunikáltak, és sikeresen játszották el a hangos kisebbség szerepét. Az emigráció kedvelt műfaja a prozopográfiai szempontból igen jelentős forrásértékkel bíró alkalmi nyomtatvány, a másik gyakori megnyilatkozási forma pedig a vitairat. Az emigránsok többsége ugyan 1681 után hazatért Magyarországra, de néhány év alatt sokan gyökeret vertek, egzisztenciát teremtettek maguknak idegen földön. A külföldön sikeresen integrálódott magyarországi teológusoknak jutott a patrónusi és hídszerep, hogy ösztöndíjakkal és kapcsolatrendszerrel támogassák a következő peregrinusgenerációkat. A Németországban maradt emigránsok közvetítőként kulcsszerepet játszottak a könyvek forgalmában és az új eszmei irányzatok magyarországi befogadásában.

Kulcsszavak: emigráció, peregrináció, emlékkönyv, alkalmi nyomtatvány, vitairat

Johann Caspar von Ampringen
forrás: https://www.forschung-deutscher-orden.phil.uni-wuerzburg.de/wp-content/uploads/2022/02/HM-Galerie_Johann-Caspar-von-Ampringen_foto-besserer-scaled.jpg

Bevezetés

„Ismerem azoknak a prédikátoroknak szomorú történetét, akiket gályarabságra ítélték, s akiknek emléke elevenen él ebben a gyülekezetben. Sok ilyen tragikus eseményt idézhet föl emlékezetünk.” – e szavakkal emlékezett meg II. (Szent) János Pál pápa történelmi látogatása során Debrecenben.¹ A várost sokszor említik „kálvinista Rómaként” Magyarországon, a magyar protestáns történelemben és kultúrában betöltött kiemelkedő szerepe miatt. Ezért is volt a pápa látogatása nagy jelentőségű, aki a beszédet követően a gályarabságra ítélt magyar protestáns lelkészek emlékoszlopánál koszorút helyezett volna el. A protestáns lelkészek elleni 1674. évi per valóban mai napig kiemelkedő helyet foglal el a magyarországi protestáns emlékezetkultúrában. Ez aligha csodálható: a per a 17. század végi magyar történelemnek egyik fontos mérföldköve volt. Az 1663–64-es Habsburg–török háborút lezáró vasvári béke felháborodást és nyugtalanságot szült a magyar arisztokráciában és a társadalom szélesebb rétegeiben egyaránt. A szervezkedő főurak (Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Péter horvát bán, Frangepán Ferenc és I. Rákóczi Ferenc) katolikusok voltak, és mozgalmukról a katolikus főpapok is tudtak, sőt némelyek (például Lippay György esztergomi érsek) támogatták is azt. Az egyre inkább Habsburg-ellenes mozga-

Mihalik Béla Vilmos

A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS LELKÉSZEK ELLENI 1674. ÉVI PER ÉS A BÉCSI UDVAR

¹ A pápa beszédének teljes szövege elérhető a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia hivatalos oldalán: II. János Pál pápa Debrecenben, *katolikus.hu*, 1991. 08. 18. URL: <https://katolikus.hu/dokumentumtar/ii-janos-pal-pa-pa-debrecenben> Utolsó letöltés: 2024. 09. 02.

lom összeesküvéssé ért, és bár Wesselényi nádor 1667-ben meghalt, társai 1670-ben fellázadtak a Habsburg uralom ellen. A felkelés még szinte el sem kezdődött, de már el is bukott – 1671-ben a három főurat (Nádasdy, Zrínyi, Frangepán) kivégezték. A választott erdélyi fejedelmet, I. Rákóczi Ferencet csak édesanyja, Báthory Zsófia bécsi kapcsolatai és a Habsburg udvarnak fizetett hatalmas váltságösszeg mentette meg.²

A Habsburg udvar számára úgy tűnt, hogy eljött a kedvező pillanat a magyar rendek és az uralkodó duális rendszerének felszámolására, és egy központosító politika véghezvitelére. Bécsből Johann Caspar von Ampringen, a Német Lovagrend nagymesterének személyében kormányzót neveztek ki a Magyar Királyság élére, új adópolitikát vezettek be, és a felkelésben való részvétel miatt elsősorban Felső-Magyarországon jelentős nemesi birtokok elkobzását kezdték meg, az ország a császári csapatok megszállása alá került. Az eljárás alá vont és birtokaiktól megfosztott nemesek, a végvárakból elbocsátott magyar katonaság és a társadalom más csoportjai is Erdélybe és az Oszmán Hódoltság területére menekültek. A menekültek köréből kibontakozó „bujdosó”, majd kuruc mozgalmak 1672-től közel négy évtizeden át jelentettek állandó fenyegetést a Habsburg-uralom számára.³ Az 1670-es évek végétől ismét felsejlő újabb oszmán támadás veszélye és a Thököly vezette kuruc támadás árnyékában a bécsi udvar 1681-ben végül kénytelen volt a magyar rendekkel kiegyezni a soproni országgyűlésen.⁴ A Wesselényi-összeesküvés bukásától a soproni országgyűlésig tartó tíz esztendőt (1671–1681) a magyar protestáns emlékezet gyászévtizedként (Trauerdekade) tartja számon: ennek egy csúcspontja volt a protestáns prédikátorok elleni 1674. évi tömeges per.

Magáról a perről, annak előzményeiről és következményeiről könyvtárnyi szakirodalom keletkezett az elmúlt másfél évszázadban. A legfontosabb kutatások közül most csupán négyet emelnék ki, amelyek a per előzményeit tekintve kiemelkedően fontosak. Az első és máig legmeghatározóbb Benczédi László 1975-ben megjelent tanulmánya. Benczédi a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban talált iratok alapján térképezte fel a felső-magyarországi kamarai és a katolikus egyházi vezetők 1673 eleji kassai tárgyalását. Ezeken a tárgyalásokon fogalmazódott meg a protestáns lelkészek kiűzésének szándéka a Magyar Királyság területéről. Az így kialakuló „kassai modell” előképe lett az 1673. őszi és az 1674. évi nagy pernek. Benczédi a kassai tervezetet a bécsi udvar politikai frakciói között folyó vita kontextusában értelmezte. A bécsi udvarban két nagy irányzat küzdött egymással. Az egyik politikai csoport az adópolitika reformját sürgette, hogy minél jobban kiaknázzák a Habsburg udvar számára a Magyar Királyság gazdasági erőforrásait. A másik párt az egyházpolitikában akart áttörést elérni, hogy egy átfogó ellenreformációs politikával megtörjék a magyaror-

² A Wesselényi-szervezkedésről mai napig alapvető munka: PAULER Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, 1–2 kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1876.

³ BENCZÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon, 1664–1685*, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Értekezések a történeti tudományok köréből* 91, 1980.

⁴ PÁLFFY Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban, *Történelmi Szemle*, 57. évfolyam, 2015/1, 51–65.

szági protestáns egyházat és nemességet. A kassai események és az ott született tervek az utóbbi párt erősödését segítették.⁵

Hasonlóképpen alapvető és megkerülhetetlen Péter Katalin tanulmánya, amely rámutatott, hogy a protestánsok ellen már az 1670-es évek elején egyéni perek indultak meg. Ezek az egyes lelkészek elleni perek több lépcsőfokon keresztül váltak egy kollektív, tömeges eljárássá, amely az 1674. évi perben érte el csúcspontját. Péter Katalin ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a gályarabságra ítélt lelkészek pere csupán egy volt a sok közül, amit valójában a lelkészek állhatatossága és hősie kiállása emelt történelmi jelentőségűvé.⁶

S. Varga Katalin találta meg a per eredeti jegyzőkönyvét az Esztergomi Prímási Levéltárban. A pert jegyzőkönyvét forráskiadásban publikálta, az ehhez írt előszavában alaposan vizsgálta azokat a főbb vádakat, amelyek a Péter Katalin által említett első perekben is megjelentek, és a bécsi udvar és a katolikus főpapság a protestáns lelkészekkel szemben felhasznált.⁷ S. Varga új, nem ismert vagy fel nem használt, jellemzően kormányzati források felhasználásával a két fő vádat alaposan vizsgálta. Az egyik alapvető vád a lázadás volt, amely összemosta a magyar arisztokraták Habsburg-ellenes összeesküvését, a Wesselényi-mozgalmat és a protestáns lelkészi kart. A másik fő vádpont a törökösség (*turcismus*), ami a korabeli magyar felfogásban az oszmán hódítókkal való kollaborációt jelentette. Azt vizsgálta, hogy ez a két fő vádpont hogyan fonódott össze és terjedt ki fokozatosan az egész lelkészi karra 1674-re.

A 17. századi orosz történelem kiváló kutatója, Georg B. Michels a népi politika és népi erőszak kérdését vizsgálva bukkant a magyarországi Habsburg-ellenes felkelés történetére, amelyet hasonló orosz eseményekkel vetett egybe.⁸ A mikrotörténeti megközelítésű vizsgálat egyre inkább a pert megelőző évek, elsősorban a „bujdosók” mozgalmának 1672. évi Habsburg-ellenes felső-magyarországi felkelése felé fordult. A bujdosók magját azok a felső-magyarországi protestáns kisnemesek adták, akik a Wesselényi-összeesküvés bukását követően a Habsburg megtorlás elől Erdélybe és az oszmán területekre menekültek. E társadalmi réteg tehát már valóban szoros kapcsolatot ápolt a protestáns lelkészi karral. Michels emiatt a ma Szlovákiában található Sabinov (Kisszeben) protestáns lelkészek elleni első perét és nyomozását tárta fel. Michels azt kívánta ezzel megvizsgálni, hogy a lelkészek ellen megfogalmazott vádak

⁵ BENCZÉDI László: A prédikátorperek történeti háttere I., *Theológiai Szemle*, 18. évfolyam, 1975/7–8, 199–206.; Uő.: A prédikátorperek történeti háttere II., *Theológiai Szemle*, 18. évfolyam, 1975/9–10, 264–267.

⁶ PÉTER Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben, in Uő.: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, *A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai* 8, 1995, 200–210.

⁷ S. VARGA Katalin: *Vitézek ítélőszékére... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Pozsony, Kalligram, 2002, 11–38. S. Varga Katalin a peranyag szövegeit széles kontextusba ágyazva alaposan, összehasonlító módon elemezte egy külön kötetben: S. VARGA Katalin: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés*, Budapest, Universitas Kiadó, *Historia litteraria* 24, 2008.

⁸ MICHELS, Georg B.: Rituals of Violence: Retaliatory acts by Russian and Hungarian Rebels, *Russian History*, 35. évfolyam, 2008/3–4, 383–394.

mennyiben lehettek igazak. Kutatásának azonban talán egyik legfontosabb hozadéka az volt, hogy a vizsgálat kereteibe bevonta a szabad királyi városok ügyét, az erre vonatkozó forrásokat. Az evangélikus többségű szabad királyi városok elleni fellépés, főként pedig a felső-magyarországi városokra kimért büntetések kérdése ugyanis szorosan egybefonódott a lelkészek elleni per előkészítésével.⁹ Michels legfrissebb könyvében a Habsburgok és az Oszmán Birodalom között 1664-ben létrejött vasvári békét követő évtizedet vizsgálta.¹⁰ Kutatása szerint a magyar határterületekre kiterjedő oszmán befolyás, a Habsburg hatalom agresszív gazdaság-, illetve egyházpolitikája, az újabb oszmán hadjárat folyamatos fenyegetése abba az irányba tolták a magyar társadalmat és nemességet, hogy az Oszmán Birodalom alá való betagozódás valós alternatívaként merült fel. Ez viszont valóban kimerítette volna a korabeli magyar joggyakorlatban bűnként értelmezett törökösség (*turcismus*) fogalmát, amit a magyar katolikus főpapság és a bécsi udvar valóban fel is használt a protestáns prédikátorok perében.

Az utóbbi évtizedekben az újabb kutatások lényegében Benczédi eredményein alapultak, az 1673. évi február eleji kassai tárgyalásokat tekintve a per közvetlen előzményeinek. Azonban kronológiailag egy fontos kérdés megválaszolatlan maradt: mi történt 1673. február 12., Szegedy Ferenc Lénárd egri püspök, Volkra Ottó Ferdinánd Teofil a Szepesi Kamarát vezető adminisztrátor és Holló Zsigmond kamarai tanácsos kassai tanácskozását követően egészen 1673 szeptemberéig, amikor Szelepcsényi György esztergomi érsek megindította az első tömeges pert 33 prédikátor ellen? Miként maradt a kassai tervezet fél éven át a politikai napirenden, és hogyan zajlott annak bécsi udvari recepciója? Új források bevonásával a korábbi kutatási eredmények továbbgondolására törekszünk.

Összeesküvés, felkelés, bosszúvágy

1664. augusztus 1-jén a Raimundo Montecuccoli vezette császári csapatok az európai segédcsapatokkal kiegészülve fényes győzelmet arattak az oszmánok felett Szentgotthárdnál. A Habsburgok megbízottja azonban pár nappal a győzelem után mégis békét kötött a törökkel. A háborút lezáró vasvári békét már a kortársak is „rossz békének” tartották, később a 19. századi magyar történetírás álláspontja nyomán a „szégyenteljes” jelző rögzült a közvélekedésben egészen napjainkig.¹¹ Nemcsak a bécsi udvarnak a béke körüli „titkolózása”, de a békeegyezmény pontjai is elkeseredésre adtak okot. A legnagyobb problémát a határok bizonytalansága okozta, amit a követke-

⁹ MICHELS, Georg B.: Az 1674. évi prédikátorper történetéhez, *Történelmi Szemle*, 55. évfolyam, 2013/1, 55–78.

¹⁰ MICHELS, Georg B.: *The Habsburg Empire under Siege. Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizier Ahmed Köprülü (1661–76)*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 2021.

¹¹ R. VÁRKONYI Ágnes: A vasvári béke jelentősége a magyar történelemben, in TÓTH Ferenc – ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs (szerk.): *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018, 339–368.

ző években az oszmánok kihasználva mind nagyobb területekre tudták kiterjeszteni adóztatásukat.¹²

A Habsburg-kormányzattal elégedetlen főurak közül a három legfőbb méltóság, Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Péter horvát bán állt a szervezkedés élére. Bár mindhárom arisztokrata katolikus volt, hozzájuk csatlakozott 1666 nyarán a protestáns köznemesség. A mozgalom azonban önmagában elégtelen volt a Béccsel szembeni fellépésre, emiatt külföldi szövetségesek után kellett nézni.¹³ Az arisztokrata vezetők inkább francia orientációt képviseltek XIV. Lajos irányába, akinek bécsi rezidensével, Jacques Brethel de Grémonville lovaggal szoros kapcsolatban voltak.¹⁴ Velük szemben a mozgalomhoz csatlakozó protestáns köznemesség soraiban erősebb volt egy oszmánbarát irányzat. A francia külpolitika nem kínált valós alternatívát, emiatt erősödött az oszmánok iránti elköteleződés. Ez nem volt egyébként sem idegen a magyar politikai realitástól, hiszen az Erdélyi Fejedelemség ugyan laza függésben, de mégis oszmán vazallus volt. Az erdélyi fejedelmek a 17. század során pedig megannyiszor képviselték a szélesebb magyar érdekeket a Habsburgokkal szemben, akár fegyveres erővel is.¹⁵ Wesselényi Ferenc nádor most is az erdélyi fejedelem, I. Apafi Mihály konstantinápolyi követén keresztül lépett érintkezésbe a Fényes Portával.¹⁶ Az oszmánokhoz közeledő, a Habsburgokkal szembeforduló politika akkor sem hagyott alább, miután Wesselényi nádor 1667-ben meghalt.

A francia és a török irány mellett szót kell ejteni egy harmadik, az utóbbi idők kutatásainak köszönhetően megismert külpolitikai irányról. Tusor Péter tárta fel azt az 1665. novemberi titkos nunciusi jelentést, amely Giulio Spinola nuncius és Szelepcsényi György kalocsai érsek és magyar királyi kancellár megbeszéléséről számolt be VII. Sándor pápának. A magyar főpapi kar, élén Lippay György esztergomi érsekkel eleinte szintén francia irányba tájékozódott, ám 1665 végére inkább a Szentszék felé fordultak.¹⁷ A főpapok gondolkodásának egyik alapját az adta, hogy 1665 őszére I. Lipót a Habsburgok osztrák ágának utolsó életben lévő férfi tagja volt, ám még nőtlen és törekeny egészségű.¹⁸ A katolikus főméltóságok által elindított szervezkedésbe tehát egyaránt bekapcsolódott a katolikus főpapság és a protestáns köznemesség is.

¹² MICHELS: *The Habsburg Empire*, 40–50.

¹³ BENCZÉDI: *Rendiség*, 17–19.

¹⁴ BÉRENGER, Jean: Francia-magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668), *Történelmi Szemle*, 10. évfolyam, 1967/3, 275–291. A francia kapcsolatok és a Grémonvillelel történő tárgyalások újraértékelésére és pontosítására: TUSOR Péter: Forráskritikai megjegyzések a Wesselényi-összeesküvés történetéhez, *Századok*, 155. évfolyam, 2021/6, 1233–1277.

¹⁵ BENCZÉDI: *Rendiség*, 19–21.

¹⁶ VARGA J. János: A török orientáció változatai Magyarországon. Wesselényi – Apafi – Thököly, 1663–1683, *Történelmi Szemle*, 49. évfolyam, 2007/2, 289–297, 292–294.

¹⁷ TUSOR Péter: „Et a pensare al successore in caso.” Szelepcshény György és a rendi szervezkedés. (Egy nunciusi jelentés forrásértéke), *Levéltári Közlemények*, 92. évfolyam, 2021/1–2, 39–102, 43–49. Lippay francia kapcsolataira: TUSOR Péter: „Pous les intérêts d’un si grand roi?” Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés”, *Egyháztörténeti Szemle*, 22. évfolyam, 2021/4, 7–42.

¹⁸ TUSOR: Szelepcshény, 52–53.

A két oldal egy rövid történelmi pillanatra felül is emelkedett az őket szétválasztó felekezeti vonalakon, és a rendi („nemzeti”) érdekeket helyezték előtérbe.¹⁹ Bár utóbb a katolikus klérus a rendi szervezkedésből lassanként kihátrált, részvételüknek, kollaborációjuknak számos olyan következménye lett, amely kihatással volt az 1670 utáni politikai változásokra.

Ez részben a bécsi udvar belső politikai dinamizmusából is fakadt, nemcsak a magyarországi eseményekből. Az 1660-as években fokozatosan új politikai pólus alakult ki a tehetséges Johann Paul Hoher osztrák udvari kancellár és a Titkos Konferencia egyik legbefolyásosabb tagja körül. Alapvetően a gazdaságpolitikai irányváltásban érdekelt politikusok tűntek fel mellette. „Magyar” részről Hoher politikai pártjához sorolható Johann Rottal gróf, aki Bécsben a magyar ügyek referense volt, és az eredendően horvát nemesi családból származó Kollonich Lipót gróf, aki épp ekkoriban nyerte el a nyitrai püspöki címet. Ennek az 1670-es évek elejére kikristályosodó új politikai pártnak a célja egy hatékonyabb, Bécsben központosított államrendszer kialakítása volt. Céljaik érdekében a régi bécsi vezetés képviselőit, a Titkos Tanács első emberét, Johann Weikhard von Auersperg herceget, majd utódát, Wenzel Lobkowitz herceget és az Udvari Kamara elnökét, Ludwig Sinzendorf grófot is fokozatosan háttérbe szorították. Már a Wesselényi-szervezkedéssel párhuzamosan törekedett Hoher és köre a rendi intézmények kiiktatására Magyarország irányításában.²⁰ Ez a kör az 1670-ben bekövetkező politikai fordulatot követően gazdaságpolitikai irányváltást sürgetett, új adórendeletek révén a magyarországi gazdaság jobb kiaknázását szerették volna elérni. Az összeesküvés bukását követően az 1671. március 21-i adórendelettel a Magyar Királyságot megszálló császári katonaság ellátásának ürügyén a kiszabott adó nagyságát drámai mértékben növelték volna meg. Az oszmán hódítást és adóztatást is nyögő országból a teljes Habsburg Monarchia összebevételének 40%-a származott volna a bécsi udvar tervei szerint.²¹

Ezzel szemben formálódott egy egyházpolitikai hangsúlyokat preferáló csoportosulás, amelynek tagjai a magyar főpapok közül kerültek ki elsősorban, ám nagyon megosztottak voltak. Egyik vezéralakja Szelepcsényi György volt, aki, mint fentebb láttuk, 1665 végén még a bécsi nunciussal tárgyalt a magyarországi helyzet megoldásáról. Szelepcsényit 1666-ban esztergomi érsekké választották, ezzel Magyarország primása, a magyarországi katolikus hierarchia feje lett. A primások a 17. században kényszerű politikai helyzetben voltak: Bécsben a magyar rendek, Magyarországon a bécsi udvar érdekeit képviselték. A bécsi udvarban 1670-ban Szelepcsényit elsősorban épp a Wesselényi-összeesküvésben való részvételével tudták kézben tartani, hogy engedjen a rendi érdekekből. Cserébe erősítették magyarországi pozícióit, és

¹⁹ Uo., 98–99.

²⁰ R. VÁRKONYI Ágnes: A Wesselényi-szervezkedés történetéhez, 1664–1671, in FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, Budapest, MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 2002, 423–460, 445–448, 452.

²¹ BENCZÉDI: A prédikátorperek I., 203.

az erőszakos ellenreformáció terén szabad kezet adtak neki.²² Szelepcsényi ezt a mérleghintára emlékeztető politikai dinamizmust nemcsak a maga javára használta ki, hanem más olyan magyar főpapokat is tisztázott Bécsben, akikkel szemben felmerült az összeesküvésben való részvétel vádja. Így Szegedy Ferenc Lénárd egri és Sennyei István veszprémi püspököt is a primás-érsek mentette ki, akik aztán tevékenyen segítették Szelepcsényi ellenreformációs törekvéseit.²³

Az esztergomi érsek ügyes politikai manőverezése hozzájárult ahhoz, hogy miután a Wesselényi-összeesküvés következtében kirobbanó 1670. évi fegyveres lázadás elbukott, és az összeesküvést vezető három katolikus arisztokratát (Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc) lefejezték, a magyar főpapi kar nemcsak megmentette saját magát, hanem a bécsi udvar bosszúját a protestáns rendek ellen fordította. Ehhez természetesen az is kellett, hogy Bécsnek is szüksége volt a kompromittálódott magyar katolikus püspökökre, hogy a központosító intézkedéseknek legyen megfelelő politikai támogatása. A magyar katolikus püspöki kar és a bécsi udvar szükség-szerű szövetségét és annak protestánsellenes élet ideológiailag Bársony György váradi püspök és szepesi prépost műve, a *Veritas toti mundo declarata* alapozta meg. Noha a Wesselényi-összeesküvés vezetői kivétel nélkül a katolikus arisztokrácia tagjai közül kerültek ki, Bársony püspök a protestánsokra igyekezett korlátozni a felségárulás és a jogeljátszás (*Verwirkungstheorie*) vádját. A *Veritas* a bécsi központosító törekvések elvi alapját, vagyis hogy az összeesküvéssel a magyarok eljátszották politikai jogait egy szűkebb, katolikus szemléletű értelmezésre korlátozta: a protestánsok eljátszották jogait a korábbi törvényekben és békékben biztosított vallásgyakorlatokra.²⁴

Az 1670–1672-ben kibontakozó erőszakos ellenreformáció számos eszközzel élt. Egyik fő eleme a protestáns egyházi infrastruktúra felszámolása volt: a templomok, paplakok, iskolák elvétele. Emellett az egyház gazdasági hátterét is igyekeztek ellehetetleníteni. A protestáns templomokhoz és parókiákhoz tartozó földeket és jövedelmeket a katolikus egyház szerezte meg, a protestáns nemesség elleni nagy arányú birtokelkobzás miatt pedig a korábbi támogatói réteg is eltűnt.²⁵ A harmadik lépcsőfok a lelkészek elleni fellépés volt. Ez, ahogy fentebb már utaltunk rá, 1670–72 között

²² BENCZÉDI László: Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén, *Történelmi Szemle*, 18. évfolyam, 1975/2–3, 489–502, 501.

²³ PAULER: *Wesselényi Ferencz nádor*, 2. kötet, 156–159.

²⁴ BENCZÉDI: *Rendiség*, 53.

²⁵ MIHALIK Béla Vilmos: Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1649–1699), in SZABÓ Irén (szerk.): *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon*, Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, *Folia Collecta II*, 2014, 40–62, 47–48. Felső-Magyarországon már 1670 előtt meglehetősen feszült volt a felekezeti helyzet, miután az addig református erdélyi fejedelmi család, Báthory Zsófia özvegy fejedelemszöny és fia, I. Rákóczi Ferenc katolizált. 1663-ban letelepítették a jezsuitákat a református kulturális és vallási központnak számító Sárospatakon. 1669-ben Báthory Zsófia megvonta addigi patrónusi támogatását a sárospataki református kollégiumtól és a környékbeli lelkészekről, ám ettől végül a protestáns köznemesség nyomására visszakoznia kellett. PÉTER Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon, in Uő.: *Papok és nemesek*, 186–199.

elsősorban egyéni perekben nyilvánult meg.²⁶ Ennek egyik legszimbolikusabb esete a Czegléd István kassai református lelkész elleni felségárulási per volt. Az összeesküvést vezető katolikus főurak még zászlót sem bontottak, amikor 1670. január 15-én I. Lipót nyomozást rendelt el Czegléd ellen. A Magyar Kamara 1670. március 6-án már pontos kérdéssort küldött Kassára a törökkel kapcsolatot, „correspondentiát” tartó lelkészek ellen, ebben az első két kérdés konkrétan Czeglédre vonatkozott. Az első azt tudakolta, hogy nyilvánosság előtt valóban imádkozott-e az oszmánok kandiai (krétai) győzelméért, a második kérdés pedig azt, hogy valóban szerkesztett-e az uralkodó ellen gúnyiratot, vagy megrendelte-e ilyen nyomtatását. A többi kérdés arra vonatkozott, hogy a készültek-e valakik oszmán fennhatóságot elfogadni, és az uralkodó, a császári katonaság ellen fordulni.²⁷ Az, hogy Czegléd és más, névtelen protestáns lelkészek ellen már a szervezkedő katolikus főurak lázadása előtt eljárást kezdeményeztek, azt is mutatja, hogy Bécsben kezdettől fogva volt arra hajlandóság, hogy a lázadás szítóit a protestáns lelkészek között keressék.

Czegléd végül nem élte meg a felelősségre vonást, 1671-ben útban a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé, Nagyszombat alatt meghalt. Különös volt Drábik Miklós lehotkai lelkész esete: az 1628 után Csehországból Magyarországra menekült, ekkor már 83 éves prédikátort próféciai miatt vették elő a Wesselényi-összeesküvést követő megtorlások során. 1657-ben Európa-szerzte ismertté vált látomásai miatt, mivel a Habsburg-ház bukását és végső romlását jövendölte.²⁸ I. Lipót személyesen kísérté fegyellemmel Drábik 1671-ben kezdődött perét, és addig nem engedte kivégezni, amíg a megtört aggyastán át nem tért katolikus hitre.²⁹ A közhangulatot jól jellemzi, hogy miután Drábikot 1671. július 16-án kivégezték, olyan alaptalan híresztelések terjedtek, hogy halála előtt megcsonkították, nyelvét kivágták, és elevenen égették el.³⁰

A templomfoglalások vagy épp a lelkészek elűzése során a legnagyobb ellenállást a helyi közösségek vezetői fejtették ki. Különösen igaz volt ez azokban a szabad királyi városokban, ahol a város vezetői és a tanácsstagok a helyi protestáns, jellemzően evangélikus elitből kerültek ki. Az ellenük való fellépés az udvarnak ürügyet adott arra, hogy érvényesítsék befolyásukat a városok felett. Ennek eszköze a kamarai szervezet volt, amelyet Alsó-Magyarországon a pozsonyi székhelyű Magyar Kamara, Felső-Magyarországon pedig a kassai székhelyű Szepesi Kamara jelentette. Bár törvényileg a magyar kamarai adminisztráció független volt, valójában erős kötöttség jellemezte a bécsi Udvari Kamarától, ez a függés az 1670-es években tovább erősödött, különösen miután a befolyásos Kollonich Lipót lett 1672-ben a Magyar Kamara elnöke. Az 1670-es évek elejétől kiküldött kamarai megbízottak felügyelték a városi tisztújításo-

²⁶ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 203, 206.

²⁷ MIHALIK Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*, Budapest, 2017, MTA Történettudományi Intézet, 177.

²⁸ PÉTER Katalin: Drábik Miklós, a lehotkai próféta, *Egyháztörténeti Szemle*, 7. évfolyam, 2006/2, 7–16.

²⁹ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 203.

³⁰ MICHELS: *The Habsburg Empire*, 243.

kat, így egyre több szabad királyi városban sikerült elérni, hogy a bírót, a jegyzőt és a szenátorok legalább felét a katolikusok közül válasszák.³¹

A birtokelkobzások a nemességet, az adóztatás a parasztságot, a városi ügyekbe való beavatkozás a polgárságot idegenítette el az uralkodóháztól. Az országot megszálló császári katonaság ellátása és a katonák túlkapásai, a tomboló ellenreformáció a társadalom széles rétegeit sújtották. A végvárakból elbocsátott vagy elszökött katonák szintén az Erdélybe és az oszmán hódoltságba menekültekhez csatlakoztak. Így jött létre a bujdosók tábora, amely hamarosan katonailag elég erősnek érezte magát, hogy a Felső-Magyarországot megszálló császári csapatok ellen forduljon.

Az 1670 utáni erőszakos ellenreformáció hullámának következtében szélsőségesen elmozdult vallási ellentét ingája 1672 őszén a bujdosók támadásával visszalendült, és végigszántott a katolikus alsópapság soraiban, szerzetesek és plébánosok között egyaránt. Bőségesen lehetne sorolni a példákat, hogy a katolikus papokat milyen válogatott kínzásokkal gyötörték, illetve néhányukat meg is gyilkolták. A katolikus nemesek birtokait felégették, kirabolták, a kismanesektől az arisztokratákig senki, a városi polgárság sem volt biztonságban.³² Már az első augusztusi támadás célba vette a nagyszöllősi minorita kolostort, amit kiraboltak, és az ott elkapott két szerzetest kiherélték.³³ A bujdosók támadása összefonódott a rituális erőszak szimbolikus megnyilvánulási formáival is. Ez azt jelentette, hogy az oltárokat, szentképeket, Mária-képeket és szobrokat gyalázták meg, az ostyát szétszórták, megtaposták, vagyis olyan szimbólumok ellen irányultak az akciók, amelyek egyértelműen a katolikus felekezettel voltak kapcsolatba hozhatóak.³⁴ A rebellesek hadjárata azonban amilyen hirtelen sikerekkel kezdődött, olyan gyorsan ért véget. 1672. október 26-án Győr-kénél a Wolf Friedrich Cobb tábornok által vezetett császári csapatok szétkergették a bujdosókat.³⁵ Az 1672. őszi felkelés a bécsi udvarban az ellenreformációt szorgalmazó katolikus párt teljes győzelmét hozta, noha ez igen nagy ellentmondáson alapult. Ugyanis a felkelés kitöréséért a korábbi adópolitikát hibáztatták, miközben az ellenreformáció újabb hullámát majd azzal igazolták, hogy a rebellióért a protestáns lelkészeket vádolták.³⁶

Az a pillanatnyi, felekezeten alapvetően felülemelkedő rendi egység, amely a vaskori békét követő néhány évben fennállt, az 1670-es évek elejére teljesen széthul-

³¹ MIHALIK: Katolikus megújulás, 48.

³² Számos egyedi példát hoz a katolikus papság elleni támadásra: MICHELS, Georg B.: The Counter-Reformation and the 1672 Kuruc Revolt, in MILLER, Jaroslav – KONTLER, László (eds.): *Friars, Nobles and Burghers – Sermons, Images and Prints. Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe. In Memoriam István György Tóth*, Budapest – New York, Central European University Press, 2010, 107–126, 112–122.

³³ PAULER Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben I., *Századok*, 3. évfolyam, 1869/1, 1–16, 11.

³⁴ MIHALIK, Béla Vilmos: Sacred Urban Spaces in Seventeenth-Century Upper-Hungary, *Hungarian Historical Review*, 1. évfolyam, 2012/1–2, 22–48, 34–36.

³⁵ PAULER Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben III., *Századok*, 3. évfolyam, 1869/3, 166–178, 172–173.

³⁶ BENCZÉDI: A prédikátorper II., 266.

lott. Bár a Habsburg-ellenes felkelésnek, majd a bujdosók 1672. évi hadjáratának számos társadalmi és gazdasági oka volt, az 1670-es évek elején a Magyar Királyság lényegében egy vallási polgárháborúba sodródott. A magyar katolikus püspöki kar, részben hogy bizonyítsa a Habsburgokhoz való hűségét, részben pedig erősítendő saját pozícióit, úgy látta, hogy eljött az idő a protestáns felekezetekkel szembeni fellépéshez.

A kassai modell

Kassa az 1670-es évekre kétségkívül Felső-Magyarország igazgatási, kulturális és egyházi központjává vált. Itt volt a székhelye a Szepesi Kamarának, ami a régió legfontosabb kormányzati szerve volt, a felső-magyarországi főkapitányoknak, 1649-től a század végéig az egri püspököknek. A város erős evangélikus polgárságának dacára a 17. század közepére gyülekezete alakult a reformátusoknak, míg a katolikusok részéről 1650-ben létrejött a jezsuita gimnázium, amelyhez 1660-tól akadémia is csatlakozott, öt évvel később pedig megnyitotta kapuit a kassai katolikus papi szeminárium, a Kisdianum is. A jezsuiták mellett a ferencesek is megtelepedtek Kassán, ami tovább erősítette a katolikus egyház jelenlétét.³⁷ A kamarai és a katolikus egyházi képviselők itt gyűltek össze 1673 elején, hogy megtárgyalják a kialakult helyzetet és azokat a lehetőségeket, amelyekkel felszámolhatják a protestáns egyházat elsősorban Felső-Magyarországon, de akár a teljes Magyar Királyságban.

Nem csoda, hogy nagy megütközést keltett Kassán, amikor Balogh Bálint jezsuita atyát, a kassai papi szeminárium korábbi vicerégensét 1672. december 8-án Tarcáról a lázadók elhurcolták.³⁸ A kassai kamarai és egyházi vezetők válaszul előbb a kassai református, majd evangélikus lelkész fogatták le, arra számítva, hogy ez elegendő tárgyalási alapot jelent majd a bujdosókkal.³⁹ Az elrabolt katolikus papokat végül Cobb tábornok szabadította ki Diósgyőrnél, ahol a bujdosók visszavonulva a papokat hátrahagyták. Balogh Bálint jezsuita atya február 6-án szabadult, és három nappal később, február 9-én délben már Kassára is érkezett.⁴⁰

Ez utóbbi dátum azért is fontos részadat, mert ez alapján feltételezhető, hogy Balogh Bálint Kassára érkezése indukálta a következő napok eseményeit. Két nappal később, 1673. február 11-én ugyanis a Szepesi Kamara tárgyalásra hívta Szegedy Ferenc Lénárd egri püspököt, ahogy a meghívás fogalmazott, olyan ügyekben, amelyekről magasabb helyekre kell írni.⁴¹ A Szepesi Kamara, az egri püspök és az egri káptalan

³⁷ MIHALIK: *Papok, polgárok, konvertiták*, passim.

³⁸ Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB), Handschriftensammlung, Cod. 12.224., Litterae Annuae (LA) 1672., fol. 92r–v. Balogh Bálint mellett még más papokat is elfogtak, név szerint Munkácsy János hecei plébános ismert.

³⁹ BENCZÉDI: *A prédikátorperek I.*, 200.

⁴⁰ ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 12.224, LA 1673., fol. 169v–170r.; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ab 86/I. Diarium Cassoviensis, fol. 4v. 1673. február 9.

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), E 244, Szepesi Kamarai

által jegyzett, a bécsi udvar számára küldött tervezetek dátumai (február 14. és 15.) alapján a tárgyalásra február 12–13-án kerülhetett sor. Ez a javaslatcsomag különböző indokokra hivatkozva lényegében a protestáns lelkészi kar elleni fellépésre vonatkozott. Ennek volt egy maximum és minimum terve: a prédikátorok elűzése az ország teljes területéről, de legalább a szabad királyi városokból. Úgy vélték, hogy ezáltal a templomaiktól, iskoláiktól, egyházi infrastruktúrájuktól már korábban megfosztott protestáns közösségek maradék ellenállását is sikerülhet felszámolni, és így lehetőség nyílik azok katolizációjára. A szabad királyi városok közül is kiemelkedett Kassa mint Felső-Magyarország első városa, amely példaként állhat a többi város előtt.⁴²

Mindezt két oldalról is igyekeztek alátámasztani, egy elméleti és gyakorlati szempontból. Az elméleti háttérret Bársony püspök már említett röpirata, a *Veritas toti mundo declarata* nyújtotta. Bársony elvetette a protestáns vallásgyakorlat szabadságát biztosító békéket (bécsi és linzi békék) és azok országgyűlési becikkelyezését, és az 1525. évi 4. törvénycikkelyt, vagyis az evangélikusok megégetését kimondó törvényt tartotta érvényesnek.⁴³ Ugyanez az indoklás és a protestánsellenes törvényekhez való visszanyúlás köszönt vissza a kassai javaslatokban 1673 februárjában.

A gyakorlati indoklást pedig a kassai református és evangélikus lelkészek lefogásának tapasztalatai adták. Bár a kassai egyházi és kamarai javaslatok is kiemelték ennek hatását, azaz a város protestáns lakosságának katolizálását, mindezt tanúsítványokkal is igyekeztek alátámasztani. A kassai ferencesek és jezsuiták, valamint az egri káptalan rövid kimutatást nyújtottak be az áttértek számáról a tervezethez, ezzel is alátámasztva annak jelentőségét és várható eredményességét.⁴⁴

Újonnan feltárt bécsi források azonban még szélesebb kassai összefogást körvonalaznak a tervezetek benyújtása mögött. Az egri püspök és a káptalan, valamint a kamarai vezetők mellett ugyanis a ferencesek, a jezsuiták, sőt Kassa város katolikus vezetői, élükön Fodor János bíróval szintén rövid tervezetben érveltek a lelkészek elűzése és annak hasznossága mellett.⁴⁵ Vagyis a kamarai vezetők, a püspök és a kápta-

Levéltár, Repraesentationes, informationes et instantiae, fasc. 31., 1673. február, fol. 238., 1673. február 11.

⁴² BENCZÉDI: A prédikátorpercek I., 200–201.

⁴³ ESZE Tamás: Bársony György „Veritas”-a, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 75. évfolyam, 1971/6, 667–693.; BÄHLCKE, Joachim: „Veritas toti mundo declarata”. Der publizistische Diskurs um Religionsfreiheit, Verfassungsordnung und Kirchenrecht in Ungarn im letzten Drittel des 17. Jahrhunderts – eine Fallstudie, in UÖ. – LAMBRECHT, Karen – MANER, Hans-Christian (Hrsg.): *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt im Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2006, 553–574.

⁴⁴ BENCZÉDI: A prédikátorpercek I., 200.

⁴⁵ Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA, HHStA), Ungarische Akten, fasc. 432., konv. A., fol. 86–87. A ferencesek keltezetlen folyamodványa; fol. 88–89. A kassai városvezetők folyamodványa; fol. 232–233. Vid László, kassai rektor keltezetlen folyamodványa. Benczédi nem használta fel ezeket a beadványokat programadó tanulmányához, mivel ezek az iratok a Károlyi Árpád által elkülönített, protestáns egyháztörténeti vonatkozású iratgyűjteményben, „1671 A kassai dómnak a protestánsok kezéből való kivétele” címmel ellátott iratok közé keveredtek. Vid László jezsuita kassai működésének (1672 novemberétől lett rektor) és Fodor János kassai bíró-

lan mellett a város vezetői, valamint a kassai szerzetesrendi előljárók is teljes súlyukkal támogatták a prédikátorok elűzésének ügyét.

Ezeknek a javaslatoknak a bécsi udvarra tett közvetlen hatása és ottani fogadtatása nem ismert. Benczédi ugyan idézi Kollonich Lipót püspök, kamaraelnök levelét, amelyben a kamarai tanácsosokat igyekezett megnyugtatni, hogy minden szükséges lépést megtesz az udvarban, az uralkodó pedig meg fogja erősíteni a kassai lelkészek korábbi letartóztatását. 1673. február 20-án az uralkodó valóban megerősítette, jóváhagyta a prédikátorok letartóztatását.⁴⁶ Ez azonban még a Szepesi Kamara korábbi, január végén, február elején megfogalmazott aggodalmait igyekezett elaltatni, tehát nem a február 14–15-én született tervezetekre volt válasz.⁴⁷ Benczédi lényegében itt zárta le vizsgálatát, nyitva hagyva a következő hónapok eseményeire vonatkozó kérdést.

A folyamat azonban éppen ekkor vált igazán izgalmassá. A februári tervezetekre ugyanis közvetlen bécsi reakciót és választ nem ismerünk, de a tervezetben megfogalmazott javaslatokat végül Kassáról sikeresen napirenden tartották. Ez pedig összefüggésben volt a szabad királyi városok megbüntetésének kérdésével. Ugyanazon a napon, amikor Balogh Bálint atya kiszabadult a bujdosók fogságából, Bécsben egy konferenciát tartottak Eperjes városának lázadása ügyében. A gazdag evangélikus szabad királyi város 1672-ben megnyitotta kapuit a Habsburg-ellenes bujdosók előtt, majd hosszan ellenállt az előrenyomuló császári csapatoknak.⁴⁸ A tanácskozáson született felterjesztés nyomán I. Lipót király jóváhagyta nemcsak az eperjesi főtemplom, hanem a minoriták templomának visszaadását is a katolikus egyháznak, emellett döntöttek az eperjesi evangélikus akadémia épületének elvételéről is.

Az udvari konferencia előterjesztése azonban már ekkor szélesebb vizsgálatot tartott szükségesnek a felső-magyarországi városok körében, így megemlégtették Bártfát, Késmárkot és Kisszebent. Utóbbit külön kiemelték példaként, mint ahol a bujdosók előretörése idején a templomokat erőszakkal visszafoglalták a protestánsok, és lábbal tiptorták az oltáriszentséget. Az uralkodó valóban el is rendelte a városok elleni vizsgálatot.⁴⁹ A vizsgálathoz összeállított harmincegy kérdőpontja közül ekkor még csak néhány vonatkozott a lelkipásztorokra. Azonban Eperjes bűne ezzel kiterjedt a többi

ságának (1672-től) időpontja miatt azonban ezek az iratok nem keletkezhetek 1671-ben.

⁴⁶ MNL OL, E 41, Magyar Kamarai Levéltár, Litterae ad camerae exaratae, 1673, nr. 44., Bécs, 1673. február 19. A Magyar Kamara továbbította Kollonich megerősítését Kassára is: MNL OL, E 250, Szepesi Kamarai Levéltár, Litterae Camerae Posoniensis et aliorum, fasc. 44., nr. 84. 1673. február 20.

⁴⁷ A Szepesi Kamara aggodalmairól szóló jelentést a Magyar Kamara február 16-án továbbította Pozsonyból Kollonichnak Bécsbe: MNL OL, E 15, Magyar Kamarai Levéltár, Expeditiones camerales, 1673. február, nr. 63., 1673. február 16.

⁴⁸ ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: FHKA), Hoffinanz Ungarn (HFU), r.Nr. 242., 1673. február, fol. 12–35., 1673. február 6.

⁴⁹ A Magyar Kamara február 13-án továbbította a Szepesi Kamarának az uralkodó rendeletét, kérték a kamarát, hogy kezdje meg a vizsgálatot, és véleményüket is küldjék meg: MNL OL, E 15, 1673. február, nr. 18., 1673. február 13.

felső-magyarországi városra is. A vizsgálóbiztosok folyamatosan kapcsolatban álltak a Szepesi Kamara adminisztrátorával, Volkra Ottó Teofil Ferdinánd gróffal, végül zárójelentésüket 1673. március 24-én adták le.⁵⁰

Volkra gróf azonban már ezt megelőzően, március 4-én megküldte véleményét a Magyar Kamarának.⁵¹ Volkra tulajdonképpen egy komplex javaslatcsomagot tett le az asztalra. A dokumentum a városi kiváltságok egész sorát érintette, most azonban csak a felekezeti szempontból jelentősebb pontokat tekintem át. Javasolta a protestánsok elmozdítását a bírói, szenátori és más egyéb városi tisztségekből, hogy helyükre katolikusokat állíthassanak. Ehhez kapcsolódóan javasolta, hogy a királyi kincstár által lefoglalt városi házakat és ingatlanokat a katolikusok számára kedvező áron adják el. Erre azért lehetett szükség, mert így könnyedén növelni tudták volna a városi tisztségekre alkalmas, választható katolikus polgárok létszámát. A harmadik pontban megfelelő választási eredmény érdekében az addigi választási rendszert is módosítani kívánta. Vagyis míg addig a fő tisztségekre (bíró, jegyző) a polgárok szabadon választhattak maguk közül, ezentúl – szölt Volkra javaslata – a szenátus és a választott község jelöljön 3-3 embert a Kamara számára. Ezek közül a Kamara választaná ki a megfelelő személyt, és beiktatására a kamarai megbízott által kerülne sor. Ezzel a protestáns többségű polgári közösséget kiszorították volna a választási folyamatból, a jelölést pedig a részben már katolizált városi testületekhez delegálták. Abban az esetben pedig, ha a Szepesi Kamara nem tudna döntésre jutni a személyi kérdésben, azt a Magyar Kamarához kellene továbbítani. A döntéshozatal idejére a korábbi tisztviselők közül erősítsenek meg néhányat, mintegy „ügyvivőnek”. A többi tisztviselőnek és a szenátus tagjainak pedig karácsonyig le kell mondania, hogy az új választott testület az újévben felállhasson. A katolikusok számának emelésére továbbá azt javasolta a Szepesi Kamara adminisztrátora a negyedik pontban, hogy a városi polgárok közé ezentúl mást ne, csak katolikus felekezetű személyeket vehessenek fel. Hasonló célból a tizennegyedik pontban Volkra egy új adó bevezetését vetette fel. Eszerint minden protestáns háztartásnak egy forintot kellett volna fizetnie évente, ami alól a katolikus lakosok mentesültek volna. A protestáns vallásgyakorlatot és lelkészeket illető pontokban egyértelműen a február közepén, a püspökkel és a kassai egyházi előjárókkal együtt kidolgozott tervezet elvei köszönnek vissza. A kamarai adminisztrátor ezzel megragadta az alkalmat, hogy immár konkrét városok elleni eljáráshoz kötve beemelje a kamarai ügymenetbe és javaslatok közé a prédikátorok elleni fellépést. A városok megbüntetését összekötötte a prédikátorok megbüntetésével. Volkra javasolta, hogy a lelkészeket mint a titkos gyűlések szervezőit és a rebellesek bujtogatóit mind a városokból, mind az elővárosokból űzzék el, és a templomokat adják át a katolikusoknak.

A bécsi udvar Volkra javaslatait véleményezésre kiadta a Magyar Kamarának és az 1673 márciusában frissen felállított, Johann Kaspar Ampringen német lovagrendi nagymester által vezetett Gubernium részére is. A visszaérkező vélemények azonban

⁵⁰ MICHELS: Az 1674. évi prédikátorper, 62–63.

⁵¹ ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243, 1673. június, 1673. június 27., fol. 474r–476v., 1673. március 4.

nem támogatták maradéktalanul Volkra tervezetét.⁵² A Magyar Kamara a polgárjog elnyerését nem korlátozta volna teljes mértékben, inkább azt javasolta, hogy a városok a Szepesi Kamarának előzetesen mutassák be a polgárok sorába felveendő személyek nevét, így a kamarának lehetősége nyílik a nyilvánvalóan „eretnek és lázító” polgárjelöltek kiszűrésére. A Gubernium egyetértett a Magyar Kamara módosításával, hogy az evangélikusokat ne zárják ki teljesen a polgárjog elnyerésének lehetőségéből, csak nagy részüket korlátozzák ebben. A Magyar Kamara és a Gubernium véleménye abban is találkozott, hogy a protestánsokat sújtó adó a városok elnéptelenedésével, lakosságának fogyatkozásával járhat, így ezt a javaslatot teljesen elvetették. A lelkészek elűzését és a templomok elvételeit célzó pontokra azonban előzetesen sem a Magyar Kamara, sem Ampringen kormányzó nem reagált érdemben az Udvari Kamarához eljuttatott véleményükben.

A Szepesi Kamara adminisztrátorának, Volkra grófnak a tervezetét a Magyar Kamara és a Gubernium véleményével együtt 1673. május 20-án tárgyalta a bécsi központi kormánysszékek közötti konferencia.⁵³ Ezen részt vett Raimondo Montecuccoli, az Udvari Haditanács elnöke, Pálffy Tamás magyar kancellár, Hohenfeld gróf és Johann Paul Hoher osztrák udvari kancellár. A konferencia az uralkodóhoz, I. Lipóthoz intézett előterjesztésében a vallásügyi javaslatokban jóval óvatosabb álláspont-ra helyezkedett. Egyetértettek a Gubernium és a Magyar Kamara javaslatával, azt tanácsolva, hogy három az egyhez arányban, vagyis három katolikus polgár után egy új evangélikus polgárt lehessen felvenni a polgárság soraiba. Hasonlóképpen a konferencia is elvetette a protestánsokat sújtó „füstadó” ötletét. A tanácskozás a protestáns vallásgyakorlatot és a lelkészeket illető kérdésben enyhébb álláspont-ra helyezkedett. Birodalmi és franciaországi példákra hivatkozva úgy vélték, még mindig üdvösebb egy téves vallást megtűrni, mintsem az alattvalókat ateizmusba taszítani (*viel eherer eine falsche irrige religion zu gedulden als den atheismum bey diesen verzweifelten leuh-ten einzufrihren*). Ezért azt javasolták, szemben a februári és márciusi kassai tervezettel, hogy ideiglenesen tűrjék meg a protestáns vallásgyakorlatot a külvárosokban, elővárosokban. Ugyancsak javasolták, hogy a városokat külön-külön ítéljék meg, mert bűneik eltérő mértékűek. Kiszében és Bártfa esetében az istenkáromlás vétsége miatt külön nyomozást tartottak szükségesnek.

Montecuccoli, aki a konferencia „házigazdája” volt, rövid feljegyzést készített az ülésről.⁵⁴ Ebből az világlik ki, hogy valószínűleg Hoher osztrák kancellár lehetett az, aki javasolta, hogy hagyjanak teret a protestáns vallásgyakorlatnak. Az uralkodó a legbelsőbb tanácsosai jelenlétében tartott audiencián elfogadta a konferencia előterjesztését. I. Lipót május 26-án elrendelte, hogy ott, ahonnan nem üldözték még el a

⁵² ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243, 1673. június, 1673. június 27., 460r–v; 472r–473v., 1673. március 13. A Magyar Kamara véleménye; fol. 463r – 464v; 467r–468v. 1673. április 14. A Gubernium véleménye.

⁵³ ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243, 1673. június, 1673. június 27., fol. 453r–457v, 479r–482v. 1673. május 20. Az udvari konferencia felterjesztése I. Lipóthoz.

⁵⁴ ÖStA, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, Akten, fasz. 173., fol. 85–86.

lelkészeket, és a protestáns vallásgyakorlatot nem függesztették még fel, ez ideiglenesen maradjon változatlanul, és a külvárosokban engedélyezzék a szabad vallásgyakorlatot a protestánsok részére.⁵⁵ Vagyis azt a szélsőségbe hajló, a protestáns lelkészi kar teljes, de legalábbis a szabad királyi városokban történő felszámolását, amelyet a Kasán székelő kamarai és egyházi vezetők felvetettek, a Magyar Kamara és Gubernium javaslatai alapján a bécsi udvar 1673 májusában még egyáltalán nem támogatta, sőt, ha korlátozott keretek között is, de a külvárosokban engedélyezte a vallásgyakorlatot!

Azonban a bécsi konferenciával egyidőben, 1673. május 16-án is érkezett a Magyar Kamarához olyan értelmű uralkodói leirat, amely törökösséggel vádolt lelkész ellen kezdeményezett vizsgálatot.⁵⁶ A lelkészek elleni fellépést az egri püspök sem hagyta nyugodni. Az Udvari Haditanács 1673. június 7-én értesítette Cobb generálist, hogy a prédikátoroknak az egri püspök által kért eltávolítása a Gubernium elé tartozik, nem a Haditanács hatásköre.⁵⁷ Azonban a Gubernium részéről csak egy átirat ismert a Magyar Kamarához júliusból, amelyben emlékeztetik őket a május 26-i uralkodói rendelet pontjaira, és kéri, hogyha azok közül valamelyikben nem kezdtek volna eljárni, azt tegyék meg, és kéri, hogy a Gubernium részére küldjenek erről jelentést.⁵⁸

Mindezek alapján nem világos, hogy milyen eltolódás történt 1673 nyarán, amelynek nyomán Szelepcsényi György érsek úgy vélte, alkalmas az idő a lelkészek elleni erőteljesebb fellépéshez. Felmerülhet az is, hogy ez az érseknek mint az igazgatszolgáltatást felügyelő királyi helytartónak volt a magánakciója, amellyel kész tények elé állította az udvart. Ennek ellentmond, hogy Lencsovics György szepesi kanonok értesülése szerint Ampringen kormányzó ment Liptó vármegyébe, hogy a lelkészeket saját színe elé idézze, mint a legutóbbi rebelliók szerzőit és indítóit. Az ügyben közelebbről nem részletezett kérvényt adtak be a gubernátorhoz és Szelepcsényihez. Vagyis eszerint Szelepcsényi a Guberniummal szoros együttműködésben kezdte volna meg a lelkészek elleni fellépést.⁵⁹

Azonban amikor az 1673. szeptember 25-én kezdődő eljárás az alsó-magyarországi bányavárosokat is elérte, az udvar ismét közbelépett. A Selmezbányáról és Besztercebányáról október és november folyamán befutó jelentések nyomán az alsó-magyarországi bányavárosok lelkészeinek elűzését és Pozsonyba való idézését az Udvari Kamara tanácsára az uralkodó ideiglenesen felfüggesztette. Ennek azonban pusztán politikai-gazdasági okai voltak. Az udvar megrettent, hogy a bányászok és a lakosság

⁵⁵ Az uralkodói rendelet fogalmazványa május 26-án kelt: ÖStA, FHKA, HFU, r.Nr. 243., 1673. május, fol. 343r–345v, 350r–354v.

⁵⁶ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 206. Az irat ma már nem található, így sajnos nem azonosítható sem a helység, sem a lelkész, sem az hogy egy vagy több prédikátor ellen szolt.

⁵⁷ SZABÓ István: Protestáns egyháztörténeti adattár az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból III., *Egyháztörténet*, 2. évfolyam, 1959/3–4, 301–370, 301.

⁵⁸ MNL OL, E 39, Magyar Kamarai Levéltár, Insinuata regii gubernii Hungarici Ampringeniani, 1673. július, nr. 1., 1673. július 11.

⁵⁹ MNL OL, E 254, fasc. 61., 1673. szeptember, nr. 79., Szepes, 1673. szeptember 20. Lencsovics György szepesi kanonok levele Kolosváry István egri kanonoknak.

esetleg Erdélybe megy át, vagy a rosszabb forgatókönyv szerint az értékes bányavárosok is a felkelők és így a török kezére kerülnek, ami óriási veszteséget okozott volna számukra. Azonban az udvar közbelépése viszonylag késői volt, a bányakamarától beérkező iratok mellé már olyan reverzálisokat csatoltak, amelyeket a környékbeli falvak, települések előljáróitól vettek, hogy nem fogadnak be lelkészeket, illetve amelyeket lelkészek adtak, hogy felfüggesztik hivatásukat, és a kincstári uradalom területét elhagyják. Ezek a reverzálisok már részben azonosságot mutatnak azokkal a dokumentumokkal, amelyeket majd a hírhedt gályarabper során pár hónappal később kényszerítettek ki a protestáns lelkészekről. A kamarai szervezet ráadásul döbbenetesen értesült a jelentésekből, hogy a helyi katonai vezető, Collalto ezredes teljesen öntevékenyen kezdett hozzá a lelkészek elűzéséhez. Az Udvari Haditanács számonkérte a tiszteket, de az Udvari Kamarának csak annyit tudtak válaszukban elismerni, hogy az ezredes a Haditanács tudta és engedélye nélkül járt el a kényes vallásügyi kérdésben.⁶⁰

Szelepcsényi érsek utasítására ráadásul 1673. november 26-án újabb vizsgálat kezdődött az eperjesi templomok 1672 őszén történt elfoglalása és kifosztása, illetve általában az eperjesiek ellenállása miatt.⁶¹ Az alsó- és felsőmagyarországi városok ügyei és a lelkészek elleni fellépés tehát kezdett fokozatosan összeérni. 1673. novemberben Bécsben ismét konferenciára ültek össze a központi kormányhatóságok képviselői. A négynapos konferencián (november 14–16., 20.) számos pontról tárgyaltak. Ezek között szerepelt a lőcsei prédikátorok és társaik ügye, a bányavárosok lelkészeinek elűzése, valamint Bártfa, Kisszeben, Késmárk és Lőcse városok megbüntetésének kérdése.⁶² Lőcsén ugyanis összegyűltek a máshonnan elűzött lelkészek, és a város védelme alatt folytatták szolgálatukat. A konferenciát a Magyar Kancellária úgy tájékoztatta, hogy nyilvános prédikációikban a szószékről ellenállásra, felkelésre buzdították a lőcseieket. A városok büntetése ügyében visszautaltak a májusi konferencia határozataira, ez alapján úgy tűnik, hogy nem igazán voltak elégedettek az elvégzett vizsgálatokkal, ha azokat egyáltalán lefolytatták. A bányavárosok lelkészeinek ügyében Kollonich Lipót mint a Magyar Kamara elnöke és Pálffy Tamás nyitrai püspök mint magyar kancellár hangsúlyozták, hogy a prédikátorokat nem vallási, hanem politikai okból mint rebelliseket kell megidézni Pozsonyba. A kétnapos, bécsi audiencián (1673. november 26–27.) az uralkodó elrendelte, hogy a lőcsei prédikátorokat és társaikat, valamint hasonlóképpen a bányavárosok lelkészeit Pozsonyba kell idézni, és ott eljárás alá vonni őket. Hasonlóan az említett szabad királyi városokból három-négy képviselőt be kell idézni, akik a legnagyobb ismerettel bírnak (*so die meiste wissenschaftt haben*).⁶³

⁶⁰ ÖStA, FHKA, HFU, r.Nr. 245., 1673. október, fol. 98–108. 1673. október 12.; fol. 119–126. 1673. október 14.; fol. 249–250. 1673. október 24.; 1673. november, fol. 3–14. 1673. november 6.; SZABÓ: i. m., 307–308.

⁶¹ MNL OL, E 148, Magyar Kamara Archívuma, Neoregistrata acta, fasc. 1744., nr. 54.

⁶² ÖStA, FHKA, HFU, r.Nr. 245., 1673. november, fol. 175–292., 1673. november 29. A novemberi konferencia jelentőségére már S. Varga Katalin is felhívta a figyelmet: S. VARGA: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, 65–66.

⁶³ ÖStA, FHKA, HFU, r.Nr. 245., 1673. november, fol. 269r–277v, 291r–292r.

Véleményem szerint ezzel a november végi konferenciával adott az udvar szabad utat a prédikátorpereknek. Míg pár héttel korábban a bányavárosok esetében még igyekeztek mérsékelni a hatásokat, vagy míg 1673 késő tavaszán még engedékenyebbnek bizonyultak a felső-magyarországi városok ügyében, itt egyértelműen a pozsonyi rendkívüli bíróság előtti peres eljárás mellett döntöttek. Nagyon fontos megjegyezni, hogy Kollonich és Pálffy hatására már itt hangsúlyozták, hogy a perek politikai okokból, lázadás vádjával indulnak, és nem vallási indítatásból. Ez az 1674. évi gályarab-perben folyamatosan visszakösző elemmé vált. Ez aligha véletlen, hiszen épp Kollonich és Pálffy volt az a két országos dikasztériumot vezető személy, aki a prédikátorpereket lefolytató pozsonyi bírák között is megjelent.⁶⁴ A gályarabperrel foglalkozó történészek kivétel nélkül felhívták rá a figyelmet, hogy a Szelepcsényi érsek részére címzett 1674. január 6-i uralkodói rendelet, amely a lőcsei és késmárki prédikátorok és társaik, valamint a soproni polgárok ellen rendel el eljárást, csak a jegyzőkönyvből ismert.⁶⁵ Január 4-én, vagyis két nappal korábban küldte meg azonban a Magyar Kamara a Szepesi Kamarának a november végi konferencián tárgyalt és november 29-én kiadott pontokat.⁶⁶ Az ebben szereplő „*Praedicans Leutschoviensis, una cum complicibus suis, nota infidelitatis infectis, ad inquisitionem huc Posonium citandus*” kitétel egyértelműen köszön vissza a jegyzőkönyvbe bemásolt január 6-i rendelet „*Leuchouiensis et Késmarkiensis praedicantes, veluti non postremi foedae illius rebellionis auctores cum complicibus ac aliis sibi similibus [...] citandi sint*” megfogalmazásában.⁶⁷ Mindezek alapján véleményem szerint ki lehet jelenteni, hogy a lelkészek elleni gályarabper az 1673. november 26–27-i bécsi audiencián dőlt el.

A „kassai modell” a bujdosók 1672. évi támadására adott válasz volt, amelyben egy átfogó, a protestánsokat sújtó erőszakos ellenreformációs terv rajzolódott ki. Bár a bécsi udvar 1673 tavaszán nem reagált érdemben a tervezetre, azt a Szepesi Kamara vezetői a felkelés mellé állt városok ügyével összekapcsolva napirenden tartották. A végső lépést azonban Szelepcsényi György esztergomi érsek tette meg az első, 33 lelkész ellen elindított perrel. A bécsi udvar végül 1674 novemberében lényegében szabad jelzést adott a protestáns lelkészek elleni fellépéshez.

A per és a prédikátorok sorsa

Az, hogy az uralkodói rendelet csak egyes városok lelkészei, és nem az egész lelkészi kar ellen szóltak, feltehetőleg arra vezethető vissza, hogy a bécsi udvar tisztában volt vele, hogy egy ilyen rendelkezés diplomáciai vihart kavarhatott volna. A birodalom

⁶⁴ S. VARGA: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, 40–41. Pálffy és Kollonich mellett további bírák: Szelepcsényi György érsek, helytartó, Széchenyi György kalocsai érsek, Sennyey István veszprémi püspök, Gubasóczy János pécsi püspök, Forgách Ádám országbíró, Esterházy Pál, Pálffy Miklós, Károlyi László.

⁶⁵ S. VARGA: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, 149–150.

⁶⁶ MNL OL E 250, fasc. 46., nr. 8., 1674. január 4.

⁶⁷ S. VARGA: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, 149.

evangélikus rendjei, a *Corpus Evangelicorum*, élükön a brandenburgi választóval már 1672-től kezdve tiltakoztak a magyarországi protestánsokat ért sérelmek ellen.⁶⁸ Ez azonban nem akadályozta meg a pozsonyi törvényszéket, hogy a pert 1674-ben tömegessé tegyék, lényegében a teljes magyarországi protestáns lelkészi és iskolamesteri réteget célkeresztbe állítva.

A Magyar Kamara 1674. január 19-én küldte meg a Szepesi Kamarának a készmárki, löcsei és a tizenhárom szepesi városi lelkészt március 5-re Pozsonyba idéző rendeletet. A Magyar Kamara egyben elrendelte a vizsgálat megkezdését Lőcse, Bártfa, Kisszeben és Késmárk városok ellen.⁶⁹ A vádak a már ismert, 1670 után bővülő vádlista főbb pontjaival egyeztek: felkelésben való részvétel és felbujtás, istenkáromlás és szentséggyalázás, a törökkel való kapcsolattartás. Valamivel több mint hétszáz személy kapott idézést, ebből végül háromszáznál többen jelentek meg személyesen Pozsonyban. Ahogy Péter Katalin megállapította, a per nem a tömeges idézés miatt vált híressé, és alapjában véve nem különbözött az 1674 előtti felségsértési perek többségétől. Az 1674 tavaszán Pozsonyban lezajlott eljárást a beidézett és megjelent lelkészek ellenállása és kitartása tette rendkívülivé.⁷⁰

Az eljárás során a tanúvallomások összeállításának tendenciózusságára több jel is utal. A csornai káptalan által felvett pápai tanúvallomásokban annyi hamisítás történt, hogy a tanúk által kezdeményezett eljárást követően a vallomások felvételét meg kellett ismételni. A veszprémi vallomások hamisítása is felmerült, itt két vádlott, valamint a veszprémi végvár katonái is tiltakoztak a vallomások manipulálása ellen.⁷¹ A jegyzőkönyv szövegének elemzése is ebbe az irányba mutat, többek között a magyar nyelvű tanúvallomások latinra fordítása során bővítették az abban található információkat. S. Varga Katalin is arra mutatott rá, a vallomások felvétele a protestáns lelkészek ellen az 1670-es évek elejétől folyamatos volt, és a nagy perben célzottan használták fel ezeket a korábbi vallomásokat.⁷²

A törvényszék már a tárgyalás kezdetén kilátásba helyezte a halálbüntetést, amely alól három módon lehetett megmenekülni: katolizálás által, az országból való kivándorlással vagy lelkészi hivataluk letétele révén. 1674. április 4-én a pozsonyi érseki palotába hívták a beidézett lelkészeket. Akik hivataluk letétele mellett Magyarországon kívántak volna maradni, azoknak az ajtótól jobbra kellett gyülekezniük, akik pedig a kivándorlást vállalták volna, azoknak pedig balra kellett állniuk. Az ajtó előterében csak azok maradhattak, akik a halált választják. A jelenlévő prédikátorok mind együtt mozdultak: az ajtóban maradván a halálos ítéletre vártak. A törvényszék

⁶⁸ BAHLCKE, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 217.

⁶⁹ MNL OL E 250, fasc. 46., nr. 15., 1674. január 19.

⁷⁰ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 206–207.

⁷¹ Uo., 200–201. A veszprémi tanúvallomások és annak jegyzőkönyve, valamint a pozsonyi jegyzőkönyvbe beemelt veszprémi vallomásszövegek alapos összehasonlítását ld. F. TÓTH Péter: „Igen elkezdtétek kergetésünket”. Az 1674-es gályarabper veszprémi jegyzőkönyve, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, *A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai* 41, 2018, 18–23.

⁷² S. VARGA: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve, 88–98.

kényszerű helyzetbe került a váratlan ellenállás nyomán, kénytelenek voltak a fő- és jószágvesztést kimondani, jóllehet nyilvánvaló volt annak végrehajthatatlansága. I. Lipót természetesen nem írhatott alá ennyi halálos ítéletet, így Bécsből azt az utasítást küldték, hogy négy lelkészt zárjanak el, a többieket száműzzék. Ezt azonban a bíróság nem akarta elfogadni, továbbra is a kötelezvények (reverzálisok) aláírását és a száműzést kívánták elérni a beidézett lelkészeknél. Hosszas, sikertelen eljárást követően végül Kollonich Lipót javaslatára merült fel a gályarabság lehetősége, jóllehet a korábban hozott halálos ítélet soha nem került felfüggesztésre.⁷³

A következő hónapok során sikerült egyre több elítéltet megtörni, és rávenni a reverzálisok aláírására, miután sokakat az ország különböző börtöneibe szállítottak át. 1675 elejére negyvenkét fogoly maradt a berencsi, komáromi és lipótvári erődökbe szétszórva. Őket 1675 tavaszán Nápolyba hurcolták. Útközben hárman megszöktek, heten meghaltak. A harminckét életben maradt foglyot Buccariban és Nápolyban adták el gályarabnak.⁷⁴

Konklúziók

Európa protestáns országaiban hatalmas felzúdulást váltott ki a magyar lelkészek sorsa. Svájcban adományokat gyűjtöttek, hogy a nápolyi alkirálynál kiváltsák a prédikátorokat, végül azonban a holland diplomácia ért el komolyabb sikereket. Hamel Bruyninx bécsi holland követnek sikerült rávennie a holland kormányt, hogy diplomáciai lépéseket tegyenek. A bécsi udvarban azonban továbbra is a reverzálisok aláírásához kötötték a rabok elengedését. A holland követ ezt végül megtette a rabok nevében, továbbá a Svájcban gyűjtött adományok felhasználásával kifizette a személyenkénti száz tallér váltságdíjat is.

A francia–holland háború következtében a Földközi-tengeren ekkor Michiel de Ruyter admirális irányítása alatt jelentősebb holland flotta működött, amely 1675 végén a nápolyi partok közelében foglalt állást. De Ruyter több levélben maga is kérte a nápolyi alkirályt, Fernando Fajardot, Los Velez márkiját, hogy segítse a magyar gályarabok szabadon engedését. Erre 1676. február 11-én került sor, a huszonhat még életben lévő magyar rabot ekkor szállították a holland admirális hajójára. Emellett a tengermelléki Buccariban eladott csoportból öt túlélő 1676 májusában szabadult meg II. János György szász választófejedelem közbenjárására.⁷⁵

A kiszabadult harmincegy gályarab-prédikátor Svájcban, protestáns német tartományokban, valamint Hollandiában és Angliában talált új otthonra. A kezdeti pozitív fogadtatásukat azonban beárnyékolta a fogadó országokban, hogy a szabadult gályarabok, például evangélikus részről Lányi György, írásban is támadták azokat az

⁷³ PÉTER: A magyarországi protestáns prédikátorok, 207–209.

⁷⁴ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 1985, 115–116.

⁷⁵ BITSKEY István – PUSZTAI Gábor (szerk.): *Michiel Ruyter és Magyarország*, Budapest, Debreceni Egyetem Néderlandisztikai Tanszék, 2008.

exuláns prédikátorokat, akik a reverzális aláírásával menekültek el Magyarországról.⁷⁶ A gyászévtized sokkja azonban komoly hatással bírt a protestáns egyháztörténet-írássra is. Református oldalról Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*e a gályarabok történetét mutatta be, amely később Debreceni Ember Pál nagy református egyháztörténetébe, a *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* című munkába is bekerült. Evangélikus részről id. Burius János gyűjtött *Micae historico-chronologicae Evangelico-Pannonicae* című művében egyháztörténeti adatokat, főleg a gyászévtized eseményeiről.⁷⁷ Átfogó evangélikus egyháztörténet majd csak a 18. században keletkezett, jóllehet Krmann Dániel *Hungaria evangelicaja* kéziratban maradt.⁷⁸

Az ellenreformációs kísérlet – ahogy Benczédi László írta már 1975-ben – meddő maradt. A végsőig kitartó prédikátorok még a gályákon sínylődtek, amikor 1675–1676 folyamán a Magyar Királyság egyre több szegletéből számoltak be kamarai, katonai és katolikus egyházi képviselők a protestáns lelkészek és iskolamesterek viselkedéséről, a gyülekezeti élet újraindulásáról.⁷⁹ A bécsi udvar ráadásul szinte már a nagy perrel egyidőben belátta, hogy a társadalmi feszültségek csökkentése érdekében engedményekre kényszerül. A bujdosók katonai potenciáljának csökkentése és a fellelőkhöz átvált katonák visszacsábítása érdekében az udvar és a hatóságok engedményekre kényszerültek, főleg ami a végvári katonaság körében folyó protestáns vallásgyakorlatot érintette. Elsősorban a Haditanács és a Gubernium hajlott a kiegyezésre és a vallásügy rendezésére, természetesen az addig elért katolikus eredmények sérelme nélkül. 1674. április 26-án a Paris von Spankau tábornoknak megküldött királyi rendeletben meghagyták, hogy egyes véghelyeken, így Szendrőn, Ónodon, Putnokon, Nagykállóban és Szatmáron engedjék meg egy-egy református, illetve evangélikus lelkész tartását, mivel részben ettől remélték a protestáns katonaság megmaradását. A felső-magyarországi véghelyeknek biztosított engedményeket hamarosan újabbak követték. 1675. január 13-án a pápai, veszprémi, vázsonyi, tihanyi, lévai és füleki végvárakban szolgáló protestánsoknak adtak vallásügyi védlevelet. Ez azonban elméletben nem jelentette, hogy engedték volna a prédikátorok működését vagy a templomok visszaadását, a gyakorlat azonban mást mutatott. A fő elv így az lett, hogy a végvárakban működő lelkészek semmiképpen sem mehetnek ki a közeli falvakba, hogy az ottani árván maradt gyülekezeteket is ellássák.⁸⁰

Mindez persze közel sem volt elég ahhoz, hogy a társadalmi-felekezeti konfliktusokat megoldják. Az 1670-es évek végétől felemelkedő Thököly Imre és kuruc mozgalmának egyre fényesebb katonai sikerei, majd az újabb oszmán támadás és hadjárat

⁷⁶ KOWALSKÁ, Eva: Günther, Klesch, Láni und die anderen. Zur Typologie der ungarischen Exulanten des 17. Jahrhunderts, *Acta Comeniana*, 20–21. évfolyam, 2007, 49–64.

⁷⁷ MAKKAJ László (szerk.): *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 23–28.

⁷⁸ ZSILINSZKY Mihály: *Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei, 1663–1740*, Budapest, Műlér Károly Ny., 1899, 83–94.

⁷⁹ BENCZÉDI: A prédikátorpercek II., 266–267.

⁸⁰ MIHALIK: *Papok, polgárok, konvertiták*, 199–200.

fenyegetése meghátrálásra kényszerítette a bécsi udvart. Az 1681. évi soproni országgyűléssel a Habsburg udvari politika kísérlete egy központi kormányzati berendezkedésre elbukott, a magyar rendi berendezkedés visszaállt, amelynek legszimbolikusabb lépése egy új nádor megválasztása volt Esterházy Pál személyében. Az országgyűlésen elfogadott vallásügyi törvényekkel (25–26. törvénycikkelyek) igyekeztek egy felekezetek között kompromisszumot elérni, ami részben a katonai végváraknál 1674-től alkalmazott területi engedményekre épült.

A 25. cikkellyel engedélyezték a szabad vallásgyakorlatot, ám fontos kitétel volt, hogy a földesurak jogainak fenntartásával. Ez azt jelentette, hogy a földesúr tiltakozása esetén az adott településen nem volt lehetőség a protestáns vallásgyakorlat felújítására. A prédikátorperek személyi következményeit is felszámolta ez a törvénycikkely, mivel engedélyezték a száműzött vagy reverzálist adott lelkészek és iskolamesterek visszatérését és hivatásuk gyakorlását. A 26. cikkely főként a templomokról rendelkezett. Általános elv volt, hogy a protestáns felekezetek a híveiktől épített, de római katolikus rítus szerint soha fel nem szentelt templomokat őrizhették meg. Ám ez azt jelentette, hogy a középkori, katolikus eredetű vagy a protestánsok által épített, de az 1670-es évek ellenreformációja során elfoglalt és katolikus rítus szerint felszentelt templomok nem estek a cikkely hatálya alá. A törvény szigorú territoriális megosztást is tett: míg Alsó-Magyarországon vármegyénként kijelölt az utóbb artikulárisnak nevezett helyeket protestáns vallásgyakorlatra, addig a felső-magyarországi és az oszmán hódoltság alól éppen felszabadult vármegyékben lényegében a status quót hagyta helyben. A szabad királyi városokban, valamint a bányavárosokban Pozsony példájára az evangélikusoknak megengedték, hogy saját költségükön a külvárosban építhessenek templomot, iskolát és paplakot kijelölt helyen. A törvénnyel már egykorúan mindenki elégedetlen volt: a katolikusok sokallták, a protestánsok kevesellték a törvény által biztosított engedményeket. A bécsi udvar pedig – főleg Thököly Imre bukását (1685) követően – egyre korlátozóbb módon értelmezte a törvényeket, amit a nevezetes 1691. évi királyi rendeletben, az *Explanatio* Leopoldinában fejtettek ki.⁸¹

Az erőszakos ellenreformáció ugyan alábbhagyott, de II. József Türelmi Rendeletéig a soproni vallásügyi cikkelyek, majd az azokat újraértelmező királyi rendeletek nyújtotta korlátozott lehetőségek között volt lehetőség csupán a protestáns vallásgyakorlatra. A lelkészek kiállása és az 1671–1681 közötti gyászévtized következményei miatt ezért lett a gályarabper erős, máig tartó történeti „emlékhelye” a magyarországi protestánsok identitásának.

⁸¹ MIHALIK Béla Vilmos: Az 1681. évi vallásügyi cikkelyek alkalmazása a gyakorlatban. A Draskovich-Erdődy és a Csáky-féle királyi vallásügyi bizottságok működése, in CSORBA Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, *Reformáció Öröksége* 2, 2020, 55–68.

The trial 1674 against Protestant clergymen in Hungary and the Viennese court

This article examines the background to the galley trial of 1674 with a particular focus on the anti-Protestant chamber and church proposal package, which was drawn up in Kassa in February 1673, and its reception in Vienna. Using new sources, the author reconstructs the political and religious preparations for the trial and shows that the plan to expel the preachers was not a purely ecclesiastical initiative, but found broad support in the city, among the monks and in the chambers. After an initially moderate reaction from the Viennese court, the action against the Protestants at the end of 1673 was closely linked to the political control of the anti-Habsburg uprising.

The immediate background of the trial culminated in the Vienna Conference at the end of 1673, which paved the way for the extraordinary trial in Bratislava, and in the negotiations of 1673 in Kassa, which are well known through the research of László Benczédi. The analysis of the state sources shows how religious intolerance and political centralisation were interwoven in the proceedings against the Protestant congregations and their pastors.

Keywords: slaver's lawsuit, counter-Reformation, Szepesi Chamber, court of Vienna, Wesselényi movement, refugees, Protestant religious practice

A magyarországi protestáns lelkészek elleni 1674. évi per és a bécsi udvar

A tanulmány az 1674-es gályarabper előzményeit tárja fel, különös figyelmet szentelve az 1673 februárjában Kassán kidolgozott protestánsellenes kamarai és egyházi javaslatcsomagnak, valamint annak bécsi recepciójának. A szerző új források bevonásával rekonstruálja a per politikai és vallási előkészítését, rámutatva, hogy a prédikátorok elűzésének terve nem pusztán egyházi kezdeményezés volt, hanem széles körű városi, szerzetesi és kamarai támogatást élvezett. A bécsi udvar kezdeti mérsékelt reakcióját követően 1673 végére a protestánsokkal szembeni fellépés szorosan összekapcsolódott a Habsburg-ellenes felkelés politikai kezelésével.

A per közvetlen előzményei a Benczédi László kutatásai révén jól ismert 1673-as kassai tárgyalások mellett az év végén tartott bécsi konferenciában csúcsosodtak ki, amely megnyitotta az utat a pozsonyi rendkívüli bírósági eljárás előtt. A kormányzati források elemzéséből kiderül, hogy a vallási türelmetlenség és a politikai centralizáció miként fonódott össze a protestáns gyülekezetek és lelkészeik elleni eljárásokban.

Kulcsszavak: gályarabper, ellenrefomáció, Szepesi Kamara, bécsi udvar, Wesselényi-mozgalom, bujdosók, protestáns vallásgyakorlat

Protestáns papok a pozsonyi bíróság előtt.

Hamel Bruininx „Naauwkeurig Verhaal van de Vervolginge aangerecht tegens de Euangelise Leeraaren in Hungariën” című, 1684-ben megjelent művéből.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1313b/?pg=68&layout=s

Balogh Judit

A POZSONYI VÉSZTÖRVÉNYSZÉK HATÁSA ERDÉLYBEN *HÍREK ÉS MENEKÜLTEK*

Az úgynevezett gyászévtized, amely egy intenzív protestánsüldözés időszaka volt a Magyar Királyságban, 1671-ben vette kezdetét, a Wesselényi-felkelés leverését követően.¹ Noha az összeesküvés legfőbb szervezői valójában katolikus főnemesek voltak (Wesselényi István nádor, Zrínyi Péter horvát bán, Frangepán Ferenc horvát főnemes, I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem), ez az esemény és a második vonalban megjelent nagy számú protestáns, jobbára Thököly István körül tömörülő középnemes alkalmat adott a katolikus Habsburg uralkodó számára az addig is jelen lévő, de kétségtelenül finomabb eszközökkel zajló rekatolizációs folyamat felgyorsítására. A 17. század második felében egyre tudatosabb abszolút kormányzás stabilitását egy monolit felekezeti összetétel tovább erősíthette volna, ezért most szervezett támadás indult a protestáns felekezetek ellen. Az üldöztetések megkezdése előtt, 1671 elején jelent meg a váradi püspök protestánsellenes programadó írása. Bársony György váradi püspök „Veritas toti mundo declarata” című, Kassán megjelent művében arról írt, hogy az uralkodó az érvényben lévő törvények ellenére sem kell, hogy megtűrje a protestánsokat, hiszen a Wesselényi-felkelés miatt ez a kötelezettsége érvényét veszítette, amikor a protestánsok fellázadtak az uralkodó ellen.² Eszerint tehát a protestáns rendek és a király szövetségét az előbbiek rúgták fel, így az emiatti üldözésük nemcsak jo-

¹ A tanulmányhoz szükséges kutatóutak a Sárospataki Református Hittudományi Egyetem Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézete támogatásával valósultak meg.

² PAYR Sándor: *A magyar protestáns gályarabok*, Budapest, Luther-Társaság, 1927, 9.

gos, de egyenesen körelessége az apostoli uralkodónak. Ez az ideológiai előkészítés fontos volt, hiszen a században Erdély fejedelmei és a magyar uralkodók által kötött békék visszatérő pontja volt a protestáns vallásszabadság biztosítása, amit nyomós okkal lehetett felrúgni.³ A század folyamán Pázmány Péter és a jezsuita rend komoly erőfeszítéseket tett a nemesi elit visszatérítésére a katolikus egyházba, és ez, főleg a nyugati országrészben, nagyon sikeres volt.⁴ Az ország északi és keleti területein azonban továbbra is nagy számban éltek protestánsok, ahogyan a végvári katonaság⁵ is nagyrészt protestáns volt. A Wesselényi-összeesküvést követő megtorlás azonban jó lehetőségnek tűnt a helyzet erőszakos megváltoztatására. Az első törvényszék Pozsonyban már 1671. január 3-án összeült, az elnöke pedig Johann von Rottal volt.⁶ Ez még elsősorban nem a lelkészekkel, hanem a Wesselényi-összeesküvésben részt vett protestáns nemesek ügyeivel foglalkozott. Ez a bíróság mondta ki a halálos ítéletet Bónis Ferencre, a Wesselényi-párti köznemesre,⁷ valamint ítélte a halála után vagyonelkobzásra Vitnyédy Istvánt, a soproni ügyvédet, jegyzőt és országgyűlési követet.⁸ Ekkor végezték ki Pozsonyban Mikulás Drabik cseh-morva lelkészt is, aki Jan Amos Comenius cseh pedagógus prófétai jóslatairól elhíresült lelkész barátja volt.⁹ A kivégzés előtt brutálisan megkínzott Drabik 82 éves volt ekkor.¹⁰

A véstörvényszék és a protestánsok üldözésének híre hamar eljutott Erdélybe, és meglehetősen komoly belső konfliktusokat okozott a protestáns elit több tagjának. Az erdélyi társadalom felekezeti struktúrája a 17. század folyamán átalakult. Különösen az elit felekezeti összetétele változott meg, többek között Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György határozott felekezeti politikájának köszönhetően. A helyzet Apafi Mihály fejedelemségének idejére azonban a 17. század korábbi évtizedeihez képest bonyolultabb volt. Míg ugyanis Bethlen Gábor és I. Rákóczi György következetesen és egész uralma alatt támogatta a református egyházat és a református elitet, anyagiak tekintetében is, addig ez részben megváltozott Apafi Mihály fejede-

³ Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György.

⁴ TUSOR Péter: *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2008, 50–65.

⁵ BENDA Kálmán: A végvári harcok ideológiája, *Történelmi Szemle*, 6. évfolyam, 1963/6, 15–18.

⁶ BARTA M. János: *Rottal János levelezése Csáky Istvánnal és Ferencsel*, Budapest, MTA BTK, 2017.

⁷ W. SALGÓ Ágnes (szerk.): *A Wesselényi-összeesküvés, Beszámoló a perről és a kivégzésekről*, Budapest, Helikon Kiadó – OSZK, 2005. (Az Ausführliche und warhafftige Beschreibung hasonmása, fordítása tanulmányokkal.)

⁸ FABÓ András (szerk.): *Vitnyédy István levelei 1652–1664, Adalékok a XVII. század politikai és erkölcs-történetéhez*, Pest, Eggenberger, *Magyar Történelmi Tár* 1/5, 1871, 7–21, URL: http://real-j.mtak.hu/4072/1/MagyarTortenelmiTar_1871_15_2_03.pdf (Letöltés dátuma: 2025. 04. 15.); KÁROLYI Bálint: Adalékok egy soproni ügyvéd műveltségéhez: Vitnyédy István és könyvtára, *Magyar könyvszemle*, 136. évfolyam, 2020/3, 183–202.; SÁRKÓZI Gergely: Vitnyédy István és az evangélikus oktatásügy, *Credo*, 12. évfolyam, 2006/1–2, 3–16.

⁹ PÉTER Katalin: Drabik Miklós, a lehotkai próféta, *Egyháztörténeti Szemle*, 7. évfolyam, 2006/2, URL: https://epa.oszk.hu/03300/03307/00014/egyhaztorteneti_szemle_2006_02_002.htm (Letöltés dátuma: 2025. 05. 01.)

¹⁰ KVACSALA János: Egy álprófeta a XVII-ik században, *Századok*, 23. évfolyam, 1889, 745–766, 746.

lemségének idejére, illetve az ő uralma első felét követően. II. Rákóczi György fejedelemsége idején ugyanis megerősödött pár katolikus család. Ennek részben oka volt a fejedelem számos háborúja, amelyekben ezek a családok kitüntették magukat. Részben a fejedelem színleg reformátussá lett, valójában azonban a katolikus felekezethez továbbra is erősen kötődő felesége, Báthory Zsófia támogatta ezeket a családokat. Ezen kívül a fejedelem bizalmi emberének, Kemény Jánosnak is ezek a katolikus családok, a zabolai Mikesek és királyhalmi Petki István voltak a bizalmi körében. Ezek a tényezők azt eredményezték, hogy zabolai Mikes Mihály lett Erdély kancellárja, azaz az egyik legbefolyásosabb embere. II. Rákóczi György természetesen továbbra is hűséges volt a saját felekezetéhez, és apjához és Bethlen Gáborhoz hasonlóan jelentős támogatásban részesítette a református egyházat. Az 1658–60-as pusztítások a korábbi fejedelmi támogatásokat megnehezítették, ezért egyre többször szorult az erdélyi református egyház és intézményei a református nemesi elit anyagi segítségére. Emellett a református elit is csak az Apafi-kor szűk első két évtizedében élvezte a feltétlen fejedelmi bizalmat. Mivel az 1670-es évek közepétől éppen a református elit fontos tagjai, mint Bánffy Dénes, Bethlen János, Bethlen Miklós és Béli Pál¹¹ ellen zajlottak felségsértési perek,¹² a nyolcvanas években a katolikus főembereknek sikerült a politikai elit fontos pozícióit megszerezni.¹³

A gyászévtized folyamán azonban még az előbb említett református főnemeseink, mint losonci Bánffy Dénes, Bethlen János és fia Miklós, valamint uzoni Béli Pál a politikai hatalmuk teljében voltak. A Bethlen Gábor által megálmodott masszív és egymáshoz sok rokoni szállal is kapcsolódó erdélyi református elit¹⁴ I. Rákóczi György fejedelemsége alatt megerősödött, és ez az erősödés folytatódott II. Rákóczi György uralma elején is. Az 1650-es évek második felére azonban több katolikus család szerzett jelentős hatalmat és befolyást Erdély legfelsőbb köreiben. Ilyen volt zabolai Mikes Mihály, aki még a fejedelem utáni legmagasabb tisztséget, a kancellárságot is megszerezte, valamint királyhalmi Petki István, aki csíkszéki főkapitányként vezető szerepet vállalt az 1650-es évek hadjárataiban, és egyike volt annak a négy főnemesnek, akik lengyel indigenátust szereztek.¹⁵ Petki István ráadásul a birtokköz-

¹¹ BALOGH Judit: Béli Pál, a református székely főember, in CSORBA Dávid – SZATMÁRI Emília (szerk.): „... Tanácsaid hűség és igazság”: Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára, Budapest – Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet – Reformáció Öröksége Műhely – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Tiszáninneri Református Egyházkerület, *Reformáció Öröksége Könyvek* 7/1-2, 2021, 337–348.

¹² BALOGH Judit: Hűtlenségi perek az Erdélyi Fejedelemségben, *Miskolci Jogi Szemle: A Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának Folyóirata*, 16. évfolyam, 2021/3 különszám, 42–54.

¹³ BALOGH Judit: Református elitcsoport létrehozásának kísérlete a Székelyföldön Apafi Mihály korában, in HORVÁTH Emőke – SARNYAI Csaba Máté – VASSÁNYI Miklós (szerk.): *Egyházi és vallási reformtörekvések régen és ma*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2020, 123–154.

¹⁴ BALOGH Judit: Bethlen Gábor egyházpolitikája, *Egyháztörténeti Szemle*, 24. évfolyam, 2023/4, 29–45.

¹⁵ II. Rákóczi György Kemény Jánosnak, Gyulafehérvár, 1653. november 24., közli P. SZATHMÁRY Károly, *Magyar Történelmi Tár*, 18. kötet, Pest, Eggenberger Nándor, 1871, 73.; II. Rákóczi György

pontjában több katolikus család árváját nevelte gyámként, például Apor Istvánt, aki a 17. század végére az egyik leggazdagabb székely nemes és a katolikus elit vezéralakja lett.¹⁶ Királyhalmai Petki István ezen felül számos katolikus székely főember lányát juttatta be Báthory Zsófia fejedelemasszonyi udvarába.

A katolikus elitnek a Rákócziak uralma végére bekövetkező megerősödését értékelte Bethlen János is, akit Barcsai Ákos nevezett ki kancellárrá, és 1677-ig Apafi Mihály uralma alatt is viselte ezt a tisztséget.¹⁷ Bethlen János, aki gyermekként a gyámapja hatására lett unitáriusból reformátussá, a neofiták szent elhivatottságával támogatta az erdélyi református egyházat.¹⁸ Láta hogy II. Rákóczi György fejedelemsege alatt a katolikus elit egyre jobban megszerveződött, egyre hatékonyabbá téve a már 1615-től létező úgynevezett katolikus státust. Az ekkor megalkotott törvénykönyvbe, az „*Approbatae Constitutiones Regni Transsylvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum*”-ba is belefoglalták, hogy a katolikusok, mint a többi bevett felekezet, maguk intézhetik ügyeiket. A fejedelem jóváhagyta az országgyűlés és a katolikus vegyes gyűlések, a státusgyűlések határozatait, amennyiben ezeket a határozatokat elfogadta az országgyűlés többsége is. Ezek között szerepelt az a – még Báthory István uralma alatt meghozott és sok esetben be nem tartott – 1572-es törvény is, amely megerősítette a római katolikusság „bevett vallás” státuszát, és amely engedélyt adott a katolikusoknak, hogy az iskolai vagy alapítványi ügyeiket önálló gyűléseken intézhessék. Ettől kezdve elvben az egyháziak a világi hívekkel együtt tanácskoztak és intézkedtek az egész erdélyi egyházmegyét érintő ügyekről. Ezek a vegyes gyűlések, az úgynevezett státusgyűlések a 17. század folyamán egyre inkább állandósultak. Ezekben a testületekben döntő többségben voltak a világiak, a katolikus erdélyi elit tagjai, akik számos előterjesztést készítettek elő, melyeket az országgyűlés elé vittek, és gyakran tiltakoztak a felekezeti sérelmeik miatt is. Emellett alapítványokat is létesítettek, iskolákat alapítottak és fenntartottak, sőt II. Rákóczi György alatt többször már ingatlanokat is sikerrel szereztek vissza. A Státus közbenjárásának köszönhető a mikházi ferences kolostor azt, hogy nem zárták be.”¹⁹

Az egyre jelentősebb jogérvényesítést végző katolikus elit ellensúlyozását Bethlen János még akkor is fontosnak tartotta, ha a református fejedelmek támogatásának következtében a református egyház állami támogatást élvezett a többi bevett vallással,

levele Kemény Jánosnak, Gyulafehérvár, 1653. november 26., *Magyar Történelmi Tár* 18, 75.; SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XI. kötet, 1649–1658, Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvtár-Hivatala, 1886, 31.

¹⁶ BÍRÓ Vencel: *Altörja gróf Apor István és kora*, Kolozsvár, Minerva, 1935.

¹⁷ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Hatóság- és hivaltörténet* 6, 1980.

¹⁸ JANKOVICS József: Bethlen János, a politikus és a történetíró: Erdély története Szalárdi és Cserei között, in Uő.: *Ex Occidente...: A XVI. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 103–118.

¹⁹ SAS Péter: Az Erdélyi Római Katolikus Státus, *Egyháztörténeti Szemle*, 3. évfolyam, 2002/2, 66–73, URL: https://epa.oszk.hu/03300/03307/00006/egyhaztorteneti_szemle_2002_02_066-073.htm (Letöltés dátuma: 2025. 03. 17.)

azaz a katolikus, az evangélikus és az unitárius felekezettel szemben. A II. Rákóczi György által vezetett lengyelországi hadjárat kudarcát követő oszmán büntetőhadjárat és a polgárháború miatt Bethlen János a katonai erőt felmutatni képes székelyföldi református elithez közeledett, akik Barcsai Ákos fejedelemmel is jó kapcsolatot ápoltak.²⁰ Ezt a kapcsolatot azáltal is megerősítette, hogy fia, Bethlen Miklós egy székely nemes leányát, Kun Ilonát vette feleségül.²¹

Az 1660-as és az 1670-es években, I. Apafi Mihály fejedelemségének első két évtizedében a politikai életet irányító főnemesek reformátusok voltak, akik aktívan támogatták a saját egyházukat Erdélyen belül, és jó kapcsolatokat ápoltak a Magyar Királyság reformátusaival, sőt az európai kálvinista körökkel is. A legfontosabb tisztségekben ekkor bethleni Bethlen János volt, aki kancellár és udvarhelyszéki főkapitány is volt, uzoni Béli Pál, aki háromszéki főkirálybíró és egy ideig országos főkapitány volt, valamint losonci Bánffy Dénes, aki a kolozsvári és szamosújvári főkapitányi és Kolozs megyei főispáni tisztségeket is betöltötte. Mellettük fokozatosan emelkedett a református elitbe Teleki Mihály kövári kapitány, akinek a hatalma azonban elsősorban az előző főurak halála után bontakozott ki. Mind a négyen tagjai voltak a fejedelmi tanácsnak is.²² A négy főnemes közül ketten konvertiták voltak. Bethlen János, ahogy már említettem, apja halálát követően a gyámaja hatására lett unitáriusból reformátussá. Ugyanez játszott szerepet Béli Pál konverziójában is. Apját, Béli Kelemt, aki katolikus volt, még a gyermekkorában elveszítette. A gyámja egy távoli református rokona lett, azaz Bethlen Jánossal ellentétben nem az anyja ment férjhez újra, hanem egy rokon vállalta a két fiú és három lánytestvér feletti gyámságot. Ez a rokon Kékedy Zsigmond volt, aki ugyan még Bethlen Gábor uralma alatt bekerült az erdélyi fejedelmi udvarba, de a karrierje I. Rákóczi György idején ívelt magasra.²³ A Zemplén vármegyéből származó,²⁴ de anyai ágon csíki székely felmenőkkel bíró református Kékedy hamar kivívta I. Rákóczi György bizalmát, akitől megkapta Belső-Szolnok megye főispáni tisztségét már 1632-ben, majd pedig 1636-ban a fejedelmi tanácsosságot. A nagy hatalmú Kékedy Zsigmondnak minden bizonnyal abban is szerepe volt, hogy a háromszéki székely nemesifjú, Béli Pál a sárospataki református kollégium diákja lett.²⁵ Béli és Sárospatak viszonya később is megmaradt, ugyanis a háromszéki főtitkár a kollégium egyik legjelentősebb támogatója lett, amikor a tanintézetet Báthory Zsófia elűzte a városból, és az Erdélyben, Gyu-

²⁰ Barcsai Ákos közeli kapcsolatban állt a hozzá hasonlóan református zabolai Basa Tamás háromszéki főkapitánnyal, valamint gyalakutai Lázár György ítélőmesterrel és a kettőjük köreivel.

²¹ Bethlen Miklós élete leírása magától, in V. WINDISCH Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 399–981, 624–625.

²² Bánffy Dénes 1664–1674; Bethlen János 1658–1678; Béli Pál 1672–1678.

²³ TRÓCSÁNYI: i. m., 30.

²⁴ Anyai ágon abból az Andrássy családból származott, akiknek ekkor ugyan már Krasznahorka volt a birtokközpontja, de eredetileg Csíkszékből éltek. LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai*, Budapest, Athenaeum, 1889, 167.

²⁵ HÖRCSIK Richárd: *A sárospataki református kollégium diákjai. 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 1998, 41, 164.

lafelhíváron telepedett meg.²⁶ Bethlen János csupán két éves volt az apja halálakor. Hétéves lett, amikor özvegy anyja újra férjhez ment Macskási Ferenchez, aki a fejedelmi udvar egyik alkapitánya,²⁷ később pedig Fehér megye főispánja volt.²⁸ 1636-ban az aláírása mellett a szamosújvári főkapitányi tisztsége is megtalálható.²⁹ A református gyámja hatására lett Bethlen János unitáriusból reformátussá. Macskási Ferenc Erdély legszínvonalasabb kollégiumába küldte az ifjút, mégpedig a Bethlen Gábor által alapított Collegium Academicumba, ahol a korszak egyik legjobb pedagógusa, a Comenius-tanítvány Keresztúri Bíró Pál tanította.³⁰ A harmadik, ekkoriban központi szerepet játszó főnemes, Bánffy Dénes családja már a születésekor is református volt, de a felekezetéhez való elkötelezettsége neki is nagyon fontos volt. Bánffyt a családja a sárospataki református kollégiumba küldte tanulni, ugyanúgy, ahogyan Béli Pált a gyámja. Amikor az ifjú Bánffy Dénes 1643-ban Sárospatakra ment, az apja, Bánffy Mihály már nem élt. A második feleségétől született két gyermek, így a Dénes feletti gyámságot is az anya, Kapy Judit látta el. Feltételezhetjük, hogy ebben az esetben a szintén református fejedelem, I. Rákóczi György is igyekezett beleszólni az árvák neveltetésébe, és talán neki is része volt abban, hogy Bánffy Dénes a Rákócziak és Lorántffy Zsuzsanna által uralt Sárospatak református kollégiumába iratkozott be.³¹ Teleki Mihály Bánffyhoz hasonlóan református családba született, a családja partiumi köznemesi sorból származott, az apja, Teleki János a borosjenői majd a váradi vár katonája volt.³² A gyermek Teleki Mihály a váradi református kollégiumba került, amely a puritanizmus hatására a korszak egyik legszínvonalasabb tanintézetévé vált, különösen az 1640-es években, azaz éppen akkor, amikor Teleki a kollégium diákja volt.

A négy főnemes közül az 1613-ban született Bethlen János volt a legidősebb, az 1634 körül született Teleki pedig a legfiatalabb. Bethlen János kollégiumi éveinek többsége Bethlen Gábor uralma idejére esett, míg a másik három ifjú neveltetését I. Rákóczi György fejedelem kísérte figyelemmel. Mind a négyen komoly összegekkel támogatták az egyházukat, és érdekelte őket az Erdélyen túli magyar protestánsok helyzetének alakulása is.

A négy ember közül Bethlen János volt a legnyitottabb az európai protestánsok felé. Noha ő maga nem jutott el ifjúkorában a külföldi akadémiákra,³³ amit egész

²⁶ Uo.: „Patronus Scholae in exilio.” Áll a neve mellett az anyakönyvben.

²⁷ JANKOVICS: i. m., 103–104.

²⁸ SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, IX. kötet, 1629-1637, Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvtár- és Kiadó, 1883, 580.

²⁹ Uo.

³⁰ DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655)*, Sárospatak, Szerzői kiadás, 2001, 69.

³¹ HÖRCSIK: i. m., 167.

³² IVÁNYI Béla: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára*, Szeged, A Gr. Teleki család gyömrői ága, 1931, 53.

³³ Jankovics József szerint „Bethlen Miklós jellemzése szerint az ’erdélyi állapothoz képest tisztességes tudományú ember’ volt, még öregkorában is fájalta domidocusságát, azt, hogy nem osztozhatott a hazai országirányító értelmiség sorsában. Hogy előkelő peregrinusként ’soha nem üdvözölhettem a

életében sajnált, a fiát az erdélyi elit többi tagjaihoz képest szokatlanul hosszú európai tanulmányútra küldte. Ennek csak egyik része szólt a tanulásról. Az egyetemjáráshoz hasonló súllyal szerepelt Bethlen Miklós programjában a protestáns európai kapcsolatok kiépítése, ápolása is. Az út alatt nemcsak megerősítette, hanem újra is építette apjának már korábban meglévő nemzetközi kapcsolati hálóját az általa meglátogatott európai országokban, természetesen elsősorban a protestáns európai körökkel. Az 1661 májusában kezdődött peregrináció első részében a református diákok megszokott célállomásait látogatta meg, Heidelberget, Utrechtet, végül pedig Leident. Ezekben az egyetemi városokban minden bizonnyal a tanulás volt a tevékenységei fókuszában, még ha egy-egy egyetemi professzorával később is megmaradt a kapcsolata, és ez a kapcsolat az információcserét, információszerzést is elősegítette. Heidelbergben ugyanakkor a fejedelmi udvarban is sokat forgolódott, és egyik legfőbb patrónusaként, „oktatójaként” az ekkor már idős Joachim Camerarius fejedelmi tanácsost, jogászt, diplomatát nevezte meg,³⁴ akinek az apjának, Ludwig Camerariusnak már Bethlen Gáborral és I. Rákóczi Györggyel is fontos kapcsolata volt korábban.³⁵ Bethlen az önéletírásában arról is beszámolt, hogy gyakran kapott meghívást a pfalzi választófejedelem, I. Carl Ludwig³⁶ asztalához, aki szeretettel látta.³⁷ Bizonyos tehát, hogy már itt Heidelbergben a protestáns kapcsolati háló kiépítésén is dolgozott az ifjú Bethlen. Bár az emlékiratai szerint sok híres professzorral találkozott, főleg Leidenben, a tudományok egyikében sem mélyült el, és disputációra sem vállalkozott. Nagy lelkesedéssel tanult viszont nyelveket, franciát és angolt is, ami szintén a diplomáciában segítette őt.³⁸ Leiden után megnézte Németalföld városait, és áthajózott Angliába, ahol részben utazgatott, részben viszont protestáns ismerősei körét gyarapította, vagy régi ismerőseivel újította fel a kapcsolatát. Ilyen régi ismerős volt a gyulafehérvári akadémiáról Jászberényi P. Pál,³⁹ aki Bethlen praeceptora volt, majd

Múzsákat Erdély határain túl’, s az előírás szerint nem találkozhatott Európa politikai, tudományos és művészeti életének kiválóságaival, nem szedhetett és hozhatott magával az európai szellemiség gyümölcseiből, hogy azok magvaival hazája kertjét gyarapíthassa. Pedig egész élete és politikai tevékenysége folyamán erre a tágas látókörre, erre az európai udvarokban szerzett ismeretségre és tapasztalásra lett volna leginkább szüksége. Saját példáján okulva ezért küldötte később első feleségétől született mindkét fiát – ritka gyakorlatként a korban! – német, holland és angol egyetemekre és királyi udvarokba”. JANKOVICS: i. m., 105.

³⁴ „Vala ugyan Heidelbergában ekkor egy Joachimus Camerarius nevű vén főember, ki Fridericus V. cseh et Gustavus Adolphus svéciai királyok secretarius és consiliariusok volt, aki nékem igen jóakaró oktatóm volt, az electornak is tanácsosa, és igen tudós, nagy látott, hallott ember lévén, minden ember előtt nagy tisztesség és becsületben volt.” Bethlen Miklós élete, 573.

³⁵ KÁRMÁN, Gábor: Gábor Bethlen's Diplomats at the Protestant Courts of Europe, *Hungarian Historical Review*, 2. évfolyam, 2013/4, 790–823, 801.

³⁶ FUCHS, Peter: Karl I. Ludwig, in WAGNER, Fritz et al. (Hrsg.): *Neue Deutsche Biographie*, Band 11, *Kafka – Kleinfercher*, Berlin, Duncker & Humblot, 1977, 246–249, URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118560182.html#ndbcontent> Utolsó letöltés: 2022. 05. 23.

³⁷ Bethlen Miklós élete, 572–573.

³⁸ Uo., 578–580.

³⁹ Róla: GÖMÖRI György: Jászberényi P. Pál ismeretlen levele Isaac Basire-hoz (1662), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 106. évfolyam, 2002/3-4, 412–414, 412.

pedig II. Rákóczi György bizalmasa és házitanítója lett. A gyulafehérvári tanintézet pusztulása és II. Rákóczi György halála után elhagyta Erdélyt, és Angliába ment. Itt először Durhamben élt, ahol kanonok lett John Cosin segítségével. Évi több alkalommal is Londonba ment, és többször prédikált a királyi udvarban is. Jó kapcsolatot ápolt Isaac Basire-ral⁴⁰ és Jean (John) Durellel,⁴¹ a londoni francia episzkopális kápolna lelkészével is.⁴² Bethlen Miklós londoni látogatásakor Jászberényi nemcsak szeretettel fogadta, de számos új ismeretséget is szerzett neki, és a segítségére volt a II. Károly angol uralkodóhoz történő bejutásban is. Mivel az episzkopális jellegű erdélyi református egyházat a szintén episzkopális anglikán egyház hívei közül többen is rokonszenvvel kezelték, mind Basire, mind Durel támogatták nemcsak Jászberényit, de Bethlen Miklóst is.⁴³ Jászberényivel később is folyamatos levelezésben állt Bethlen.⁴⁴ A fiatal erdélyi nemes ekkor ismerkedett meg John William Curtiusszal⁴⁵ is, aki a Stuart-dinasztiát képviselő német származású diplomata volt a harmincéves háború és II. Károly száműzetése idején.⁴⁶ Később az angol korona rezidens nagykövete-ként szolgált a Német-Római Birodalomban, és Pfalz két kerületének főbírója volt.⁴⁷ Bethlen az emlékiratában azt jegyezte fel vele kapcsolatosan, hogy „Egy Vilhelmus Curtius nevű öreg német úrral is ismerkedtem volt itt meg, aki Fridericus V. cseh király tanácsa volt, nagy tudós ember, ezt adta volt Isten nekem itt atyául..., maga íra Párisba Turenne fejedelem prédikátorának felőlem, s elküldte.”⁴⁸ Tehát Curtius révén került kapcsolatba Bethlen Miklós a híres hugenottával, a csak Turenne marsallként

⁴⁰ DARNELL, W. (ed.): *The Correspondence of Isaac Basire*, London, John Murray, 1831.; MONOK István – VISKOLCZ Noémi: Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680), *Magyar Könyvszemle*, 108. évfolyam, 1992/3, 256–264.; KÁRMÁN Gábor: Isaac Basire Erdélyben, in KUNT Gergely – NAGY Gábor – SZ. HALÁSZ Dorottya (szerk.): *Háborúk, alkotások, életutak: Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2019, 20–42.

⁴¹ Durell, John (1663–1683), The Clergy of the Church of England Database 1540–1835, CCEd Person ID 13958, URL: <https://www.storiadigitale.it/clergy-church-england-database-1540-1835/> Utolsó letöltés: 2020. 05. 13.; GRIBBEN, Crawford: *John Owen and English Puritanism*, Oxford, Oxford University Press, 2017, 242.

⁴² RANDALL, Elizabeth: A special case?: London's French Protestants, in KELLY, Debra – CORNICK, Martyn (eds.): *A History of the French in London: Liberty, Equality, Opportunity*, London, University of London Press, 2013, 13–42, 25–26.

⁴³ GÖMÖRI: i. m., 413.

⁴⁴ *Bethlen Miklós levelei (1657-1698)*, szerk. JANKOVICS József – NÉNYEI Gáborné, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Régi magyar prózai emlékek* 6/1, 1987, 137.

⁴⁵ GROSSKOPF, Gertrud: *Wilhelm Curtius. Lebensspuren eines kurpfälzischen Adligen aus Bensheim im Dienst der englischen Krone*, Darmstadt, Hessisches Staatsarchiv Darmstadt in Verbindung mit dem Historischen Verein für Hessen, *Archive für hessische Geschichte und Altertumskunde Neue Folge* 45, 1987.

⁴⁶ The National Archives (ex-Public Records Office), London, SP/81/56-73, SP/104/56 & 170.

⁴⁷ GROSSKOPF: i. m., 61–116

⁴⁸ Bethlen Miklós élete, 587.

emlegetett Henri de La Tour d'Auvergne de Turenne-nel, aki Orániai Vilmos unokája volt, és Franciaország marsallja.⁴⁹

Ebben az apró momentumban is jól látható, hogy hogyan épült föl Bethlen Miklós protestáns európai kapcsolatrendszere. Az angliai út után Franciaország következett: „Felkeresém én a Vilhelmus Curtius levelével a Turenne maréchal és fejedelem prédikátorát, aki urával, asszonyával és atyjafiaival, és a többi között marchio de Ruvigny,⁵⁰ a gallica reformata ecclesiáknak Párisban resideálni szokott generalis procuratorával igen emberséges, értelmes, jámbor, buzgó ember vala, és énnékem sok emberséggel volt;”.⁵¹ Világos tehát, hogy Bethlen francia útja már egyértelműen diplomáciai feladat volt, amit azonban a rendelkezésére álló, ráadásul protestáns kapcsolati hálózata segítségével oldott meg:

„engemet Turenne fejedelem, aki procurálta ennek a hadnak készítését és küldését, úgy mint legelső maréchal de France, abba a hadba tisztességes állapotra bészerezett volna. Ez a Turenne engemet a királynak hírré adott, és csakhamar a király nevével mondá, hogy a király egyelmességét ajánlja, hanem menjek de Lionne nevű secretarius-statushoz, egy ennek szóló bépecsételt cédulát adván kezembe. Ez a négy nagy status-secretariusok közül való volt. Ezt értvén, elmenék, és a cédulát megadám, melyet megolvassván, engem becsülettel fogada, sokat beszéltt vélem, kiváltképpen az erdélyi dolgokról, Török- és Oláhországról etc. s osztán elbocsáta, hogy harmadnap múlva, vagy ha mikor ő hívat vagy Turenne küld, menjek oda ismét őhozá, szállásomat is megtudá. Ekkor elmenék, és nem tudom hány nap mulva Turenne kérdezé, hogy ha elhozhatnék-é Erdélybe a fejedelemnek egy levelet a királytól, de azzal sietni kellene, mert az Erdélynek és a fejedelemnek nagy javára való. Én mondám, hogy jó szívvel elhozom. Hagyja, hogy menjek Lionnehoz, ki ismét beszéle vélem, a többi között a levélvitelről s ada egy pecsételt cédulát hozzám, Colbert nevű úrnak szólót, ki volt surintendant de la maison du roi, nagy tiszt felette igen, első s igen kedves minisztere a királynak”.⁵²

Bethlen Miklós tehát fiatalon, peregrinációja végén az erdélyi diplomácia egyik fontos szereplőjévé vált, hiszen nemcsak találkozott az akkori francia politika jelentős alakjaival, de levelet is hozott a francia udvartól, XIV. Lajostól az erdélyi fejedelem, Apafi Mihály számára. Az előbbieket jól mutatják, hogy már ekkor milyen ereje volt az európai protestáns kapcsolatrendszernek, amit Bethlen Miklós és apja, János, igyekeztek is kihasználni. Feltehetjük, hogy a peregrinációja idején húszas éveie elején járó

⁴⁹ BÉRENGER, Jean: *Turenne*, Paris, Fayard, 1987, 54–67.

⁵⁰ MURTAGH, Harman: Massue de Ruvigny, Henri de, earl of Galway, and marquess of Ruvigny in the French nobility, in MATTHEW, H. C. G. – HARRISON, Brian (eds.): *Oxford Dictionary of National Biography*, Volume 37, Oxford – New York, Oxford University Press, 2004, 242–246.

⁵¹ Bethlen Miklós élete, 592.

⁵² Uo., 593.

fiatal útját az apja tervezte el, és régi ismerősei révén ő támogatta. Bethlen Miklós azonban tehetségesen gyarapította ezeknek az ismerősöknek a számát. Ebbe a hálózatba Bethlen János és Miklós bekapcsolták az északkelet-magyarországi protestáns nemességet is, akik a Wesselényi-összeesküvés részeként szervezkedtek Thököly István mellett. Egyiküknek, Ketzer Ambrusnak 1665. május 27-én Bethlenszentmiklósról írta Bethlen Miklós, hogy „az Nemet, Frantzia, Anglus, Hollandus követek által bízunk...”.⁵³ Azaz a gyászév tized beköszönte előtt már kiépítették azokat a kapcsolatokat, amelyeket később megpróbáltak felhasználni az üldözött magyarországi protestánsok megsegítésére. Az ekkor írt leveleiben Bethlen Miklós folyamatosan szót ejtett Ketzer Ambrus mellett Vitnyédy Istvánról és Petrőczy Istvánról is, azaz azokról, akik később a protestáns mozgalom vezéralakjai lettek.⁵⁴ Ugyanekkor segített fenntartani a kapcsolatot az ekkor még Angliában élő korábbi gyulafehérvári professzor, Isaac Basire és az erdélyi reformátusok között is, amivel az angol protestáns kapcsolati szálát erősítette.⁵⁵ 1666. március 19-én Teleki Mihálynak írta, hogy „énnekem affele Nemet, Belga, Frantzuz, Olasz és Lengyel hireim jövenn gyakrabban...”.⁵⁶ Bethlen Miklós az apjának, Bethlen János kancellárnak írt levelében a Wesselényi nádorhoz és a nádor feleségéhez fűződő kapcsolatról is megemlékezett.⁵⁷ Bethlen Miklós és apja, az erdélyi elittől eltérően, általában európai kontextusban gondolkodott, és ők látták el hírekkel az erdélyi nemességet is.⁵⁸ Ez lehet az oka, hogy már az ítéletek meghozatala előtt, 1670 őszén őket kérte fel a fejedelem, hogy értesítsék a német protestáns választófejedelmeket.⁵⁹ Bethlen Miklós erről úgy számolt be, hogy ő a brandenburgi választóban, I. Frigyes Vilmosban,⁶⁰ a „nagy választófejedelemben” bízott, és neki akart segélykérő levelet írni, ám Apafi Mihály fejedelem végül megrettent az esetleges nemzetközi bonyodalom következményeitől, csakúgy, mint Teleki Mihály is. Bethlen Miklós és János azonban a nemzetközi protestáns közösséghez folyamodást szorgalmazták ettől kezdve: „vilagoson mindent meg’irni iovallok az Palatinus Electornak”.⁶¹ A „Palatinus Elector”, azaz Pfalz választófejedelme a református erdélyi fejedelmek számára mindig fontos viszonyítási pont volt, nem véletlen, hogy I. Karl Ludwig fejedelem is azok között volt, akiknek a támogatására Bethlen János kancellár és fia is számított. Már ekkor felvetették Apafinak azt, hogy levéllel keressék meg Harsányi Nagy Jakabot is, aki ekkor a brandenburgi választófejedelem udvarában szolgált tanácsosi rangban, és korábban puritán nézeteket valló rektora volt a váradi

⁵³ Bethlen Miklós levelei, 125.

⁵⁴ Uo., 126.

⁵⁵ Uo., 128–129.

⁵⁶ Uo., 129.

⁵⁷ Uo., 132–133.

⁵⁸ Uo., 140.

⁵⁹ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek és Teleki Mihálynak 1670. október 13-án, in *Bethlen Miklós levelei*, 230–231.

⁶⁰ LUH, Jürgen: *Der Große Kurfürst: Friedrich Wilhelm von Brandenburg – Sein Leben neu betrachtet*, München, Siedler, 2020.

⁶¹ Bethlen Miklós levelei, 231.

református kollégiumnak,⁶² később kancelláriai írnok majd diplomata lett.⁶³ Bethlen Miklós levelezéséből szépen kibomlik az a folyamat, ahogyan az erdélyi református elit, élén a szintén református Apafi Mihály fejedelemmel nemcsak mindennemű segítséget igyekezett megadni a magyarországi protestáns üldözötteknek, de megpróbálta felhívni a nemzetközi közvélemény figyelmét is a történetekre.

A Wesselényi-összeesküvéshez köthető felkeléssel és az arra érkező Habsburg megtorlással kapcsolatosan tehát Erdély elitje folyamatosan informálódott, mint ahogyan Bethlen Jánosék magának a mozgalomnak a híreit tekintve is naprakészek voltak az 1660-as évek közepétől. Ezeket a híreket az országgyűléseken is megosztották.⁶⁴ Az 1671-es évfolyamán többekben is felmerült, hogy a fejedelmi tanács tagjainak szorosabb kapcsolatot kellene fenntartani az európai protestáns fejedelmekkel.⁶⁵ Ennek köszönhetően már azokban a napokban, amikor a Habsburg-kormányzat a Wesselényi-összeesküvés kapcsán elítéltek, közöttük az egyetlen protestáns, Bónis Ferenc kivégzésére készült, Apafi Mihály fejedelem körlevelet írt az európai protestáns fejedelmekhez a magyarországi protestánsok üldözéséről.⁶⁶ Bethlen Miklós önéletírásából tudjuk, hogy a leveleket végül hosszas hezitálás után mégsem küldték el.⁶⁷ A korábbi erdélyi fejedelmek ilyenkor, tehát a magyarországi protestánsok érdeksérlemeikor szokásos cselekvése egyenes folytatásának Teleki Mihály kővári kapitány a Wesselényi-féle szervezkedés idejéről együtt maradt bujdosók megsegítését látta.⁶⁸ Bánffy Dénes kolozsvári kapitány, valamint Bethlen János és Miklós inkább az óvatosság híve volt a katonai fellépést tekintve. A magyarországi híreket tehát nemcsak figyelemmel kísérték az erdélyi rendek, de különböző cselekvési tervek is szöttek az új helyzetben. Abban minden irányzat egyetértett, hogy 1670–71-től a Habsburg-kormányzat protestánsokhoz való viszonya alapjaiban változott meg.

Bethlen Miklós 1671. október 22-én kelt, Teleki Mihálynak címzett levelében írta: „A gyűlésből iőtünkbe parantsolá Apam Uram hogy az minapiba ieőtt Harsányi Jakab Uram levelére írnék választ, és egyszersmind a Brandenburgicus Electornak írnék Urunk eő Naga szavával, és küldeném kygd kezéhez Udvarhoz, mivel mind Urunknak mind az Uraknak tettezik az oda fel valo ismérettségre ha valami io út nyittatnék.”⁶⁹

⁶² HERPEI János: A váradi kollégium és a Rákócziak, in KESERŰ Bálint (szerk.): *Apáczai és kortársai: Herepei János cikkei*, Budapest – Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 21, 1966, 52–63.

⁶³ KÁRMÁN, Gábor: *A Seventeenth-Century Odyssey in East Central Europe: The Life of Jakab Harsányi Nagy*, Leiden – Boston, Brill, *The History of Oriental Studies* 2, 2015.

⁶⁴ SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XV. kötet, 1669-1674, Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1892, 17.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo., 33.

⁶⁷ Bethlen Miklós élete, 664.

⁶⁸ SZILÁGYI: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XV, 39.

⁶⁹ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek és Teleki Mihálynak, 240.

A nemzetközi segítség sürgetése mellett Bethlen Miklós egyik levelében azt is szorgalmazta, hogy a fejedelemség fogadja be és telepítse le az üldözés elől menekülőket, ha kell, akkor minél nagyobb számban:

„Micsoda üldözésbe legyenek oda ki szegény atyánkfiai, Kegyelmed nálamnál jobban tudhatja. Az úrral⁷⁰ ezelőtt ötöd nappal is sokat beszélünk felőlle. Azon kellene igyekezni, hogy szaporitanók szegény hazánkot vélek s az sok pusztát adnók nekik, ha kik hazájokból az igazságért kiűzettenek; de minthogy én ebből sem az fejedelemhez, sem az irigy szászokhoz nem bízom, hogy publice elkezdjék, úgy beszéllettünk az úrral, hogy kezdjük el mű s ha jönnek vallásunkon való jámbor emberek, ...adjunk helyet bizonyos számuaknak. Teremibe ad az Úr helyet ötven háznépnek. Vajdakamaráson ad száz bokor embernek. Én is adok itt Sz Miklóson 25 vagy 30 bokornak. Ha az én tanácsomat fogadja Kegyelmed, adhat Kegyelmed is Szent Péteren száz bokornak.”⁷¹ „Ilyen conditiókra gondoltuk: Ha parasztember, oda ki az minemű szolgáltatnak nemével az urát szolgálta, akár adóval, akár mível, félennyivel tartozzék itt; két esztendeig penig semmivel se tartozzék. Ha nemes, hajdú, vagy szabad városi ember leszen, itt is azon szabadsággal éljen, csak szintén hogyha szőlőt mível, szánt-vét, ha odaki egész dézmát adott, itt is azt adjon, ha oda ki semmi dézmát nem adott, itt is 50 kalangya gabonáig és negyven veder borig, ha terem, exemptus legyen; ha mível Isten azon felyűl megáldja, abból adjon dézmát; ez is két esztendeig semmivel se tartozzék.”⁷²

A levél tehát rendkívül alaposan ismertette a különböző társadalmi állású menekültek letelepítésének körülményeit, sőt felszólította Teleki Mihályt arra is, hogy tegye közhírré ezt a lehetőséget az üldözöttek, bujdosók között. A terv tehát nem csupán egy hirtelen jött gondolat volt, hanem annál jóval több, nagyon is jól kigondolt lehetőség esetleges menekültek letelepítésére. A kezdeményezés további sorsáról sajnos keveset tudunk, de az kétségtelen, hogy a vizsgált évtized folyamán Erdély a protestáns menekültek befogadó államává vált. Ezek között voltak olyan nemesek, akik az északkelet-magyarországi területekről érkeztek, és a megtorlások első hulláma elől menekültek Erdélybe, mint például a még gyermek Thököly Imre vagy az ő köréhez is köthető Négyessy Szepesi Pál, Csernel Pál, Ketzner Ambrus és mások is. A Bethlen János által felépített református elit kör egyik fontos tagja, Nemes János háromszéki főkapitány meg is jegyezte a naplójában már 1671. február 3-án: „Akkor jöttek hozzám Teleki Mihály urammal az magyarországi urak, Petróczy István és Tökölyi Imre uramék ő ngok, Ketzner Ambrus, Csernel Pál, Szepesi Pál több becsületes főrendekkel.”⁷³ Négyessy Szepesi vagy máshol Szepessy Pál (1630–1687) Borsod vármegyei

⁷⁰ Bethlen Jánossal, apjával.

⁷¹ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek és Teleki Mihálynak, 250.

⁷² *Teleki Mihály levelezése*, Sajtó alá rendezte GERGELY Sámuel, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1905–1916, (Továbbiakban: TML), V. 80–81.

⁷³ *Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651-1686. évekről*, szerk. BALOGH Judit, Barót, Tortoma Kiadó,

főispán volt, jelentős miskolci birtokokkal,⁷⁴ és az Erdélybe menekült bujdosók egyik vezére, Thököly Imre udvari embere és bizalmasa.⁷⁵ Lipóczi Ketzer Ambrus Sáros megyei birtokos két testvérével, Andrással és Menyhérttel együtt evangélikus volt. Ambrus Thököly István jószágigazgatója volt, a család hűséges segítője.⁷⁶ Ambrus, akinek a naplóját is ismerjük,⁷⁷ az itt a Nemes János-naplóban említett időpont után nem sokkal beidéztetett Pozsonyba, és útközben, Nagyszombat alatt halt meg, június 5-én.⁷⁸ Ambrus halála után a testvére, Menyhért vagy Menyhárt lesz az, aki az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatban maradván több követségben is részt vett. Ez a bejegyzés jól mutatja, hogy a menekültek tudatosan keresték a kapcsolatot az erdélyi református nemességgel, és ha kellett, akkor egészen a Székelyföldre mentek, hogy tárgyaljanak. Petrőczy István, Keczer Menyhért és Szepessy Pál a későbbiek során gyakran volt jelen Teleki Mihály társaságában, és jelentős diplomáciai tevékenységet fejtettek ki annak érdekében, hogy Teleki és Erdély támogassa a bujdosókat.⁷⁹ Teleki tehát a már Thököly István mellett is felsorakozó protestáns nemesek révén első kézből szerzett információkat a protestánsok üldözéséről. Nem véletlen, hogy a levelei szerint folyamatosan tájékoztatta az erdélyi elitet a történetekről. Petrőczy István és Szepesi Pál, akik folyamatosan leveleztek az erdélyi református főemberekkel, többször maguk is a felekezetükhöz való köteleességeikre figyelmeztették erdélyi szövetségeseiket.⁸⁰ Szepesiek elsősorban Teleki Mihállyal és mellette Bánffy Dénessel álltak kapcsolatban.⁸¹ Mindkét főúr levelezésében számos alkalommal jelentek meg a vésztörvényszék hírei vagy az azokra történő utalások.

A menekült protestáns nemesek befogadásán és támogatásán kívül Apafi Mihály fejedelem a Báthory Zsófia által Sárospatakról elűzött református kollégiumot is befogadta. A Wesselényi-összeesküvésben részt vett I. Rákóczi Ferenc anyja, Báthory Zsófia úgy mentette meg a fiát a verpadtól, hogy egyrészt kiváló egyházi kapcsolatokkal rendelkezett, másrészt már a hatvanas években jelentős rekatolizációt indított el a birtokain, amelyek korábban a Rákóczi család révén a protestánsok központjainak számítottak. Emellett horribilis váltságösszeget fizetett, és azt is vállalta, hogy császári katonaságot enged be Sárospatak várába. 1671 tavaszán ennek értelmében Sárospa-

Háromszéki Teka 1, 2023, 159–160.

⁷⁴ DOBROSSY István – SZAKÁLY Ferenc (szerk.): *Miskolc története*, II. kötet, 1526-tól 1702-ig, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum, 1998, 43.

⁷⁵ KÜNSTLERNÉ Virág Éva: Közélet és privát szféra eseményei Kazinczy András naplójában, *Turul*, 87. kötet, 2014/2, 48–54, 53.; SZENDREI János: *Miskolcz város története és egyetemes helyiratai*, II. kötet, *Miskolcz város története 1000-1800*, Miskolc, 1904, 227.

⁷⁶ SZABÓ András Péter: Egy elveszett gyűjtemény kincsei. Ondrej Czemanka turóci nemes könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, 136. évfolyam, 2020/3, 203–242, 220.

⁷⁷ *Lipóczi Keczer Ambrus naplója*, kiad. TASNÁDI NAGY Gyula, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores* 33, 1894.

⁷⁸ Néhay Nemzetes Keczer Menyhárt Úr teste felett 1683. die 8. Marity, Közli GRAGGER Róbert, *Adattár. Irodalomtörténeti Közlemények*, 20. évfolyam, 1910/ 2, 207–213, 213.

⁷⁹ TML, V. 415, 475.

⁸⁰ TML, V. 591.

⁸¹ TML, V. 594.

takot megszállta a német katonaság, augusztus 5-én pedig elfoglalták a templomot is. Az addig reformátusok birtokában lévő templomot a katonaság később Báthory Zsófiának szolgáltatta vissza, aki a jezsuitáknak adta, és ettől kezdve ismét misét mondtak benne. A kollégiumot kicsit később, I. Rákóczi Ferenc és Báthory Zsófia parancsára 1671. október 20-án foglalta el a császári-királyi őrsg. Az épületeket megkapták a jezsuiták, akik azonban nem iskolát hoztak létre bennük, hanem bérbe adták azokat. Az addigi, nagyhírű református kollégium diákjai és professzorai először az üldözött protestáns nemesekhez hasonlóan Debrecenbe mentek, onnan pedig Erdélybe. 1672 februárjában Bánffy Dénes kolozsvári kapitány segítette a meneküléseiket, és erről be is számolt Teleki Mihálynak. A nagy számú csapatnak jelentős pénzüsszeget kellett a háborítatlan utazásért a töröknek is kifizetnie: „Az pataki deákok, mesterek Somlyón vannak; kedden vagy szerdán beérkeznek ide. Sokat fizettek az debreceniek Kucsuknak érettek, hogy békességes passusok lehessen.”⁸² A nyomdát sikerült magukkal vinni, az ekkorra már jelentős mennyiségű könyvet tartalmazó könyvtárnak azonban csak egy kis részét tudták felpakolni a szekerekre. A kollégium ekkori tanárai, Buzinkai Mihály és Pósaaházi János Apafi Mihály fejedelemhez fordultak segítségért, aki még ebben az évben befogadta őket. Az 1658–60-as küzdelmek idején lerombolt gyulafehérvári akadémiát ekkorra Nagyenyedre költöztették, és a régi épületet felújították. Ezt kapták meg a pataki diákok, akik végül 44 éven át maradtak erdélyi „száműzetésükben”.⁸³ Az emigráns kollégiumban a megmaradt diákság és a tanárok 1673-ban kezdték újra az oktatást.⁸⁴

A fejedelem és a főurak személyesen voltak jelen az iskola megnyitásakor az ünnepi istentiszteleten, ahol Pósaaházi János prédikált. Apafi Mihály fejedelem kurátorokat nevezett ki a kollégium élére, és gondoskodott az iskola további fenntartásáról is.⁸⁵ Egy későbbi, 1685-ös bejegyzés mutatja a fejedelmi udvartartási jegyzőkönyvben, hogy a kollégium számára fizetett juttatás félévenként volt esedékes: „Praefectus uram által az fejevári collegiumbeli deákoknak *annualis sustentatiójokra rendeltetett hatszáz forintnak* félesztendőre, a die 24. Julii ad diem 24. Decembris, fl. 300 kiküldtük.”

A Gyulafehérvárra költöztetett kollégiumban már 1672-től megkezdődtek a beiratkozások.⁸⁶ A kollégium a nevében megőrizte sárospataki voltát, hiszen magát sárospataki-gyulafehérvári kollégiumnak nevezte. A diákság egy része pedig továbbra is azokból a megyékből érkezett, ahonnan a pataki kollégium korábbi tanulói. A migráns pataki kollégium tovább bővült 1674-ben új menekültekkel, amikor a kassai iskola növendékei közül is sokan mentek Erdélybe, és iratkoztak be a Gyulafehérvá-

⁸² TML, V. 61.

⁸³ P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*, Nagyenyed, 1868, 86–88.

⁸⁴ Uo., 88.

⁸⁵ SZÁDECZKY Béla (szerk.): *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása*, I. kötet, Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadóhivatala, 1911, 440.

⁸⁶ DIENES Dénes: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 2013, 45.

ron működő kollégiumba.⁸⁷ A fokozódó protestánsüldözés időszakában tehát Erdély számos protestáns diákot és tanárt, lelkészt is befogadott. Közülük néhányuknak jelentős karriert is sikerült befutniuk új hazájukban. Mindkét professzor megbecsült teológusa lett az Erdélyi Fejedelemségnek. Pósházi János professzor például az erdélyi antikarteziánus és anticoccejánus mozgalom vezéralakja volt, a későbbi püspök, Tófeus Mihály harcostársa ebben a küzdelemben.⁸⁸ Buzinkai Mihály szintén Erdélyben maradt haláláig. Itt sikeresen beilleszkedett a társadalomba. A fejedelmi támogatáson kívül a református főurak is támogatták a kollégium mellett a professzorokat külön is. Teleki Mihály például évente 100 forintot adott a két professzornak.⁸⁹ Béli Pálról maguk a kollégium anyakönyvét vezetőik jegyezték meg, hogy „Patronus Scholae in exilio”.⁹⁰ Béli Pál a török fogságban Isztambulban kézzel írt végrendeletében is 5000 forintos alapítványt tett az enyedi és gyulafehérvári kollégiumok javára.⁹¹

A fentiek azt mutatják, hogy a két tanár megélhetése biztosított volt, sőt adományokat is kaptak. 1679-ben például a fejedelem egy házas jobbágytelket adományozott Buzinkainak és feleségének a Fejér vármegyei Magyarigenben,⁹² egy év múlva pedig Buzinkai vett ugyanott egy belső telket és egy szőlőt.⁹³

Mindkét professzor halálhíre a fejedelmi családban is beszédtema volt. Buzinkai haláláról a fejedelemasszony, Bornemissza Anna is megemlékezett a levelében, míg Pósházi halálát Buzinkai legidősebb fia tudatta levélben a fejedelemmel.⁹⁴ Az er-

⁸⁷ A protestáns iskolák elvételének folyamatáról lásd MIHALIK Béla Vilmos: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felsőmagyarországi rekatolizációban, *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtdományok)*, 17. évfolyam, 2010/3, 255–320.

⁸⁸ SIMON József: Vésmadarak. Pósházi János és a németalföldi karteziánus viták a 17. század második felében, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 127. évfolyam, 2023/3, 279–295.

⁸⁹ SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor (szerk.): *Török-magyarkori emlékek*, VIII. kötet, Pest, Eggenberger, 1871, 18–19.

⁹⁰ HÖRCSIK i. m., 164.

⁹¹ Béli Pál végrendelete, Közli TÖRÖK István, in *Történelmi tár*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1899, 342–349, 344.

⁹² Dr. ILLÉSSY János: Buzinkai Mihályról, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4. évfolyam, 1894/4, 452–454.

⁹³ SIMON Melinda: Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége, *Magyar Könyvszemle*, 114. évfolyam, 1998/1, 1–12, URL: <https://epa.oszk.hu/00000/00021/00016/0003-e5.html> Utolsó letöltés: 2025. 03. 19.

⁹⁴ Bornemissza Anna levelében úgy fogalmazott: „Igazán, édes Bátyám uram, úgy láttatik Isten a maga ecclesiájával cselekedni rész-szerint, mint a pusztában az Izrael népével: az nép hasznára való Mózeszt kiveszi a nép közül; mert édes Bátyám uram, mindez hazabeli ecclesiákra nézve, mindaz odakivaló ecclesiákra nézve Isten ő Felsége adhat ugyan, de van-e, lesz-e ilyen lelkű, tudományu Tanítója ecclesiainknak? Ő Felsége tudja. Elég az édes Bátyám uram, hogy az ecclesiabul való kiesése mind ennek a mi hazánkbeli ecclesiának, a ki sok tanítását vötte, mind az odaki valóknak, a kik magok lelkek üdvességét, nem világi dicsőséget néző indulattal óhajtották, bizony siralmára szolgálhat.” Román Nemzeti Levéltár Maros megyei igazgatóság. Teleki család levéltára. Missilisiek 1099. sz.; Buzinkai György levele: „Méltóságos fejedelem, kmes urunk ! Szomorúan és valóban megkeseredett szívvel írhatjuk ngodnak mint kglmes urunknak, hogy az úr Isten ... (ekkédiglen e számkivetésnek földében a nsgtok kmes oltalmazó és tápláló szárnyai alatt nyugovó) szegény árva collegiumunkat valóban meglátogatta, mert ugyanis egyik szomorúságát más szomorúsággal megtetétzte, ugyanis ezelőtt

déli nemesség olyan református prédikátorokat is befogadott és támogatott, akik a Pozsonyba idézés elől emigráltak. A Béldi-házaspár mindkét tagja kivette a részét a menekültek megsegítéséből. Béldi Pál felesége, Vitéz Zsuzsanna maga is ezt tette. Nemcsak tehetséges fiatalok taníttatásában vett részt, de a református lelkészek felkarolásában is. A Magyarországról menekült üldözött lelkészeknek szállást és élelmet adott, sőt azok számára, akik folytatni kívánták lelkészi hivatásukat, parókiát is biztosított. Egy Szaniszlai Miklós nevű mádi lelkészt például befogadott a bethleni várukba és elérte, hogy a bodolai gyülekezet a lelkészévé válassza.⁹⁵

A protestánsok üldözésének kezdeteitől tehát egyszerre volt jelen az erdélyi református elit levelezésében, konzultációiban a katonai segítség adásának lehetősége, amit főleg Teleki Mihály szorgalmazott, a szinte mindenki által támogatott menekültek befogadása és az európai közvélemény felhívásának szándéka, ami elsősorban Bethlen János és Miklós szívügye volt. Ők ugyanis, az erdélyi elittől eltérően, általában európai kontextusban gondolkodtak, és ők látták el ilyen hírekkel az erdélyi nemességet is.⁹⁶

Egy 1672. március 14-én, szintén Telekinek írt levélből kiderül, hogy ekkorra már milyen nagy európai nyilvánossághoz juttatták el a protestánsüldözés hírét: „Azonban az szász püspökkel irattunk az lutheranus királyok, fejedelmek udvari papjainak; az mű püspökünkkel pedig az calvinista király és fejedelmek udvari praedicatorinak és az academiáknak, püspököknek, oly formán, hogy az urokat urgeálják az császár előtt való intercessióra és hogy az templomokba is könyörgések legyenek az persecutiot szenvedő magyar ecclesiáért, etc”.⁹⁷

Ezekről az erőfeszítésekről Bethlen Miklós az emlékirataiban is bőszegesen írt:

„Látván én s az atyám és más szegény magyarországi exul főrendek is, hogy a török vagy soha, vagy igen későn segíti meg, gondolkozánk így: a fejedelem küldjön követet a protestáns fejedelmekhez, hogy interponálják magokat a császárnál, és conciliálják a magyarokkal. A fejedelem ráállott volna, Bánffy Dienes is, de Teleki azt mondta: A követség igen jó volna, de igen költséges és veszedelmes. Azonban kit is tudnánk küldeni (noha tudta, hogy a fejedelem engem akar); veszedelmes, úgymond, a törökre nézve, mert azt a porta apprehendálná, és a fejedelem romlanék meg. De ebben semmi sem volt volna, mert a török a fejedelemnek megizente volt, hogy ő arra nem érkezik, s nem is bontja fel a békességet,

harmadfél esztendővel, boldog emlékezetű atyánkat közülünk magához hívá -és tiszteletes Pósházi urunk egyedül maradván, 4. maji déleesti... 10 órakor az Istennek ecclesiájának nem kicsiny kárával, és szegény árva collegiumunknak soha eléggé meg nem siratható kissebbedésével hosszas számkivetését megeléglélvén közölünk ökmét elvevé,” Buzinkay Gy. tudósítja a fejedelmet Pósházy haláláról, közli SZILÁGYI Sándor, in *Történelmi tár*, Budapest, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1895, 756–757.

⁹⁵ DEÁK Farkas: *Uzoni Béldi Pál 1621–1679*, Budapest, Franklin-Társulat Könyvnyomdája, 1887, 63.

⁹⁶ Bethlen Miklós levelei, 140.

⁹⁷ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek és Teleki Mihálynak, 251.

hanem a fejedelem vagy adjon helyet az exuloknak, vagy accomodálja, a mint jobban tudja a dolgokat; hanem, mond Teleki, levelekkel próbálja ember azokat a keresztyén potentatorokat; az meglehet. Erre nézve azt végzők, hogy expedíaltassanak levelek ilyenformán: A fejedelem nevével kétféle vagy formájú: egyik a pápista fejedelmeknek, mely politicis rationibus remonstrálja a magyarországi motusokból közönségesen a keresztyénségre, és közelebb Németországra jöhető sequelákat etc.; a másik a protestáns fejedelmeknek, melyben praeter rationes politicas a religiosa ratiók is meglegyenek. Azonban a lutheránus püspök írásson maga nevével az udvari prédikátoroknak és academiáknak, az augustana confessión lévő potentatorokéhoz, a református püspök similiter a reformátusokéhoz, és mindezeket vigyék együtt a fejedelem levelével. Az elvitelére maga offerála Fleischer András egy német lutheránus officért. A fejedelem ígére száz aranyat, más senki semmit. Ebben az időben Berlinben a brandenburgi elector ex pietate et generositate tartott tisztességes fizetéssel és consiliarius titulussal egy Harsányi Jakab nevű magyar embert, aki gyermekségében sokáig a fejedelemnek praeceptor volt, osztán a portán erdélyi török-deák tolmácsnak taníttatta Rákóczi fejedelem, kinek halála után vetődött Berlinbe; tisztességes tudós ember volt. Úgy végzők, hogy ehhez vigyék az írásokat mind, és ennek mintegy sollicitatornak, az electornak pedig mint patrónusnak kössük lelkére az egész dolgot...

A fejedelem nevével én concipáltam, expedíaltattam, mind a fejedelem és atyám reámbízáván, és azok elkészülének. A szász püspökhöz magam mentem Berethalomba talán kétszer is, az is igen jó szívvel mindent elkészíte, Kovásznai Péter református püspök, kolosvári professzor Pataki István similiter mindent. Szebenbe menék és Fleischer Andrásal elkészítők, indítók az embert, hogy menjen Kővárba Telekihez, és onnét az ő dispositiójával Máramaros és Lengyelországon Berlinbe. Még én külön írtam vala Heidelbergába Joachimus Camerarius, és több, az elector körül lévő jó uraimnak, ... Tudja Isten, ki mint viselte abban magát, az azután következett dolgok megbizonyították, hogy Teleki gátolta volt meg.⁹⁸

Bethlen Miklósnek ez utóbbi sorai jól mutatják, hogy miként használta fel az üldözött protestánsoknak nyújtandó nemzetközi segítség érdekében az egy évtizeddel korábbi peregrinációja idején kialakított kapcsolatrendszerét, még akkor is, ha Teleki Mihály és a hatására Apafi Mihály fejedelem is elsősorban más módokon képzeltek el a segítségnyújtást, és ezért akadályozták is Bethlen Miklós kezdeményezéseit.

A továbbiakban a kor erdélyi református elitjének a leveleiből azt mutatom be, hogy ezekben a nemesekben hogyan csapódott le a gyászévtized, és hogy a politikai levelekben hogyan kapott jelentős teret az erről való gondolkodás, ami végül a politikai nézeteik mellett a hitéletüket is formálta.

⁹⁸ Bethlen Miklós élete, 662–664.

Bánffy Dénes kolozsvári kapitány a pályája elején az erdélyi elit tagjai közül az egyike volt azoknak, akik a leginkább szorgalmazták a bécsi udvarral való jó viszony fenntartását. A protestánsellenes fellépések hatására azonban még az ő bizalma is megváltozott. Már 1672 január 23-án azt írta Teleki Mihálynak, akivel rokoni kapcsolatban állt,⁹⁹ hogy „az több németek ebsége elég szomorú és részünkre is rossz hírek. Onnan jót nem várhatunk, mert az ördög és papok, ha annál hívebbek volnánk is, keresztyéni vallásunkat szeretni nem engedik. Egyébiránt is, Uram, nem akarja Isten, látni való dolog az, hogy mi emberben bízassunk. Ő felsége ha akar, meg tarthat bizony mindezek között is, csak legyünk hívek s buzgók vallásunkban, megsegít Isten bizony.”¹⁰⁰ Látható tehát, hogy Bánffy Dénes számára a saját felekezeti preferenciái milyen erőteljesen árnyalták a korábbi, Bécshez fűződő viszonyát, és hogy már 1672 elejétől a református egyház iránti aggodalmát fogalmazta meg a leveleiben. Nem sokkal ezt követően, 1672. február 2-án Teleki Mihály Kővár várából Bethlen Miklósnak hosszú levelet írt, amelyben kitért a magyarországi helyzetre:

„Az közönséges dolgoknak folyása keserves minden jó léleknek. Igazán háládatlan emberekre és magok privatumát keresőkre jutott az szegény magyar nemzet és az ecclesia. Úgy kell lenni mindennek, mint Isten rendelte. Elhiszem, Isten az maga dicsőségét senkinek nem engedi, az ördög és tagjai tovább nem mehetnek annál, az míg maga bocsátja; mikor akarja, meg is szabadítja az övéit; de jaj azoknak, az kik vagy resten, vagy szinezésképpen, vagy ugyan semmire sem munkálódnak; bizony félek, ha Isten az jobbaknak nem kedvezett, minket mindenképpen ű felségétől elfordultakat végképpen el ne vessessen. Nem is tudom, mit várhatnánk jót, holott mi azt tettük fel, az Istent is megcsalhatjuk és ő felségének (az ördögnek kedveskedni akarván) nem akarunk szolgálni. Igazán bizony sem hevek, sem hidegek nem vagyunk. Az Isten könyörüljen rajtunk és adjon megtérést. De félek igen, nem sokára az rettenetes irigység, egymás után való áskálás, egymás nem szeretés, egymásnak való nem hitel, az szabados bűnben való élés miatt az Isten csudákká ne tegyen egész nemzetül bennünket. Mert úgy látom, Uram, csak járassunk az mi indulatinkban és egymáson követhessük bosszunkat, egymást rágalmazhassuk, szólhassuk, ha minden templomink egy órában oda lesznek is, egy sóhajtásnál többet nem teszünk érte. Mi egymásnak csak akkor vagyunk baráti, ha mikor szolgálatjára szükségünk vagyon; de bezzeg ha barátunk reánk szorul, mi akkor félre rugunk. Efféle dolgokban csak az elmúlt ország gyűlésében is volt részem, kikben bizonyosságom Kegyelmed édes atyja. Elég nyomorult állapatra juttatá ugyan Isten szegény hazánkat, de bizony ugyan többet, sokkal többet cselekedhattünk volna eddig is, de cselekedhetnénk most is, ha egymást igazán szeretnők, az közjóban egymást igazán segétenők és

⁹⁹ Bánffy Dénes egy Bornemissza lányt vett feleségül, Katát, míg Teleki Mihály anyja maga is Bornemissza lány volt, Teleki Mihály anyja, Bornemissza Anna pedig Kata unokatestvére.

¹⁰⁰ TML, V. 33.

egymás értelmes szavait Isten tudja mire nem magyaráznók; azonban mikor valamelyikünk jót feltalál, azt meg nem czáfolnók. Szánom ugyan én az befutott atyafiakat és ott kin nyomorgókat, de azt semmiben hajtom; de keservesen érzem ecclesiáinknak persecutiojokat. Rettenetes, Uram, azt hallani. Tized napja tiz templomot foglaltak el Ugocsában, Beregben. (Uram Isten kelj ki dicsőség mellett). Már erővel, fegyverrel hajtják az szegénységet, még az nemességet is sok helyen az misére. Jezabel patenseket bocsátott ki mindenütt jószágiban, úgy az fia is, kik most igen betegek voltak. Nyirbátor az templom elvétele miatt egészen elment; az legrádiaknak elei Kanisára szöktek; az ónodiak Eger vidékén tekergenek; az hajdúk is resolváltak magokat, mind elhagyják városokat. Az az híre, császár francziával, dánussal, electorokkal, svédde, lengyellel, velenczéssel örökös frigyét csinált, most készül török ellen, ki ha úgy leszen, valljon Erdélyt nem teszik-e sedes bellivé? Az németnek soha úgy nem kereshetjük kedvét, hogy barátunk legyen, sőt ha mind pápistákká leszünk is, de ő az eleitől való feltett czéljától nem recedál.”¹⁰¹

Ez a hosszú okfejtés rávilágít először is arra, hogy a kiváló református kollégiumokban nevelődött erdélyi református nemesség az egyháza üldözését Isten büntetésének tekintette, és az egész kérdést biblikus kontextusban látta, a bűnbánatra ösztönző történésként. A protestánsok üldöztetésével kapcsolatosan a legtöbb információval a levél tartalma alapján Báthory Zsófia birtokairól rendelkező Teleki, akit a protestáns erdélyi nemesség csak a Jezabel gúnynévvel illetett.¹⁰² A korábbi Rákóczi-Lorántffy birtokok területén korábban virágzó református vallást Báthory Zsófia szisztematikusan szorította vissza és számolta fel, ami különösen is fájó volt az erdélyi protestáns elit számára. Teleki szövegében azonban együtt van a Habsburg-ellenesség és a rekatolizáló erőszakkal szembeni harag.

Naláczy István, Teleki Mihály közeli barátja és a fejedelem szintén református tanácsosa 1672. február 7-én reagált a hírekre:

„Elég szomorú szívvel olvasám az Kegyelmed leveleit s igazán mondja Tofeus uram,¹⁰³ hogy az Jeremiás próféta idejebeli üdöre jutottunk; adná Isten, a vége is ne úgy legyen dolgunknak, mint az ő idejében az Izrael népének. Az úr Isten ő felsége egy vigasztaló hírt sem ad egyfelől is hallanunk, teljességgel háttal fordult

¹⁰¹ TML, V. 53–55.

¹⁰² Izebel vagy Jézabel az Ószövetségben, a Királyok első és második könyvében szereplő föníciai hercegnő, aki Akháb izraeli uralkodó felesége volt a 9. században. Az ószövetségi szövegekben rávette a férjét, mint „rossz szelleme”, hogy engedélyezze az idegen, Baal-kultuszokat. Az erdélyi nemesség a férje, II. Rákóczi György halálát követően fiával együtt katolizált Báthory Zsófiát látta ilyen Jezabelnek.

¹⁰³ Tófeus Mihály, 1665-től Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari lelkésze, 1679-től erdélyi református püspök. KURTA József: Tófeus Mihály (1624–1684), *Református Szemle*, 104. évfolyam, 2011/6, 651–658.; HEREPEI János: Tófeus Mihály, in KESERŰ: i. m., 75–82.

hozzánk a mi sok bűneinkért és ki szomorkodjék ezeken, senki nincs; ki-ki maga privatumát keresi. Én ő nagyságának eléggé beszélem, de tudja Kegyelmed az ő nagysága természetit. Úgy látom, a veszedelem ajtónk előtt vagyon, de mi arról nem sokat gondolkodunk, míg rajtunk nem esik, noha a kezdeti meg vagyon, a mint a sok bizonyos jelek megmutatják; de ha egyéb jelek nem volnának is, az is elég rossz jel a mi veszedelmünkre, hogy az Isten dicsőségének gyalázatját nem fájlaljuk. Úgy látom, édes Komám uram, ha regio haszon volna benne, nem religio, bizony serényebben forgodná(n)k de én ezt ebben hagyom. Irja Kegyelmed, hogy az franczia, electorok, lengyel császárral ligát csináltak volna. Nem lehetetlen, mert mikor az Izrael népe veszni tért és az Isten megvetette őket, mennyi nemzetség egyezett meg veszedelmekre. Noha urunk ő nagysága nem hiszi, hogy az franczia megegyezne az némettel, de akár egyezzen, akár nem, elég veszedelem vagyon vallásunkon és nemzetünkön. Azok nyavalyások eleget szenvednek, úgy látom, az igaz evangyeliumi tudományért. Szánja meg Isten őket és keljen ki dicsősége mellett. Egyebet ezekről mit tudjak írni? úgy kell lenni, mint Isten elrendelte.”¹⁰⁴

Bánffy Dénes, mint a kortársai többsége, maga is a személyes hite szintjén élte meg a történeteket. Teleki Mihálynak 1672. február 7-én írta Gyaluból: „az mi keresztyén vallásunk ellen kötözgetnek s egyszersmind félő, az mi bűneinkért Isten ennél is jobban reánk ne bocsássa őket; mindazáltal csak addig mehetnek, míg Isten bocsátja... kit is szent fiáért cselekedjék. Az persecutio elég keserves; úgy kell lenni, mint Isten elrendelte...”¹⁰⁵

Teleki Mihály, aki szoros kapcsolatban állt a hegyaljai bujdosókkal, sok hírral látta el az erdélyieket. Kapy Gábornak 1672 februárjában írta: „Az templomok elfoglalásáról nem írok egyebet, tudom azt, hogy Eperjesen sollicitáljuk vala azt is, az kire válaszuk az lün: non est praesentis fori. Ha Isten bűneinkért reánk bocsátotta is ez iránt való látogatását, mikor megelégtli, anyaszentegyháza szenvedésit meg is orvosolja.”¹⁰⁶ Egy másik levelében ugyanekkor már a bűnbánatra fókuszált:

„Az mi az lelkiekben való megbántódását illeti az evangelicus statusnak, az nekünk is mindnyájan keservesebb, nehéz is elfelejteni; de tudván minden látogatásokat Istentől származni az emberekre, úgy most is Istenre bizzuk igaz igyinket, az mikor megelégtli bűneinkért méltán reánk bocsátott látogatásit, meg is orvosolja nyavalyáinkat, (az emberektől nem érdemlett) szenyvedésinket elveszi rólunk. Abban való orvoslást nem is látok, hogy lehessen emberektől, mert az kik (az diplomákra megeskütt ő felsége ígreti ellen) ő felségével azokat cselekedtették eddig is, tovább is azon igyekezetek mellől el nem állanak, hanem az míg

¹⁰⁴ TML, V. 59–61.

¹⁰⁵ TML, V. 61.

¹⁰⁶ TML, V. 74.

Isten elő bocsátja, progrediálnak. Úgy kell lenni minden dolgoknak, az mint az Isten rendelte, mert hogy az Isten bocsátotta reánk, papjainkra, scholáinkra az üldöztetést, úgy azon Isten el is fordíthatja rólunk, lévén sok módjai az megszabadításban és az mikor az szabadításnak idejét el akarja hozni, mint az régi időkben sokszor igaz anyaszentegyházát, az maga választottit megszabadította kicsiny erők által, úgy most is talál Mózes, Dávidot, Jeftét, Gedeont. Ugyanis miénk az vétek, mi érdemeljük meg az büntetést is. Ha az emberek vétettek is királyok ellen, de az templomok, scholák nem vétettek volt.”¹⁰⁷

A támogatás mértékében ugyanakkor nem értettek egyet a főurak. A többség gondolataiban megjelent az erdélyi reformátusság féltése, és több főúr, így Bánffy Dénes is, óvatosságra intett. 1672. március 3-án azt írta Teleki Mihálynak Gyaluból: „senki ő kegyelmek közül az magyar nemzet és abban levő Isten anyaszentegyháza keserves szenvedését jobban nem sajnálhatja, kire nézve arra is kell czéloznom, hogy végképpen és bolondul el ne vesszessük se az országot, sem az religiot. Isten mikor elrendelte, eljű az szabadítás és annak módja is. Ezeket in confidentia írom Kegyelmednek.”¹⁰⁸ Bánffy tehát a legkevesebb aktivitást javasolta, míg Bethlen Jánosék a nemzetközi fórumokon való fellépést és a menekültek befogadását, támogatását. Teleki Mihály a bujdosók katonai támogatását is elképzelhetőnek tartotta, sőt egyre szorosabbra fűzte a szálakat a Thököly István mellett felkelt protestáns köznemesi körrel. Ezt Bánffy Dénes határozottan ellenezte. 1672. március 6-i levele szerint: „A magyarországi atyafiak dolgárúl vékony tetszésemet Kegyelmednek Gyaluból megírtam, magának is Petróczi uramnak megmondtam. Én most is egyebet nem írok, abban ő kegyelmekkel egyet nem értek, sem mellettek bizony nem leszek. Kegyelmedet is kérem, ettől, ha magának s gyermekinek örökös kárt s hazájának, nemzetének veszedelmet nem kivan szerzeni, legyen immunis.”¹⁰⁹ A nemzetközi közvélemény értesítése, a levelek küldése is több főúri levélben megjelent, innen is tudjuk Bethlen Miklós emlékiratai mellett, hogy a kezdeti lelkesedést több elbizonytalanodás követte ebben a kérdésben is. 1672. március 16-án Apafi Mihály fejedelem írta Teleki Mihálynak, hogy „Azonban akarók Kegyelmednek értésére adni, az electoroknak szóló leveleinket Bethlen Miklós uram által azoknak elvitelére rendeltett embernek útiköltségével együtt szebeni királybíró hívünk kezéhez küldöttük, hogy ő kegyelme mentül hamarébb jó instructioval expediálhassa.”¹¹⁰ A tervről sokan tudhattak, mert másnap Székely László fejedelmi főpostamester¹¹¹ tudakozódott róla Telekitől: „Kassaitúl tudakoztam, ha Kegyelmed parancsolatja szerint az leveleket megvitte-e? Azt mondja, hogy mind az püspöknek s mind más helyekre, az hová Kegyelmed küldött.”¹¹² Mindezek ellenére

¹⁰⁷ TML, V. 86.

¹⁰⁸ TML, V. 100.

¹⁰⁹ TML, V. 103.

¹¹⁰ TML, V. 117.

¹¹¹ LÁZÁR: i. m., 67.

¹¹² TML, V. 119.

még április elején is még vívódtak a levelek tartalmán, mert Bánffy Dénes úgy tudta: „Az keresztyén electorokhoz és fejedelmekhez való expeditiok formája és stílusa veszedelmes volt, ha intercipiáltatott volna. Variáltatott sokban és már expediáltatik.”¹¹³ A folyamatos bizonytalanság azonban továbbra is megmaradt a tekintetben, hogy vajon az Erdélyi Fejedelemség és maga Apafi hivatalos levelet írjon-e Európa protestáns vezetőinek, ezt mutatja legalábbis Székely László két, egymást követő levele is: „Az electorok leveleit újobban corrigálta Bethlen János uram urunk ű nagysága parancsolatjából s az tanács urak tetszésekből”.¹¹⁴ Ezeket a sorokat Székely április hatodikán írta, de még majd két hét múlva is egy új korrekcióról írt, április 18-án: „Az electorok leveleit újobban corrigálták volt, de úgy sem tetszett urunknak, hanem most újobban corrigáltatni akarja ű nagysága; a miben marad, Kegyelmednek egy párt benne el küldök, ha elkészülnek s akkor bővebben is írok Kegyelmednek.”¹¹⁵

Teleki Mihály 1672 tavaszán újabb híreket kapott Báthory Zsófia egyre erőteljesebb protestánsellenes akcióiról: „szánom az ecclesiákat, scholákat. Oh oh oh Isten, meddig haragszol még reánk. Bányán ez héten vallatták az bányaiaikat. Ott is el akarják az templomot, scholát foglalni. Lelkem Uram, ha már nem szabad, nem is akarunk az német ellen cselekedni, akár csak csináljuk barátunkká, ne legyünk úgy, mint az ki az semmi szigetében lakik és minden felől a sulykot ne várjuk az fejünkre. Tarpaiak szegények legvitézebbek voltak. Ők Jezabelnek szemében mondták, hogy ha (nem ül) mellette az páternek, bizony megölik. Már megvállik, mint maradhatnak.”¹¹⁶

Az üldözések fokozódásával Teleki az ügynökei révén is tájékozódott az eseményekről. Baksa István Debrecenből írta neki szeptemberben: „E szegény magyar nemzetnek nyomorúsága naponként öregbül, mert a hazájokból kiűzettek reménségekben csüggednek és sokan a hihetetlenség miatt elhagyott házokhoz s javok mellé sokaknak nem lévén mivel élni mennek oda is a nyomorúságra. Mert ez elmúlt napokban egy gömör-vármegyei Dobsinán lakozó Csakó János nevű kereskedő ember itten lévén, bizonyossan mondotta, mint szemmel látott dolgot, Teököly Sigmond uramnak egy mázsa aranyát, sok ezüstöt, mind külső-belső értékeit elvevén, magát elbocsátták; a szerint Máriási Imre uramat is. Szepesvármegyéből a praedicatorokat 6 mértföldnyire kisírték a vármegyéből ki. Poson tájáról is jött egy deák, az is beszél, ottan az gazdagabb evangélicusoknak, ha pápistává lesznek is, javokat elveszik, magoknak, hogy pápistává löttek, lakások ott engedtetik.”¹¹⁷ Látható tehát, hogy az erdélyi református elit szinte napra pontos információkkal rendelkezett a protestánsüldözés fokozódásával kapcsolatosan. Az 1674-es évben pedig, amikor végül megszületett a lelkészeket és tanítókat sújtó ítélet, több forrásból is értesültek róla. Teleki Mihály már 1674. március 2-án értesítette Apafi Mihály fejedelmet: „Ide ki az

¹¹³ TML, V. 152.

¹¹⁴ TML, V. 157.

¹¹⁵ TML, V. 180.

¹¹⁶ TML, V. 144.

¹¹⁷ TML, VI. 503–504.

papokat citálják, kit Nagyságodnak elküldtem.”¹¹⁸ Noha csak március 5-én idéztek több mint hétszáz protestáns lelkészt és tanítót a Pozsonyban felállított különbíró-ság elé, Teleki Mihály ennek már 2-án a hírét vette, és nem sokkal később, március 12-én Béldi Pálnak is pontos információi voltak erről: „Szomorú hír az papok evocatioja; hihető (ha igaz az luteranus papok exulálása Posonban) ez is azt követi, kit Isten gátoljan meg.”¹¹⁹ Az ítélet és a gályarabság hírei is eljutottak Erdélybe, ahogyan többek között 1675. október 28-án Baksa István írta Telekinek: „Kazinczi Péter Patakon comediában tétette ki a mi bujdosó, fogoly és a gályán nyomorúságot szenvedő praedicatorinkat és a szent ministeriumot, csufolván vallásunkat, Istenünket, kit azért cselekedett, pápistaságát mutatta s erősítette vele; mert a császár Demeter nevű kastélyát Sáros vármegyében, ki a szegény Bocskay Istváné volt, és az én falumat Duplint neki adta nem jámbor szolgálatjáért, hanem árultatásáért. Nem volt a magyar hazának és urának nagyobb árulója nálánál.”¹²⁰

Összegezve elmondható, hogy az Erdélyi Fejedelemség református elitje nemcsak naprakészen követte a gyászévtized eseményeit, de egyrészt részese volt Bethlen János és Miklós révén már a hatvanas évek mozgalmának is, másrészt pedig számos úton igyekezett segítséget nyújtani a magyarországi evangélikusoknak és főképpen reformátusoknak. Egyrészt befogadták és támogatták a menekülteket, lelkészeket, a pataki kollégiumot és a protestáns nemesség Erdélybe menekülő tagjait is, másrészt igyekeztek Európa figyelmét is felhívni a történetekre. A hivatalos, egész Erdélyt képviselő levelet végül nem sikerült Európa koronás főihez abban a formában eljuttatni, ahogyan azt Bethlen Miklósék szerették volna, de maga Bethlen Miklós mégis az egész nemzetközi protestáns kapcsolati hálóját megmozgatta a levelei által. Emellett Teleki Mihály vezetésével a katonai segítségadás megszervezését is elkezdték azáltal, hogy Teleki igyekezett a bujdosók élére állni. Mindezek fölött pedig a politikai leveleket át- meg átjárta a protestánsüldözés kapcsán megjelenő bűnbánat, önvizsgálat. A református elit tagjai közül sokan helyezték bibliai, teológiai kontextusba az eseményeket és igyekeztek értelmezni azokat a hitük által. A gyászévtized történései számos síkon hatással voltak az erdélyi reformátusokra, személyes és közösségi életükre. Ezeket a hatásokat a további egodokumentumok bevonásával még további szintekre is érdemes kiterjeszteni.

The impact of the extraordinary court of Pressburg in Transylvania – News and refugees

The study deals with a question that has not yet been addressed in research. It attempts to investigate how the persecution of Protestants in Hungary, which began in 1671, appears in the correspondence and other documents of the Reformed elite of

¹¹⁸ TML, VI. 570.

¹¹⁹ TML, VI. 574.

¹²⁰ TML, VII. 72–73.

the Principality of Transylvania. It also aims to answer the question of how the Reformed nobility of Transylvania tried to help the persecuted Protestants in Hungary. The results of previous research indicate that the Transylvanian Reformed were aware of what was happening and tried to help in various ways. On the one hand, they took in persecuted refugees; on the other, they drew international attention to the events and in some cases even supported the provision of military aid.

Keywords: emergency justice, galley slaves, Transylvania, Reformed elite, correspondence

A pozsonyi véstörvényszék hatása Erdélyben – Hírek és menekültek

A tanulmány eddig a kutatás által nem vizsgált kérdést feszeget. Azt igyekszik feltárni, hogy az Erdélyi Fejedelemség református elitjének levelezésében, egyéb egodokumentumaiban hogyan jelenik meg az 1671-ben kezdődött magyarországi protestánsüldözés. Emellett arra is választ keres, hogy milyen módokon próbált Erdély református nemessége segítséget nyújtani az üldözött magyarországi protestánsoknak. A kutatás eddigi eredményei alapján az erdélyi reformátusoknak naprakész ismereteik voltak a történelekről és több módon is igyekeztek segíteni. Egyrészt üldözött menekülteket fogadtak be, másrészt felhívták a nemzetközi közvélemény figyelmét az eseményekre, és némelyek a katonai segítség adását is támogatták.

Kulcsszavak: véstörvényszék, gályarabok, Erdély, református elit, levelezés

Johann Joachim D'Orville (1633–1688)
Kép forrása: <https://picryl.com/media/portret-van-johann-joachim-dorville-74d895>

G. Etényi Nóra

EGY REJTETT KAPCSOLATRENDSZER INFORMÁCIÓÉRTÉKE

A MAGYARORSZÁGI

EVANGÉLIKUSOK HELYZETE

JOHANN JOACHIM D'ORVILLE

(1633–1688) HESSEN-KASSEL

REZIDENSÉNEK REGENSBURGI

BIRODALMI GYŰLÉSÉRŐL

KÜLDÖTT JELENTÉSEIBEN

A magyarországi protestáns közösségek státusában I. Lipót császár nyílt abszolutizmusra törekvő hatalomgyakorlása idején, 1671 és 1681 között bekövetkezett radikális változás gyorsan és intenzíven jelent meg a Német-római Birodalom politikai nyilvánossága előtt.¹ A prédikátorok és iskolamesterek elleni 1674-es per nemzetközi hatása jelentős volt a diplomáciai szintek² mellett a nyomtatott kommunikációban is,³ a felekezeti

¹ Kutatásaimhoz köszönöm a Herder Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Institut Der Leibniz Gemeinschaft, Marburg ösztöndíját. A tanulmány bővebb változata megjelent magyarul: G. ETÉNYI Nóra: Nyomtatott hírek és kéziratok információk magyarországi evangélikus közösségek Johann Joachim D'Orville (1633–1688) hessen-kasseli diplomata regensburgi birodalmi gyűlésről küldött követjelentéseiben, in KÓNYA, Peter – KÓNYOVÁ, Annamária (szerk.): *Egyház és vallás a kora újkori Magyarországon*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2020, 134–161.

² PÉTER Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben, in Uő.: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, *A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai* 8, 1995, 200–210.; MURDOCK, Graeme: Responses to Habsburg Persecution of Protestants in Seventeenth Century Hungary, *Austrian History Yearbook*, 40. évfolyam, 2009, 37–52.; MIHALIK, Béla Vilmos: Sacred Urban Spaces in Seventeenth-Century Upper-Hungary, *Hungarian Historical Review*, 1. évfolyam, 2012/1–2, 22–48.

³ KOWALSKÁ, Eva: Exil als Zufluchtsort oder Vermittlungsstelle? Ungarische Exulanten im Alten Reich während des ausgehenden 17. Jahrhunderts, in BÄHLCKE, Joachim (Hrsg.): *Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*, Berlin – Münster, LIT-Verl., *Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa* 4, 2008, 257–276.; Uő.: Confessional Exile from Hungary in 17th

konfliktust a jelentős városi olvasóközönséggel rendelkező⁴ német nyelvű nyomtatott újságok is intenzív figyelemmel kísérték.⁵ Nürnbergi, augsburgi, hamburgi, berlini hetilapok, Frankfurt am Mainban és Lipcsében közzétett vásári füzetek Kassa, Eperjes, Lőcse, Sopron protestáns egyházi és világi elitjének válságos helyzetéről tudósítottak az 1670-es évek közepén. Angol, holland, svájci politikai publicisztikák mellett százötven különböző, Wittenbergben, Lipcsében, Jénában, Drezdában kiadott nyomtatvány ismertette a pozsonyi per körülményeit és következményeit.⁶

Az európai felekezeti konfliktusok nemcsak belpolitikai kérdésként, hanem szövetségeket befolyásoló tényezőként is megjelentek a nemzetközi nyilvánosság előtt. Az országhatárokat átlépő felekezeti összetartozás-tudat a politikai nyilvánosság előtt legitimációt jelentett, különösen a vesztfáliai béke után, mely önálló külpolitika kialakítását biztosította a választófejedelmeknek. A Habsburg uralkodónak figyelembe kellett vennie potenciális protestáns szövetségeseinek normarendszerét és a Német-római Birodalom felekezeti viszonyait az Oszmán Birodalommal s Franciaországgal várható nyílt konfrontáció miatt.

A magyar politikai elit nem rendelkezett önálló külpolitikával, mégis évtizedek alatt több társadalmi rétegnek sikerült külkapcsolatokat kiépíteni. A 17. század közepére a magyarországi protestáns értelmiségi réteg, prédikátorok, iskolamesterek, a szabad királyi városokat irányító világi elit külföldi iskoláztatása révén sokrétű nemzetközi információs csatornákkal rendelkezett, fejedelmi központok, birodalmi városok, egyetemek nyújtottak támogatást magyarországi peregrinusoknak. A Német-római Birodalomban sokrétűen használt egyetemi disputák és nyomtatott változataik a magyarországi protestáns elit társadalmi és politikai státusát is reprezentálták.⁷ A

Century Europe: The Problem of Mental Borders, in ELLIS, Steven G. – KLUSÁKOVÁ, Luďa (eds.): *Imagining Frontiers. Contesting Identities*, Pisa, Edizioni Plus, 2007, 229–242.

⁴ BÖNING, Holger: Eine Stadt lernt das Zeitunglesen. Leser, Auflagen und Reichweite der Hamburger und Altoner Zeitungen in der Frühzeit des Zeitungswesens, in MERZIGER, Patrick – STÖBER, Rudolf – KÖRBER, Ester Beate – SCHULZ, Michael (Hrsg.): *Geschichte, Öffentlichkeit, Kommunikation. Festschrift für Bernd Sösemann zum 65. Geburtstag*, Stuttgart, Steiner (Franz), 2010, 25–46.

⁵ SCHULTHEISS-HEINZ, Sonja: *Politik in der europäischen Publizistik. Eine historische Inhaltsanalyse von Zeitungen des 17. Jahrhunderts*, Stuttgart, Steiner (Franz), 2004.

⁶ MAKKAJ László – FABINY Tibor – LADÁNYI Sándor (szerk.): *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Budapest, Magyar Helikon, 1976.; IMRE Mihály: Consolatio és reprezentáció – mártírok vigasztalása Zürichben, *Studia Litteraria*, 51. évfolyam, 2012/3–4, 161–188.; BUJTÁS László Zsigmond: A pozsonyi véstörvényszékről és a gályarabokról szóló magyar szerzőktől származó könyvek sorsa a 17–18. századi holland nyomtatványokban, *Könyv és Könyvtár*, 25. évfolyam, 2003, 115–157.

⁷ Johann von Hellenbach körmöcbányai magyar szónoklata, in IMRE Mihály (szerk.): *Retorikák a magyar reformáció korából*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 455–466.; P. SZABÓ Béla: Magyarországiak politica-disputatio nyugat-európai egyetemeken a 17. században, in PÉNZES Ferenc – RÁCZ Sándor – TÓTH-MATOLCSI László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65. éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 276–308.; DÖRNYEI Sándor: Egy kis hungarica-csokor, in P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, Budapest, OSZK, 2003, 321–328.; MICHAEL, Philipp: Politica und Patronage. Zur Funktion von Widmungsadressen bei politischen Dissertationen des 17. Jahr-

protestáns templomok, iskolák, paplakok elvételeinek válsága idején olyan kapcsolatrendszerek váltak láthatóvá, melyek rejtett módon is folyamatosan figyelemmel kísérték a magyarországi protestánsok helyzetét.

Egy 1682-ben kiadott nagyméretű, röplapszerű képes mementó nem egyetlen kiemelt eseményről tudósított, hanem 1660-tól 1681-ig mutatta be a magyarországi protestánsok szabad vallásgyakorlatának egyre kedvezőtlenebbé váló állapotát.⁸ A rövid felirattal ellátott húsz kisméretű metszet közismert prédikátorok (Láni Mihály, Pilarik István, Steller Tamás) életében bekövetkezett töréseket s városi közösségek (Kassa, Pozsony, Besztercebánya) megpróbáltatásait idézte fel, melyekről korábban külön kötetek láttak már napvilágot.⁹ A képes összegzés középpontjában az 1674-es pozsonyi per emblematis eseménye látható, amikor a háromszáz jelen lévő perbe fogott prédikátor inkább a vértanúságot választotta, mint a katolikus hitre térést. A képsorozat a gályarabságra ítélt prédikátorok nápolyi kikötőig vezető útjának stációit is megörökítette. Az egyleveles alkotás a szász választófejedelmek drezdai metszgyűjteményében maradt fent, de megtalálható a császári udvar levéltári iratai között is, ahová valószínűleg követjelentések révén került be, bizonyítva a nyomtatvány politikai jelentőségét.¹⁰ Az 1682-ben ismeretlen helyen kiadott képsorozat utolsó metszete fegyveres konfliktust jelenített meg. A kép felirata is kiemelte, hogy az 1671 után elbocsátott végvári katonáknak és az egzisztenciájukat veszített köznemeseknek már tizenkét éve folyik a küzdelme a császári seregekkel.¹¹ A metszet nem utalt rá, de a Thököly Imre vezetésével egyre szervezettebb felkelés¹² negatív megítélésében

hunderts, in GINHART, Martin – KUNDERT, Ursula (Hrsg.): *Disputatio 1200-1800. Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenschaft*, Berlin – New York, De Gruyter, 2010, 231–268.

⁸ Denckwürdiger Abriess etlicher in Ungarn beziechneten Peronen und Oerthen derer in unterschiedlichen historischen Tractätlein gedacht wird wie dieselben im Jahr 1660 anfänglich durch eine particular 1674 abr durch eine allgemeine verfolgung mit vielfältigen treffen und blut vergiessen überzogen sind... vorgestellt Anno 1682. Kupferstichkabinett Dresden in Mappes B 1979 3. 12.

⁹ G. ETÉNYI, Nóra: Das Flugblatt als politische Erinnerungsstütze: zur Verfolgung ungarischer reformierter Prediger in den Jahren 1671–1681, in CZIRÁKI, Zsuzsanna – FUNDÁRKOVÁ, Anna – MANHERCZ, Orsolya – PERES, Zsuzsanna – VAJNÁGI, Márta (Hrsg.): *Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas*, Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 2014, 249–259.

¹⁰ SCHUMANN, Jutta: *Die andere Sonne: Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I*, Berlin, Akademie Verlag, *Colloquia Augustana* 17, 2003, 126–127, 547.; G. ETÉNYI, Nóra: Das Flugblatt als politische Erinnerungsstütze, 249.

¹¹ FABINY Tibor: Religio és rebellió. Szempontok a gályarabság okainak teljesebb megértéséhez, *Theológiai Szemle*, 18. évfolyam, 1976/5–6, 148–153.; MAKKAI, László – BARTON, Peter F. (Hrsg.): *Rebellion oder Religion?: Die Vorträge des Internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums, Debrecen, 12. 2. 1976*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 47–150.; BENCZÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon, 1664–1685*, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Értekezések a történeti tudományok köréből* 91, 1980.

¹² VARGA J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682-1684-ben*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2007, 15–19.; KÖPECZI Béla: Thököly valláspolitikája és a nemzetközi

szerepet játszott a hol rejtett, hol nyílt török támogatás.¹³ A prédikátor per során is az egyik fő vádpont volt a határvidéki törökkel való együttműködés.¹⁴ A protestánsok szabad vallásgyakorlatáért fellépő városi polgárság és az uralkodóval fegyveresen szembeforduló katonák mozgalmának megkülönböztetése a térség összetett problémáinak beható ismeretét mutatja.

Az 1682-es röplap nem örökítette meg a válság megoldására tett lépéseket, pedig sok nyomtatvány ismertette, amikor a németalföldi államtanács utasítására de Ruyter admirális 1676. február 12-én kiszabadította a rabokat, május 2-án pedig II. János György szász választófejedelem kiváltotta őket. A képes összegzés azt sem jelezte, hogy I. Lipót 1681. április 28-ára országgyűlést hívott össze Sopronba, ahol végül I. Lipót december 30-án szentesítette a törvényeket, melyek korlátozottan, artikulus helyeket kijelölve, mégis biztosították a protestánsok számára hitük gyakorlását. Az 1681. május 21-én megnyitott soproni országgyűlést nagy nemzetközi figyelem övezte. A rendi és felekezeti konfliktusok rendezésének fontosságát a Bécsbe akkreditált angol és holland követek mellett Francesco Buonvisi pápai nuncius is képviselte.¹⁵ A soproni országgyűlésről a regensburgi birodalmi gyűlésre is sok kéziratos és nyomtatott, latin és német nyelvű beszámoló érkezett.¹⁶

Johann Joachim D’Orville (1633–1688), Hessen-Kassel fejedelemségét a regensburgi birodalmi gyűlésen képviselő diplomata követjelentései bizonyítják, hogy nemcsak az 1670-es évek nyílt felekezeti konfliktusa idején, hanem az 1680-as években, az Oszmán Birodalom elleni háború nagy erőpróbái alatt is hangsúlyosan és sokrétűen jelen volt a magyarországi protestánsok ügye a Német-római Birodalom politikai diskurzusaiban.

Johann Joachim D’Orville hessen-kasseli diplomata magyar vonatkozású jelentései

Hessen-Kassel súlyos veszteségeket szenvedett a harmincéves háború idején, de a dán királyi családdal és Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemmel közeli rokonságban álló Károly (1654–1730) uralkodása alatt gyorsan prosperálásnak in-

közvélemény, in Uő.: *Tanulmányok a kuruc szabadságharcok történetéből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004, 37–47.; Uő.: Thököly a külföldi közvéleményben, in Uő.: *Tanulmányok*, 48–92.

¹³ PAULER Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben II., *Századok*, 3. évfolyam, 1869/2, 85–97, 87, 96–97.; MIHALIK Béla: Mehmed egri janicsár aga kassai követsége: A török és a törökösség az 1670-es évtized ellenreformációjában, *Keletkutatás*, 14. évfolyam, 2009, 129–138.; MICHELS, Georg B.: Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper történetéhez. Protestáns lelképáztorok harca az erőszakos ellenreformációval szemben, *Történelmi Szemle*, 55. évfolyam, 2013/1, 55–78.

¹⁴ S. VARGA Katalin: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés*, Budapest, Universitas Kiadó, *Historia litteraria* 24, 2008, 174–176, 178.

¹⁵ JÁSZAY Magda: A pápaság és a törökellenes felszabadító háborúk. Buonvisi bíboros küldetése, *Történelmi Szemle*, 43. évfolyam, 2001/3–4, 187–208.; R. VÁRKONYI Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, 140.

¹⁶ Bischöflichen Zentralarchiv Regensburg OA GEN 1742 Diverse Reichstagsakten 1681-1700.

dult a fejedelemség.¹⁷ Hessen-Kassel sokfelől befogadta a felekezeti okokból menekülőket, így a nantes-i ediktum 1685. évi visszavonása után francia protestánsokat is.¹⁸ 1670 és 1720 között 25–30 hugenotta diplomata segítette német fejedelemségekben a kapcsolatépítést.¹⁹ Hessen-Kassel nemzetközi tekintélyét növelte, hogy tengeren és szárazföldön is képzett katonákkal küzdött az Oszmán Birodalom ellen, 1688-tól pedig a franciákkal szembeni hadszíntéren is.²⁰ A császárhű fejedelemség számára a protestánsok szabad vallásgyakorlata is alapvető értéket jelentett.

Hessen-Kassel felkészült követei a regensburgi birodalmi gyűlésen is intenzíven képviselték a birodalmi protestáns érdekeket.²¹ Johann Joachim D'Orville 1671-től haláláig, 1688-ig küldte lényeglátó jelentéseit a regensburgi birodalmi gyűlésről, mind a birodalmi, mind az európai változásokra érzékenyen reagálva.²² A hugenotta menekültként érkezett d'Orville-család tagjai a 16. század végétől Frankfurt am Main megbecsült polgárai közé tartoztak.²³ D'Orville apja és anyai nagyapja, Ludwig Camerarius (1573–1651) pfalzi kancellár is fontos szerepet játszott V. Frigyes cseh király emigráns hágai kormányában, majd 1642–1651 közötti emigrációban a svéd uralkodók német protestáns hatalmakkal kialakított kapcsolatában. D'Orville a marburgi egyetemen szerzett jogi doktorátust.²⁴ A marburgi egyetem a 17. század folyamán a magyarországi protestáns diákok körében is népszerű volt.²⁵ D'Orville

¹⁷ PHILIPPI, Hans: *Landgraf Karl von Hessen-Kassel 1654-1730. Ein deutschen Fürst der Barockzeit*, Marburg, Elwert [in Komm.], 1976, 12–30.; PELIZAEUS, Ludolf: *Der Aufstieg Württembergs und Hessens zur Kurwürde 1692-1803*, Bern – Frankfurt am Main, Peter Lang, 2000, 14–16, 23–38, 126–131.; SCHAICH, Michael: Information Professionals: Huguenot Diplomats in Later Stuart London and Their European Context, in LARMINE, Vivienne (ed.): *Huguenot Networks 1560-1780: The Interactions and Impact of a Protestans Minority in Europe*, London, Routledge, 2018, 75–92, 81.

¹⁸ EBERT, Jochen: Willkommene und ungebetene Gäste. Fremde in Kassel im 18. Jahrhunderts, in WUNDER, Heide – VANJA, Chrsitina – WEGNER, Karl-Hermann (Hrsg.): *Kassel im 18. Jahrhundert. Residenz und Stadt*, Kassel, Euregioverlag, 2000, 262–283.

¹⁹ SCHAICH: i. m., 77, 81.

²⁰ PELIZAEUS, Ludolf: *Der Aufstieg Württembergs und Hessens zur Kurwürde 1692-1803*, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 2000, 14–16, 23–38, 126–131.

²¹ PELIZAEUS, Ludolf: Fürstlicher Gesandtenalltag hessischer und württembergischer Gesandter vom Zeitalter Ludwigs XIV. bis Napoleon: Theorie und Realität, *Bläzzet für deutsche Landesgeschichte*, 136. évfolyam, 2000, 165–198.; Uő.: *Der Aufstieg Württembergs*, 605–618.

²² LEHSTEN, Lupold von: *Die hessischen Reichstagsgesandten in 17. und 18. Jahrhundert*, Darmstadt – Augsburg, Hessische Historische Kommission, 2003, 311–315.; BRAKENSIEK, Stefan: Die Staatsdiener. Das Beispiel der gelehrten Räte an der Regierung Kassel, in WUNDER – VANJA – WEGNER: i. m., 350–374.

²³ BRAASCH, Ernst-Otto: Die Die Hugenottenfamilie d' Orville. Eine Auswahl ihrer bedeutenden Nachkommen als Beitrag zum Hugenotten-Gedenkjahr, *Hessischer Familienkunde*, Band 17, 1985, 311–314.; SCHAICH: i. m., 81.

²⁴ LEHSTEN: i. m., 313.; FRIEDRICH, Susanne: *Drehscheibe Regensburg. Das Informations- und Kommunikationssystem des Immerwährenden Reichstags um 1700*, Berlin, Akademie Verlag, *Colloquia Augustana* 23, 2007, 104.

²⁵ JUKUNDA, Nagy: *Ungarische Studenten an der Universität Marburg, 1571-1914*, Darmstadt – Marburg, Hessischen Historischen Kommission Darmstadt – Historischen Kommission für Hessen, 1974, 62–63.

ismereteit és kapcsolatrendszerét hosszabb kavallierstour tapasztalatával bővítette.²⁶ D'Orville 1666-tól Hessen-Kasselben udvari tanácsos volt, 1671-től titkos tanácsosként rezidens a birodalmi gyűlésen. D'Orville munkáját Niklas Wilhelm Göddäus (1646–1719) segítette, aki követségi tanácsosként 1680-ban Bécsbe, majd 1682 júliusától Regensburgba került. Göddäus előbb a regensburgi tanácsos, Johann Ludwig Prasch (1637–1690) lányát vette feleségül, majd D'Orville lányát.²⁷ D'Orville 1688. december 18-án hunyt el Regensburgban, s december 23-án temették el a Szentháromság-templomban.²⁸

Regensburg 1663-tól 1806-ig, az állandó birodalmi gyűlés idején, változó intenzitással, de a birodalmi bel- és külpolitika,²⁹ nemzetközi propaganda, reprezentatív európai politikai nyilvánosság kiemelkedő színterévé vált.³⁰ A 17. század utolsó harmadában kulcsfontosságú hírszerző, -termelő és -továbbító központként működött kéziratos és nyomtatott információkkal.³¹ A döntéshozásban mind lényegesebb időtényező miatt a diplomaták egyre intenzívebben használták az értékes külpolitikai információt sűrítő nyomtatott hetilapokat.³² A hetilapok kivonatolt híreiből készült publicisztikák a politikai-gazdasági következményeket is kiemelték,³³ tovább növelve a sajtótermékek politikai szerepét.³⁴ A regensburgi birodalmi gyűlésen nyomtatványként elsősorban hadi hírekhez lehetett hozzájutni,³⁵ kevesebb a direkt politikai röp-

²⁶ LEHSTEN: i. m., 313.; FRIEDRICH: i. m., 104.

²⁷ LEHSTEN: i. m., 274–283.; BRAKENSIEK: i. m., 358.

²⁸ RUSS, Klaus-Peter: *Begräbnisverzeichnis für den Friedhof der protestantischen Gesandten am Immerwährenden Reichstag (Gesandtenfriedhof) bei der Dreieinigkeitskirche in Regensburg für den Zeitraum 1641-bis 1787*, 2016 (1805), 38.

²⁹ FÜRNRÖHR, Walter: *Der immerwährende Reichstag zu Regensburg. Das Parlament des Alten Reiches. Zur 300-Jahrfeier seiner Eröffnung 1663*, Regensburg – Kallmünz, M. Lassleben, 1987.; TISCHER, Anuschka: Der immerwährende Reichstag als Forum öffentlicher Kriegsdiskurse in den ersten Jahrzehnten seiner Entstehung, in RUDOLPH, Harriet – SCHLACHTE, Astrid (Hrsg.): *Reichsstadt, Reich, Europa. Neue Perspektiven auf den Immerwährenden Reichstag zu Regensburg (1663-1806)*, Regensburg, Schnell & Steiner, 2015, 253–265, 262–264.

³⁰ MEIXNER, Christoph: Regensburg, in ADAM, Wolfgang – WESTPHAL, Siegrid (Hrsg.): *Handbuch kultureller Zentren der Frühen Neuzeit. Städte und Residenzen im alten deutschen Sprachraum*, Berlin – Boston, De Gruyter, 2012, 1695–1754.; MAURER, Michael: Europa als Kommunikationsraum in der Frühen Neuzeit, in HERBST, von Klaus-Dieter – KRATOCHWILL, Stefan (Hrsg.): *Kommunikation in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M., Peter Lang, 2009, 11–24.; ARNDT, Johannes: Die europäische Medienlandschaft im Barockzeitalter, in DINGEL, von Irene – SCHNETTGER, Matthias (Hrsg.): *Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2010, 25–39.

³¹ FRIEDRICH: *Drehscheibe Regensburg*.

³² FRIEDRICH, Susanne: 'Zur Rechten Zeit' – Die temporale Struktur von Kommunikation am Immerwährenden Reichstag, in RUDOLPH – SCHLACHTE: i. m., 287–308.

³³ Uo., 305–308.; RUDOLPH, Harriet: Der Reichstag als Hort der „deutschen Freiheit“ Reichsverfassungsbilder als Medien des Wissenstransfers im „Atlas Historique“ der Gebrüder Châtelain, in UÖ. – SCHLACHTE: i. m., 309–336.

³⁴ BELLINGRADT, Daniel: *Flugpublizistik und Öffentlichkeit um 1700. Dynamiken, Akteure und Strukturen im urbanen Raum des Alten Reiches*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2011, 11–24.

³⁵ MEIXNER: i. m., 1748–1749.; DRUCKER, Michael: *Bürger und Bücher: Die Bibliothek der Reichsstadt*

irat, bár Hollandiából és Franciaországból is érkeztek pamfletek.³⁶ A kéziratos újságok exkluzív híreik miatt voltak népszerűek.³⁷

D'Orville szisztematikusan gyűjtötte a Magyar Királyságra vonatkozó híreket. Árnyaltan és sokrétűen látta a belpolitikai konfliktusokat 1671-től, Nádasdy Ferenc országbíró kivégzésétől Thököly Imre fellépésén át az 1687-es országgyűlésig. Értő módon közvetítette a török háború kitörésének előzményeit, majd a katonai erőviszonyok gyors változását. D'Orville a török háború nyomtatott híráradatában is gyűjtötte a többségében kéziratos híreket a magyarországi evangélikusok hitgyakorlásának lehetőségeiről.

Johann Joachim d'Orville regensburgi rezidens három-négyoldalas jelentésekben értékelte a beszerzett információkat, melyeket négy-öt kéziratos és nyomtatott melléklettel támasztott alá. D'Orville jelentéseihez elsősorban hannoveri, regensburgi és müncheni nyomtatott hetilapokat mellékel. A marburgi levéltár 16–17. századi kéziratos és nyomtatott újsággyűjteményében 1671-ből legnagyobb számban Europäische Freytags és Europäische Montags Zeitung példányai maradtak fent, melyeket Hannoverben adott ki hétfőn és pénteken Georg Friedrich Grimen (1635–1690). A főként velencei, párizsi, kölni, koppenhágai, brüsszeli, hágai, amszterdami és augsburgi híreket közlő kiadványban a bécsi értesülések révén sokoldalú kép rajzolódott ki a magyarországi és erdélyi helyzetéről, a török határterületekről, 1668 és 1673 között a felső-magyarországi felekezeti és gazdasági viszonyokról.³⁸ 1671-ben februártól májusig hetente jelentek meg érdemi információk a magyar főnemesek elleni eljárásról, Nádasdy Ferenc országbíró több szekérnyi ingóságának Bécsbe szállításáról és kivégzésének körülményeiről. A hetilapból a főnemesi összeesküvés felszámolása mellett a protestáns köznemesség és városi polgárság krízise is kibontakozott. Az újság a rendi intézmények helyett létrehozott új hivatal, a gubernium megalakításáról is beszámolt, tudósított a Caspar von Ampringen által vezetett bizottság ünnepélyes pozsonyi bevonulásáról. A köznemes Bónis Ferenc 1671. április 30-i pozsonyi kivégzése is szerepelt az Europäische Freytags Zeitung május 19-i számában.³⁹ A hetilap érzékeltette Rottal János, Szelepcsényi György esztergomi érsek s az özvegy Rákóczi-né (Báthory Zsófia) felső-magyarországi befolyását. Az 1671. augusztus 6-i szám ar-

Regensburg. Ausstellungskatalog, Regensburg, Staatliche Bibliothek, 1999, 7–12.

³⁶ FRIEDRICH: *Drehscheibe Regensburg*, 206–222.

³⁷ ARNDT, Johannes: *Herrschaftskontrolle durch Öffentlichkeit. Die publizistische Darstellung politischer Konflikte im Heiligen Römischen Reich 1648-1750*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 63–75.

³⁸ Hessisches Landesarchiv. Hessisches Staatsarchiv, Marburg (a továbbiakban: HStAM) 4 g Zeitungen 74 Europäische Freytags Zeitung, Europäische Montags Zeitung, Wöchentliche Appendix.; RESKE, Christoph: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2007, 353, 499.

³⁹ HStAM 4 g Zeitungen 74 Europäische Freytags Zeitung Num XXII. Wien, den 19. May, Appendix XXII. Wien, den május 24.

ról tudósított, amikor Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc kivégzésének hivatalos bécsi beszámolója a Cosmerovius kiadónál napvilágot látott.⁴⁰

A hessen-kasseli rezidens következetesen jelölte kéziratossági információinak a forrását. D'Orville megbízható értesítéseket kapott Hessen-Kassel bécsi ügyvivőjétől, Johann Jonas Schrimpf-től.⁴¹ A művelt evangélikus Johann Jonas Schrimpf 1649 és 1696 között tevékenykedett Bécsben ágensként, majd rezidensként, elsősorban a szász választófejedelmet és a württembergi fejedelemséget képviselte,⁴² de emellett más evangélikus felekezetű birodalmi városok, így Bréma, Nördlingen, és Kempen,⁴³ valamint Regensburg és Nürnberg érdekeit is érvényesítette. Regensburg városa Jonas Schrimpf bécsi ágensnek évente száz birodalmi tallért fizetett a bécsi hírekért és képviselőért.⁴⁴ Schrimpf intézte a császári udvarban az általa képviselt területek nagy nyomdájának, kiadóinak privilégium kérelmét. Schrimpf értesüléseinek értékét növelte, hogy 1649-től 1696-ig folyamatosan látta a magyarországi változásokat a Habsburg uralkodó és a magyar rendek viszonyában, és a török háború vonatkozásában. Kiterjedt kapcsolatrendszer épített ki a magyarországi evangélikus köznemesekkel és városi polgárokkal. Jonas Schrimpf az 1650-es évektől tartott fent intenzív kapcsolatot az agilis Vitnyédi István soproni ügyvéddel (1612–1670), akitől soproni híreket és szóbeli üzeneteket kapott.⁴⁵ Vitnyédi tehetséges evangélikus ifjárnak kért a bécsi ágensen keresztül a württembergi fejedelemtől ösztöndíjat tübingeni és a strassburgi tanulmányokhoz,⁴⁶ ami még az 1680-as években is hatékony összeköttetést jelentett.⁴⁷

⁴⁰ HStAM 4 g. Zeitungen NUM XXXIII. 1671. augusztus 6. Nunmehr ist eine Ausführliche und warhafftige Beschreibung mit allergnädigsten Befehl Ihr. Kayesrl. May. gedruckt heraus wie nemlich mit denen Criminap-Processen undd darauf erfolgten Execution wider die drey Grafen Frantz Nadasdy, Peter Serini und Franz Christoph Frangepani eygentlich hergangen sey.

⁴¹ HStAM 4 e 1518 1684. január 24.; PHILIPPI: i. m., 54–74.

⁴² MATZKE, Judith: *Gesandtschaftswesen und diplomatischer Dienst Sachsens 1694–1763*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, *Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde* 36, 2011, 142.

⁴³ DORFNER, Thomas: Diener vieler Herren Die Reichs-Agenten am Kaiserhof (1558–1740), *Poetastas*, 10. évfolyam, 2017, 87–101, 94–95.; KEBLUSEK, Marika: Introduction, in Uő. – NOLDUS, Badelock Vera (eds.): *Double Agents. Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe*, Leiden – Boston, Brill, 2011, 1–9.

⁴⁴ Stadtarchiv Regensburg (a továbbiakban: StAR) Cameralia Hauptrechnung der Stadt Regensburg Cam 136. fol. 9., 67. (1685) Okt. 12. Cam 137. (1686) fol. 9. 23. Nv 1686. Cam 138 (1687) f. 9. Cam 140. (1690) f. 87–169.

⁴⁵ Hauptstaatsarchiv Stuttgart. (a továbbiakban: HStS) Württembergische Gesandtsberichte und Gesandtschaftsakten A 16 a Bü 122 Schrimpf Wien 1659. Jan. 19/29 179., A 16 a Bü 124 Schrimpf Wien 1661. Jan.-Dez. Aug. 14/24. 319.

⁴⁶ HStS. Württembergische Gesandtsberichte und Gesandtschaftsakten A 16 a Bü 124 Schrimpf Wien 1661. Jan.-Dez. Juny. 12/22. 310.

⁴⁷ G. ETÉNYI, Nóra: Protestant „Athleta Christi” in the Propaganda of the Great Turkish War: The Demise of Georg Friedrich Duke of Württemberg at Kosice, 1685, *Historical Studies on Central Europe*, 1. évfolyam, 2021/1, 97–128.

Az evangélikus többségű birodalmi városban, Regensburgban⁴⁸ az evangélikus követségek is együttműködtek. Fontos központnak számított a szász választófejedelem követsége az „Újplébánia” templomnál lévő téren.⁴⁹ D’Orville Nürnberg birodalmi város követének, Dr. Georg Sigmund Richternek (1645–1711) is adott át érdemi információt, bár Richter elsősorban Augsburg város követeivel tartott fent szoros kapcsolatot.⁵⁰ A nürnbergi követ is figyelemmel kísérte a magyarországi evangélikusok helyzetét,⁵¹ bár más információi voltak, mint a hessen-kasseli rezidensnek, aki több kézíratos információhoz jutott hozzá. Amikor 1685. október 18-án XIV. Lajos visszavonta a nantes-i ediktumot, akkor néhány hónap alatt százezer francia hugenotta emigrált elsőik között Hessenbe, frank területekre és Brandenburgba. Hatalmas nemzetközi vita bontakozott ki, a felekezeti-politikai és gazdasági következményeket egyaránt elemezve.⁵² D’Orville Regensburgból nézve mégis azt a következményt emelte ki, hogy Buda 1686-os ostromához a brandenburgi választófejedelem is küldött segélyhadakat. A nürnbergi követ viszont már 1685. november 23-án küldte jelentésében a brandenburgi választófejedelem 1685. október 29-én Potsdamban közzétett 14 pontos pátensét az előzőtt francia protestánsok letelepítéséről.⁵³

D’Orville Regensburgban sok érdemi információt kapott a császári követektől, s rendszeresen mellékelte bécsi kézíratos jelentéseket. Sokszor említette hírforrásként az osztrák követet, Dr. Johann von Scherert is. Közvetlen kapcsolatban állt a Regensburgban született Gottlieb Amadeus von Windischgrätzzel (1630–1695), aki 1682-ig az evangélikus felekezethez tartozott. Windischgrätz az 1680-as években jelentős befolyással rendelkezett a birodalmi gyűlésen. 1677 és 1683 között is többször tartózkodott Regensburgban, 1682-es katolizálása után egyre fontosabb rangot kapott a császári követségben.⁵⁴ D’Orville-t 1685-ig segítette, hogy a *Kurfürstenrat*ban a mainzi, a kölni, a trieri, a brandenburgi s a pfalzi választófejedelem politikája jól

⁴⁸ HAUSBERGER, Karl: Zum Verhältnis der Konfessionen in der Reichsstadt Regensburg, in ANGERER, Martin – GERMANN-BAUER, Peter – TRAPP, Engen (Hrsg.): *450 Jahre Evangelische Kirche in Regensburg. 1542–1992*, Regensburg, Museen der Stadt Regensburg, 1992, 153–163.

⁴⁹ KUBITZA, Michael: Regensburg als Sitz des Immerwährenden Reichstags, in SCHMID, von Peter (Hrsg.): *Geschichte der Stadt Regensburg*, Band I., Regensburg, Verlag Friedrich Pust, 2000, 148–162, 157.

⁵⁰ FRIEDRICH: *Drehscheibe Regensburg*, 199–201, 203.

⁵¹ StAN Reichstagsakten 310 (1684. -Apr) fol 8 (1684. April. 15.) „*Resolutio Caesare et regiae comission Gravamina Civitatis Soproniensis de dato Posonii 28 Febr. 1684 melléklet Johannes Maholány 1684 febr 28 mellette Copia Decreti Ceaserae Regiaeque Deputationis pro liberatione captivorum evangelicorum Ministrorum in praesenti Conventu Posoninsi die 28 Febr 1684.*”

⁵² MÜHLING, Christian: *Die europäische Debatte über den Religionskrieg (1679-1714). Konfessionelle Memoria und internationale Politik im Zeitalter Ludwigs XIV.*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, *Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz* 250, 2018, 245–291.

⁵³ StAN Reichstagsakten Nürnberg 314 (1685. Nov – 1686. März) 1685. Nov 23 Chur-Fürstlich Brandenburgisches Edict worinnen enthalten Alle Berichtungen Freyheit und Privilegien welche Ihro Chur Fürstl Durch Reformierten Religion zugetahn Franzosen so sich dero Landen niederlassen wollen zu gönnen versprechen Geben Postdam den 29 Okc 1685.

⁵⁴ FÜRNROHR: i. m., 115–116.; FRIEDRICH: *Drehscheibe Regensburg*, 257.

szervezett együttműködést mutatott, melyről a birodalmi publicisztikák a „mainzi választófejedelem pártjaként” írtak 1684-ben.⁵⁵ 1679–81-től új fejezetet nyitott a császár és a választófejedelmek politikai erőviszonyában a Bécs ellen várható török támadás veszélye.⁵⁶

D’Orville az 1681-es soproni országgyűlésről és a protestánsok helyzetéről

Hessen-Kassel regensburgi rezidense sokrétű információkkal rendelkezett az 1681-es soproni diéta politikai jelentőségéről.⁵⁷ D’Orville pontosan látta, hogy milyen összetett problémára kell megoldást találni az újabb török háborút megelőzően. Az 1681-es soproni országgyűlés összehívása, a nádorválasztás, a gubernium felszámolása kompromisszumot jelentett az uralkodó és a rendek viszonyában.⁵⁸ Az 1681. május 22-én megnyitott soproni diétáról D’Orville júliusban küldte tovább Regensburgból az első hosszabb jelentést, hangsúlyozva, hogy a protestánsok helyzetének rendezése az egyik legfontosabb cél.⁵⁹ Arról is beszámolt, hogy a június közepén megválasztott nádor, Esterházy Pál meghívta Thököly Imrét és híveit az országgyűlésre. D’Orville mellékelte június végi soproni beszámolója részeként a magyarországi protestánsok I. Lipótnak és a nádornak átnyújtott, sérelmeiket összefoglaló június 22-i emlékiratának másolatát.⁶⁰ Júliusi levelében szerepelt az a fontos információ is, hogy a császári udvarban 1670 és 1690 között tevékenykedő holland követ, Gerard Hamel Bruyninx (1616–1691) is megérkezett Sopronba.⁶¹ D’Orville augusztus 18-i levelében reményét fejezte ki, hogy megegyezés születik, bár arról is tudósított, hogy Kollonich Lipót (1631–1707), a későbbi bíboros és érsek, ekkor bécsújhelyi püspök

⁵⁵ FRIEDRICH: *Drehscheibe Regensburg*, 256–257.

⁵⁶ ANGERMEIER, Heinz: Die Reichskriegsverfassung in der Politik der Jahre 1679–1681, in Uő.: *Das alte Reich in der deutschen Geschichte: Studien über Kontinuitäten und Zäsuren*, München, De Gruyter, 1991, 420–448.

⁵⁷ HStAM. Reichstags-Relationen Hessen, Kassel Bericht 1681. Juli-Sept. 4 e 1508.

⁵⁸ ZSILINSZKY Mihály: *Az 1681. évi soproni országgyűlés történetéhez*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1883.; IVÁNYI Emma: Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között, in BENCZÉDI László (szerk.): *A Thököly-felkelés és kora*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 129–150, 130.; KALMÁR János: Thököly önálló diplomáciájának kezdetei 1678–1679. Adalékok a felkelés török orientációjának indítékaihoz, in BENCZÉDI: *A Thököly-felkelés és kora*, 155–162, 156.

⁵⁹ HStAM 4 e 1508 1681. július 4.

⁶⁰ HSTAM 4. e. 1508. július Supplicatio Sacratissima Caesar Regiae Majsetatis per statum Evangelicum Negostaedy porrecta

⁶¹ HStM 4 e 1508 július 14/24.; ANGYAL Dávid: A bécsi hollandi követek jelentései 1670–1697, *Budapesti Szemle*, 58. évfolyam, 1930, 219. kötet, 150–155, 154–155.; TÓTH Endre: Hamel Bruyninx a soproni országgyűlésen, *Teológiai Szemle*, 2. évfolyam, 1926/1–2, 678–709.; BUJTÁS László Zsigmond: Egy kálvinista holland diplomata Bécsben (1670–1690) Gerard Hamel Bruyninx, a magyar protestánsok buzgó védelmezője, in PÁLFI József (szerk.): *Kálvinista vonások a magyarok lelki arcán*, Debrecen – Nagyvárad, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont – Debreceni Református Hittudományi Egyetem – Partiumi Keresztény Egyetem, 2015, 27–42.; Uő.: Magyar vonatkozású levelek Gerard Hamel Bruyninx levelezéséből (1676–1677), *Lybus*, 2015, 171–186.

a soproni templomi szószékről protestánsokat sértő, gúnyoló prédikációt tartott.⁶² A hessen-kasseli követ Eleonora Magdalena Theresia császárné magyar királyné-vá koronázásáról nem számolt be hosszan, holott a ceremónia és az arról készült részletes, nyomtatott leírás a Magyar Királyság rendjei és a Habsburg-dinasztia új kompromisszumát hangsúlyozta.⁶³ A királyné december 9-i koronázásról több röplap is napvilágot látott,⁶⁴ Johann Martin Lerch bécsi metszete és a velencei származású bécsi kiadó, udvari nyomdász, Peter Paul Vivien igényes képes tudósítása.⁶⁵ Sopron nyilvános városi tereiben is megjelent a Habsburg uralkodók reprezentációja, az 1676-os soproni tűzvész után újjáépített tűztornyon látható kétféjű sas.⁶⁶ D’Orville nem mellékelte jelentéseihez metszetes röplapokat. A hessen-kasseli követ jelentésében arra utalt, hogy József trónörökös utazását engedélyezték az udvari orvosok, így az ő koronázásának lehetősége is felmerült.⁶⁷

D’Orville s titkára, Göddäus az 1681-es országgyűlést követően is rendszeresen jelentettek a magyarországi evangélikusok helyzetéről, a hitgyakorlás lehetőségeiről, elsősorban soproni evangélikusoktól szerzett hírek alapján.⁶⁸ Az információszerzést segíthette Justus Eberhard von Passer (1652–1733), Hessen-Darmstadt későbbi, 1692-es és 1704-es bécsi követe, aki a császárváros életéről nyújtott sokoldalú kép mellett a magyarországi politikai viszonyokról is érdemi ismeretekkel rendelkezett. Passer már giesseni, prágai és bécsi képzése során járt Pozsonyban és Sopronban 1672 körül, majd 1680 és 1683, 1685 és 1688 között.⁶⁹

D’Orville 1682 őszén a soproniak azon követeléséről is beszámolt, hogy a városi tanácsban csökkentsék a katolikusok arányát, s a városbíró evangélikus is lehessen.⁷⁰

⁶² HStM 4 e 1508. augusztus 18. Die päpstliche Clerisey ist allzuhart und soll der Bischof von Col-lonitsch über die anzügliche Predigt oder vielmehr invective deden die Protestierende woraus ich anlangst einige Latainsischen exeptca welche er als...

⁶³ PÁLFFY Géza: Két elfeledett hungarikum keletkezéséről. Johann Probst munkái az 1681. évi soproni királyné-koronázásról és országgyűlésről, in NYERGES Judit – VERÓK Attila – ZVARA Edina (szerk.): *MONOKraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 554–567.

⁶⁴ PAAS, John Roger: *The German Political Broadsheet 1600-1700*, Volume 10, 1671-1672, Wiesbaden, Harrassowitz, 2010, P-3260, P-3261, P-3266, 348, 349, 354.

⁶⁵ RÓZSA György: Daniel Suttinger soproni látképe 1681-ből, *Művészettörténeti Értesítő*, 47. évfolyam, 1998/1–2, 137–141.; PÁLFFY Géza: A magyar királynék koronázása a mohácsi csatát követő időszakban, *Veszprémi Szemle*, 17. évfolyam, 2015/4, 3–25.

⁶⁶ SERFŐZŐ Szabolcs: „A kétféjű sas szárnyainak oltalmában.” A Habsburg uralkodók reprezentációja a kora újkori Sopronban, *Soproni Szemle*, 74. évfolyam, 2020/3, 294–344.

⁶⁷ HStAM 4 e 1508 1681 július 4.... vergangene Mittwoch denen Erzherzoglichen Prinz Joseph das erste mahl bey der Kayserl. zu reisen erlaubet. Jederman verwunderung sehr frisch gewesen, dass er also zum Ungerl. König bald dörrffen gekrönet werden.

⁶⁸ HStAM Reichstags-Relationen Hessen, Kassel bericht 1681 Juli-Sept.

⁶⁹ BAUR, Ludwig: *Berichte des Hessen-Dramstädtischen Gesandten Justus Eberhard Passer an die Land-gräfin Elisabeth Dorothea: Über die Vorgänge am Kaiserlichen Höfe und in Wien von 1680 bis 1683*. (Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, 1867). Passer, Justus Eberhard von, in *Hessi-sche Biografie*, URL: <https://www.lagis-hessen.de/pnd/1218374775> Utolsó letöltés: 2020. 03. 19.

⁷⁰ HStAM 4 e 1512. 1682. június 12. „Zu Oedenburg haben die Catholische nebst denen Evangeli-

D'Orville értesülései ismét kulcsfontosságú problémára vonatkoztak. Kollonich Li-pót, aki 1672–1684 között a Magyar Kamara elnökeként erős kézzel irányította a szabad királyi városok vezetésének átalakítását, a soproni városi tanácsban már 1673-tól elérte a meglévő evangélikus többséggel szemben a katolikusok arányának növelését, az egyetemet végzett jogtudó elitet kiszorítva az állam számára megbízhatónak tekintett, akár képzetlen, katolikusok javára.⁷¹ Kamarai tisztviselők, mint Matthias Strauss vámos és Tallián Péter harmincados kerültek a városvezetésbe 1677 és 1680 között polgármesteri székbe Kollonich nyomására. A 17. század végén a képzett evangélikus elit még vissza tudta nyerni korábbi befolyását Sopronban.⁷² A hesseni követ Kollonich szerepét nemcsak a felekezeti konfliktusok kapcsán követte figyelemmel, hanem a szabad királyi városok mindennapjaiban szintén alapvető változást eredményező kamarai elnöki tevékenységét is. D'Orville arról is beszámolt, hogy Kollonich milyen hatékonyan működött együtt a Georg Ludwig von Sinzendorf gróf (1616–1681) 1680. októberi bukását követően az Udvari Kamara elnökévé választott Christoph Abele von Lilienberggel (1628–1685), aki Bécs védelmének megszervezésében gazdasági szempontból játszott kulcsszerepet.⁷³ D'Orville 1682 őszén részletesen tudósított a magyarországi katonai és politikai viszonyokról, az 1681-es soproni országgyűlési végzések végrehajtásának módjáról, elsősorban Pápa, Veszprém, Pozsony és Sopron környékének felekezeti kríziseiről.⁷⁴ A hesseni követ a dunántúli mellett felső-magyarországi protestáns kapcsolatokkal is rendelkezett, így továbbított egy kassai „megbízható igaz baráttól” érkezett, név nélküli jelentést,⁷⁵ sőt a brandenburgi választófejedelem követétől, Wolfgang von Schmettautól (1648–1711) is többször kapott kassai protestánsoktól érkezett beszámolót. Regensburgban letelepedett magyarországi exulánsokkal való kapcsolatra azonban nem utaltak levelei.

D'Orville az uralkodóval fegyverrel is szembeforduló magyarországi „rebellisekről” a török háború árnyékában negatívan számolt be, mégis, amint a mellékletként küldött hetilapok is bizonyítják, hogy széles kontextusban látta a belpolitikai krízis okait. Thököly Imréről már 1671-es Lengyelországba meneküléséről továbbított értesüléseket, s apja, Thököly István, Erdély és Felső-Magyarország protestáns közne-

schen einen Richter eingesezet dem hat aber der Bischoff Collinitzsch wiederum abzischaffen und einen andern an den Platz zustellen sich angemachet.”

⁷¹ H. NÉMETH István: Az állam szolgálja vagy a város képviselői? A központosító várospolitikai hatása a soproni politikai elit átrendeződésére, *Soproni Szemle*, 61. évfolyam, 2007/2, 125–141.

⁷² Uo., 133–134.

⁷³ NEWALD, Johann: *Beiträge zur Geschichte der Belagerung von Wien durch die Türken im Jahre 1682*, URL: https://books.google.hu/books?id=W1Kc1kJQxMC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=Christoph%20Abele%20von%20Lilienberg&f=false Utolsó letöltés: 2025. 10. 08., 4–19, 29.

⁷⁴ HSTM 4 e 1513 Berichte aus Reichstag Regensburg 1682. 1682. október 5.

⁷⁵ HSTM 4 e 1512. 1682. aug. 21. A Bécsben lévő holland követ, Gerard Hamel Bruyninx esetében is hasonló jelenség figyelhető meg, hogy a könnyebben kiépíthető dunántúli kapcsolatok mellett, részben az 1671–1681 között exulánssá vált protestáns iskolamesterek és prédikátorok révén felső-magyarországi kapcsolatai is kiterjedtek. Vö: BUJTÁS: Egy kálvinista holland diplomata Bécsben, 171–186.

messége között az 1663–64-es török elleni háborúban vállalt közvetítő szerepét is számontartotta.

Regensburgban 1681–82-ben hatalmas mennyiségű kéziratot és nyomtatott hírhoz lehetett hozzáférni Thököly Imre növekvő katonai és politikai befolyásáról.⁷⁶ D'Orville is sok részlettel számolt be a csúcspontokról, az 1682-es év nagy sikereiről, Kassa elfoglalásáról, majd 1682 szeptemberében a Füleknél kapott, szultán általi elismerésről, felségjelvényekről. D'Orville a Fülel elleni ostromról is többször tudósított, augusztus 25-én és szeptember elején keltezett levelében összességében reális képet nyújtva az ostrom erőviszonyairól. A körülzárt várat augusztus 25-étől ágyúzták, szeptember 3-ától többször rohamozták a Thököly és Ibrahim pasa által irányított hadak, melyek szeptember 2-án erdélyi segélycsapatokkal kiegészültek. A követ jelentése szerint három roham után adta meg magát a három-négyezer fős őrség a harmincezres ostromló hadnak.⁷⁷ D'Orville a lengyel királyságból érkezett hírekből is tájékozódott, kiemelt figyelemmel kísérte a Lengyel Királyságban lévő francia követ, Nicolas Marie Vitry tevékenységét. A hesseni követ Regensburgból érdemi értesülésnek ítélte, hogy III. János lengyel király egy török elleni háború lehetőségét látja a felső-magyarországi helyzetben. D'Orville a magyarországi elégedetlenség Franciaországból kapott pénzsegélyeiről is tudósított 1682 szeptemberében,⁷⁸ de december elején is visszatért rá lengyelországi értesülések alapján.⁷⁹ A hesseni követ a birodalmi hadi potenciált is igyekezett felmérni. 1682. szeptember 28-i jelentése után egy nyomtatványt mellékel a bajor választófejedelmi sereg mustrájáról, ahol 9464 gyalogos és 3200 lovas vonult fel, de mindennel együtt 15000 katonát számoltak.⁸⁰ A bajor haderő 1683-as müncheni seregszemléjéről készült képes beszámolóból Regensburg városa is rendelt Franz Maximilian von Sengerntől.⁸¹

D'Orville 1682. október 19-én bécsi hírek alapján arról számolt be, hogy sikerül Thökölyvel megegyezni, ami Bécs és Isztambul elhidegülő viszonyát is rendezheti, elodázva a háborút.⁸² 1682. október 23-i jelentéséhez azonban már egy hosszú olasz

⁷⁶ Bischöfliches Zentralarchiv Regensburg OA GEN 1742 Diverse Reichstagsakten 1681–1700.

⁷⁷ VARGA J. János: Thököly Imre esztendeje: 1682, *Történelmi Szemle*, 47. évfolyam, 2005/3–4, 347–371, 361.

⁷⁸ HStM 4 5 1612. 1682. szeptember 4. „auch Nachricht haben dass der König in Pohlen ertschlagen seye dafern es auf Ungarn ge solte gleichfals gegen di Türken die Waffen zu greiffen und soll dieser König als er erfahren das noch kurlich der König in Franckreich denen Malcontenten eine grosse Summa gelds durch seiner Bedienter...”; BÉRENGER, János: A francia politika és a kurucok (1676–1681), *Századok*, 110. évfolyam, 1976/2, 273–293, 290.; VARGA: Thököly Imre esztendeje, 348.

⁷⁹ HStAM 4 e 1512. 1682. október 30. Wie beylagen C Sendbrief so vor Franckreich Ministris an dem Türckischen Hoff so an den Teckely in favor dem dessein geschreiben und in Pohlen intercyssit worden sey solle wobey auch dei dessfals vor dem Kays. Residenten in Pohlen in Gewart der Königl. Franz Ministris geschehen proposition annectriert.

⁸⁰ HSTM 4 e 1512 1682. szeptember 28.

⁸¹ StAR Cam (1683) 134. f. 150. 1683. Den 12 Jan. Franz Maximilian von Sengern wegen eines bey wohl Edlen Rath übergebenen Kupferstück worauf die Musterung zu München der Chur Bayerischen Völkern praesentiert wird Ehrung geben worden 1 R 30 kr.

⁸² HSTM 4 e 1513 1682. Október19. „Was die Ordinari Wiener Post mitgebracht gehabt Sub B

nyelvű tudósítást csatolt, mely alapján 1682 végén Thököly megkoronázásáról is beszámolt.⁸³ Bár kételkedett a hír valódiságával kapcsolatban, mégis lerajzolta Thököly koronáját, a furcsa fejedelmi süveget.⁸⁴ A rajz egyezik Philipp Sanseverino Saponara, a Scherffenberg-ezred, Sárospatak s Szatmár parancsnokának⁸⁵ jelentésében megörökített „süveges koronával”.⁸⁶ 1681 és 1682 folyamán protestáns német területeken sok Thököly-portré és -életrajz jelent meg, a vallásszabadság védelmezőjeként ábrázolva Thökölyt, ezek a nyomtatványok azonban nem kerültek be a birodalom katonai érdekeit is szem előtt tartó hesseni követ jelentéseibe. D’Orville is sok részlettel számolt be a csúcspontokról, az 1682-es év nagy sikereiről, Kassa elfoglalásáról, majd 1682 szeptemberében a Füleknel kapott szultáni elismerésről. A süveges korona széles körben elterjedt információja azonban fontos szerepet játszott abban, hogy 1685-ben olyan sok képes beszámoló vizualizálta Thököly „trónvesztését”.⁸⁷

D’Orville érzékelte, hogy Bécs sikertelen török ostroma, majd az offenzíva milyen nagy fordulatot hozott a magyarországi politikai erőviszonyokban. A török elleni háború eseményei közepette is gondosan figyelemmel kísérte Thököly lépéseit. 1684 tavaszán többször tudósított a lengyel uralkodó közvetítési kísérletéről.⁸⁸ XIV. Lajos erdélyi követe, Du Vernay Boucault⁸⁹ jelentéseire is utalt, Thököly francia politikai kapcsolatait is figyelemmel kísérve. A francia–török együttműködés lehetőségét is számontartotta,⁹⁰ melyről 1685 decemberében az osztrák követőtől, Dr. Johann von Scherertől kapott háttérinformációt. III. János lengyel király brandenburgi udvarba küldött leveleinek tartalmáról is értesült, miszerint Thököly lecsendesítése érdekében

hierney einige Particular Briefe von nechst vorigen Post vermeldte dass der asmistirum mit Theleki geschlossen und was gute Hoffnung zur proponagotion das Friedens mit der Türcken vorhand seye welches zu wünschen were.”; VARGA: Thököly Imre esztendeje, 351–352.; OREL Géza: *Thököly diplomatiája 1681 juniusától 1686-ig*, Budapest, Pátria, 1906, 18.

⁸³ PAPP Sándor: Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején, *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. évfolyam, 2003/3–4, 652–664.; VARGA: *Válaszúton*, 20–34.

⁸⁴ Hessisches Staatsarchiv Marburg Reichstagrelationen 4e 1513 1682. okt. 23.

⁸⁵ KÁROLYI Árpád: Tököli a legújabb világitásban, *Budapesti Szemle*, 35. kötet, 1883, 1–18, 6.; VARGA: Thököly Imre esztendeje, 351.

⁸⁶ HHStA StA Ungarische Akten Spec. Fasc. 327. Konv c fol. 26–34. Az adatra Fazekas István hívta fel a figyelmet, ezúton is köszönöm. ACSÁDY Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*, Budapest, Athenaeum, *A Magyar Nemzet története VII*, 1898, 364.

⁸⁷ GYULAI Éva: Thököly Imre ikonográfiája, in CINTULOVA, Erika – KUCEROVA, Marta (szerk.): *A Thököly nemzetség. Thököly Imre születésének 360. évfordulójára rendezett nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötete*, Késmárk, Késmárki Múzeum, 2018, 377–397.; G. ETÉNYI Nóra: Thököly Imre képe a korabeli Nyugat-Európában, in KÓNYA Péter (szerk.): *Thököly Imre. Élete és felkelése*, Presov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2023, 33–57.

⁸⁸ HStAM 4 e 1518. 1684. március 10.

⁸⁹ BÁNLAKY József: *A magyar nemzet hadtörténete*, XVI. kötet, *A Rákóczyak, Zrinyiek és Thököly Imre első küzdelmeinek korszaka (1630–1682)*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadó, [é. n.], 1928–1942.

⁹⁰ HStM 4 e 1525 Berichte, Relationen des hesse-kasselschen Gesandten d’Orville an den Reichstag mit Anlagen 1685 Sept-Dez. 1685. dec. 7.

lépett fel a lengyel uralkodó.⁹¹ D'Orville magyar arisztokrácia iránti érdeklődését jelzi 1684. január végi jelentése, melyben Zrínyi Ádám, amint ki is emelte, Zrínyi Miklós fiának az esküvőjét ismertette. Az ifjú Zrínyi Katharina Mária Lamberg grófnőt vette el, akinek testvérével együtt tanult Bécsben.⁹²

A hesseni követ jelentéseiben 1684-től, a Szent Liga megalakulását és a regensburgi fegyverszünetet követően a törököt kiűző háború hírei kerültek előtérbe bécsi beszámolók alapján, de augsburgi, nürnbergi nyomtatott híreket is begyűjtött. Amikor nem érkezett meg időben a császári udvarból posta, D'Orville a Franciaországot 1679 és 1688 között képviselő Louis Verjus Comte de Crécy követettől szerzett információkat. A Regensburgban nagy befolyással rendelkező Verjus⁹³ információi alapján arról számolt be, hogy Buda 1684-es ostrománál Lotharingiai Károly seregénél nincs megoldva a megfelelő ellátás, míg a Miksa Emánuel által irányított birodalmi segélyhadaké kielégítő.⁹⁴ 1684. november 3-i jelentésében már Windischgrätz követre hivatkozva erősítette meg a budai ostrom nehéz körülményeit.⁹⁵

A magyarországi hadszíntérről érkező hírekhez 1684-ben is mellékelte nyomtatványokat, így Johann Valentin Schultze generális 1684. október 20-i olasz nyelvű jelentését.⁹⁶ Orville jelentésében többször panaszkodott a bécsi posta késésére.⁹⁷ 1685 januárjában és februárjában Johann Joachim d'Orville rezidens közvetlenül a Besztercebánya melletti táborból és az Esztergom környékén áttelelő sváb és bajor segélyhadaktól, sőt Sopronból is kapott híreket. Esterházy Pál nádor Lipót császárnak írt latin nyelvű memóriálójának másolatát is csatolta.⁹⁸

D'Orville jelentéseiből is kitűnik, hogy a császárt 1685 februárjától haláláig, 1689 márciusáig képviselő új követ, Sebastian von Pötting (1628–1689) passauai püspök megjelenésével nagy változás kezdődött a bécsi nyomtatott hírek regensburgi hatásában.⁹⁹ Érsekújvár 1685. évi ostromáról Pöttingtől származó értesülésekre hivatkozva küldött friss híreket a hesseni követ.¹⁰⁰ 1685. június 25-én beszámolt róla, hogy a bécsi postával érkezett érsekújvári híreket Windischgrätz gróffal és a passauai püspökkel vitatta meg, hiszen tudni szeretete volna, hogy várható-e törökök részről

⁹¹ HStAM 4 e 1518 1684. január 31.

⁹² HStAM 4 e 1518 január 26.; HAUSNER Gábor: Zrínyi Ádám, in BENE Sándor – Uő. (szerk.): *Zrínyiek a magyar és horvát történetében*, Budapest, Zrínyi, 2007, 165–180, 175.; POLLEROS, Friedrich: *Die Kunst der Diplomatie: auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1653-1706)*, Petersberg, Imhof, 2010, 151.

⁹³ FRIEDRICH: *Drehscheibe Regensburg*, 69, 97, 105, 172, 183, 256–257.

⁹⁴ HStAM 4 e 1520 1684. október 2.

⁹⁵ HStAM 4 e 1520 1684. november 3.

⁹⁶ Relazione Della presa del forte Castello di Makovit Nell Ungheria Superiore fatta del Signore Maresciallo Conte Schulz li 14 di Ottobre 1684. Hessisches Staatsarchiv Marburg 4 e 1520 Reichstags Relationes cum Protecolli et Dictates de Anno 1684 2. 20. OKt. 1684.

⁹⁷ HStAM 4 e 1520 Reichstags Relationes cum Protecolli et Dictates de Anno 1684 2. 2. Okt. 1684.

⁹⁸ HStAM 4 e 1523 Reichstags Relationes et Protocolli et dictatus 1685. Jan–April. Relation 29. Jan. 1685., 22. Febr. 1685., 26. Febr. 1685.

⁹⁹ HStAM 4 e 1524 Berichte 1685 május – sept. 1685. május 18.

¹⁰⁰ HStAM 4 e 1524 Berichte 1685 május – sept. 1685. május 18.

nagy offenzíva. Jelentései is tükrözik, hogy 1685 augusztusától emelkedett a Regensburgban hozzáférhető kéziratos és nyomtatott bécsi beszámolók száma. Augusztus 10/20-án érkezett meg az Esztergom melletti csata híre, 13/23-án már nyomtatványt is továbbított a kettős táti és érsekújvári győzelemről, jelezve a zsákmányolt muníciót, majd augusztus 17/27-i levelénél mellékelte a táti csatáról készült hivatalos nyomtatott híradást, és Érsekújvár elfoglalásának részleteit ismertette, s a Jakob Lesslie gróf vezette seregek észéki sikereit,¹⁰¹ majd 27-én Eperjes blokádját. Szeptember 21-én az érsekújvári török zsákmányban talált, aranyozott kötésben lévő, különleges, héber nyelvű kéziratra hívta fel a figyelmet. Arról számolt be, hogy megtalálták Thököly Imre érsekújvári pasának küldött ajándékát, egy Augsburgban készítettett aranyozott asztalkát. A követ szerint az érsekújvári pasa a konstantinápolyi főmufti testvére, így Sejtán Ibrahim úgy rendelkezett, hogy ünnepélyesen vigyék holttestét Kanizsára.¹⁰²

Orville 1685. október 22-én Thököly váradi török elfogatásáról is tudósított. Jelentéseiből az is kitűnik, hogy nemcsak a Thökölyre, hanem az eperjesi, s kassai evangélikusokra vonatkozó híreket is folyamatosan figyelemmel kísérte. Eperjes bevételének körülményeiről szeptember 14-én adott hírt, majd október 15-i jelentéséhez csatolta Eperjes kapitulációjának kondícióit,¹⁰³ a feladási pontok közül kiemelve az evangélikus felekezet hitgyakorlásának kikötését.¹⁰⁴ Október 22-én Kassa átadását és Georg Friedrich württembergi herceg október 8/18-i kassai halálos sebesülését ismertette.¹⁰⁵ A kassai megállapodási pontokat december 8-i jelentéséhez mellékelte.¹⁰⁶ December 7-én Aeneas Caprara generális és Zrínyi Ilona munkácsi levélváltásáról számolt be.¹⁰⁷ D'Orville-t a brandenburgi követ tájékoztatta a kassai exulánsok helyzetéről, megfogalmazásban is visszautalva az 1674 utáni protestánsüldözésre,¹⁰⁸ a protestáns prédikátorok és iskolamesterek brandenburgi és szász városokba való menekülésére. A hessen-kasseli követ bécsi jelentések alapján számolt be részletesen az 1685. december 28-án Caprara tábornok és Johann Adam Weber által aláírt

¹⁰¹ HStAM 4 e 1524 1685. augusztus 10., 13., 17.

¹⁰² HStAM 4 e 1525 Berichte, Relationen des hessen-kasselschen Gesandten d'Orville an den Reichstag mit Anlagen 1685. 21. Sept. 1685.

¹⁰³ HStAM 4 1525 szept. 14.; KÓNYA Péter: A Thököly felkelés erődje: Eperjes. Eperjes szabad királyi város szerepe a Thököly felkelésben, in GEBEI Sándor (szerk.): *Az üstökös kegyeltje. Késmárki Thököly Imre (1657-1705)*, Hajdúszoboszló, Hajdúszoboszló Város Önkormányzata, 2010, 159–175.

¹⁰⁴ HStAM 4 e 1525 1685. október 15.

¹⁰⁵ HStAM 4 e 1525 Berichte, Relationen 26. Okt. 1685.; G. ETÉNYI Nóra: Athleta Christi új imázsa a visszafoglaló háború propagandájában. Georg Friedrich württembergi herceg halála Kassán 1685-ben, in BUBRÁK Orsolya (szerk.): *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Gondolat Kiadó, 2010, 107–127.

¹⁰⁶ Resolutio Super puncta et Articulos ab comissis Cassoviensibus exhibita Articuli Cum infra scriptoris obsessa Civitatis Cassoviensis cum in fide emissi plenipotentiaris super deditione dicta civitatis sub hodierno dato infra scripto conclusis. Caprara, Johannes Adam Weber, Stephan Gezy.

¹⁰⁷ Copia Lit.a Principissa Ragozi Dno Marsch. Caprara Scriptarum Datum in Arce Munckacz die 11/21 Nov. 1685.

¹⁰⁸ HStAM 4 e 1525 Berichte, Relationen des hessen-kasselschen Gesandten d'Orville an den Reichstag mit Anlagen 1685 1685. Sept.- Dez.

kassai kapitulációs pontokról.¹⁰⁹ D'Orville a sváb segélyhadak felső-magyarországi teleléséről 1686. januárban és februárban közvetlen híreket kapott.

D'Orville többször beszámolt a birodalmi gyűlésen és Frankfurt am Main nagy könyvvásárain egyre nagyobb számban megjelenő, felekezeti és politikai botrányt okozó pasquillusokról. 1686 februárjában utalt arra, hogy új mandátum tiltotta a katalógusban előzetesen megjelentetett kiadványokon túl más nyomtatványok árusítását. Az 1685-től újból fellendülő franciaellenes és felekezeti konfliktusokat elemző pamfletháborúban a magyarországi protestánsok 1670-es évekbeli üldöztetését megörökítő nyomtatványok jelentek meg újra. Egy Wittenbergben közzétett traktátus mellett D'Orville 1686 februárjában Wolfgang von Schmettautól, aki ekkor már Brandenburg hágai követeként tevékenykedett, a soproni evangélikusok helyzetéről szóló beszámolórról is beszerzett egy másolatot Regensburgban. Kollonich Lipót érsekké kinevezéséről is jelentést küldött Hessen-Kassel regensburgi követe, majd arról is, hogy soproni és pozsonyi evangélikusok Kollonich érsek térítési politikája ellen tiltakoznak.

Az 1687-ben ismét a török feletti győzelmek hírei domináltak D'Orville jelentéseiben. A követ a velencei győzelmekről nemcsak leírást, hanem nürnbergi emlékérmét is küldött.¹¹⁰ A pozsonyi országgyűlés kapcsán I. József koronázásáról sokféle német és latin beszámolót mellékel, a ceremónia szakrális helyszíneitől a lakoma ülésrendjéig sokoldalú képet nyújtva. D'Orville 1688. március 6-i jelentésében I. József 1687. december 9-i magyar koronázására vonatkozó emlékérem továbbítását ígérte.¹¹¹

Antonio Caraffa császári tábornok által prominens evangélikus eperjesi polgárok ellen indított vizsgálatról kevés információ szerepel a jelentéseiben, miközben még a katolikus bajor követ, Ferdinand Stoiber is kritikusan számolt be bécsi jelentéseiben az 1687 februárjától Antonio Caraffa által leleplezett állítólagos Thököly-párti összeesküvésről. 1687 tavaszán Georg Sigmund Richter nürnbergi követ több nyomtatott relációt is továbbított Regensburgból az eperjesi vérsztörvényszék működéséről. 1687. március 10-i¹¹² és március 15-i jelentésében¹¹³ is szerepelt egy-egy kétoldalas beszámoló az eperjesi polgárok, Zimmermann Zsigmond, Keczer András és Bara-

¹⁰⁹ HStAM 4 e 1525. 1685. dec 20. Nebst dem jenigen so die heutigen Wiener Post sub B. mitgebracht habe auch die Caschauische Accord puncten... Resolutio Super puncta et Articolas ab comissis Cassoviensibus exhibita Articuli..

¹¹⁰ A visszafoglaló háború gazdag éremanyagáról: G. HÉRI Vera: *A törökellenes háborúk emlékérméi. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményi katalógusa*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 93–110.; SCHUMANN: i. m., 325–339.

¹¹¹ HStAM 4 e 1532 1688. március 8. Ist eine anderwerthe Medaille wegen der Königl. Ungarische Crönung herauskommen so beykommend gehorsamdt mit einschicken sollen.

¹¹² StAN Reichstagsakten 317 (1687 Febr. - Jun) f. 51 10. Marc. 1687. „Aussfühliche Verlauff dess am 5 dieses Monat Marty 1687 in der Statt Eperies wider die vier Hungarische Maleficanten vollgezogenen Urthels Anno 1687 den 15 Marty.”

¹¹³ StAN Reichstagsakten 317 (1687 Febr. - Jun) f. 65. „Aussführliche Verlauff dess am 5 Monats Martii 1687 in der Statt Eperies wider vier Hungarische Maleficanten vollgezogenen Urtheils.”

nyai Ferenc március 5-i kivégzésről. Az eperjesi polgárok elleni perről kevés nyomtatvány jelent meg, müncheni hetilapok és frankfurti vásári füzetek tudósítottak a politikainak és nem felekezetinek tekintett krízisről.¹¹⁴ Richter az eperjesi vizsgálatról és kivégzésekről valószínűleg egy hetilap mellékletét küldhette. A hesseni követnek ugyanakkor 1688-ban bizalmas értesülései voltak a Badeni Herman által Caraffával szemben elrendelt vizsgálatról.¹¹⁵ D’Orville a brandenburgi követtől, Schmettautól kapott tízoldalas jelentést másolt le a magyarországi evangélikusok helyzetéről. 1688. május 7-én Székesfehérvár bevételenek gyors híre, majd május 17-én a blokád és a kapituláció részletesebb leírása szerepelt a jelentésben, mellette nyomtatványként a Bécsben kiadott legújabb Policey Ordnung.¹¹⁶ 1688 tavaszán több, velencei győzelmekről tudósító nyomtatványt mellékel.¹¹⁷

Bár D’Orville 1688. decemberi halálával a hessen-kasseli követ személye is változott, mégis elsősorban a francia hadsereg támadása s a katonai-politikai erőviszonyok átalakulása miatt tolódtak el a tematikai hangsúlyok 1689-től a nyugati hadszíntér hírei irányába.

Hessen-Kassel felkészült regensburgi rezidensének beszámolóí bizonyítja, hogy bár a török háború és a Thököly-felkelés felszámolásának manifeszt nyomtatott hírei részben „eltakarták” a politikailag kényesebb felekezeti kérdéseket az 1680-as években, mégis a kevésbé nyilvános háttértárgyalások és kéziratoss diplomáciai hírekben markánsan megjelentek a regensburgi birodalmi gyűlésen a Magyar Királyság belpolitikai erőviszonyainak változásai s a városi evangélikus közösségek szűkülő lehetőségei.

¹¹⁴ G. ETÉNYI Nóra: Politikai diskurzusok 1687-ben – nyomtatványok és követjelentések tükrében, in KÓNYA, Péter – KÓNYOVÁ, Annamária (eds.): *Caraffa 330, 1687-2017. Študie k dejinám Prešovského krvavého súdu / Tanulmányok az Eperjesi véstörvényesség történetéhez*, Prešov, Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2018, 105–134.

¹¹⁵ HStAM 4 e 1532 Berichte des hessen-kasselschen Gesandten Johann Joachim d’Orville vom Reichstag zu Regensburg, 1688. Januar-May 1688. Januar 16.

¹¹⁶ HStAM 4 e 1532. 1688. május 7./május 17. Was heutige Wiener Ordinari absonderlicher wegen Übergebung Stuhlweissenburg mit gebracht hatt gehet sub lit E. nechst der getrucket policey Ordnung sub F. hierbey. Anno MDCLXXXVI. Apr. 28.

¹¹⁷ HStAM 4 e 1532. Francesco Morosini Decreto 1688. április 3.

The information value of a hidden social network – The situation of the Lutherans in Hungary as described in the reports of Johann Joachim d'Orville (1633–1688) resident of Hesse-Kassel at the Perpetual Diet of Regensburg

Between 1671 and 1681, during the period when Leopold I sought to establish absolute rule, the multifaceted crisis of the Protestant communities in Hungary was intensely debated in the international public sphere, particularly in the printed political discourse of the Holy Roman Empire. The reports of Johann Joachim D'Orville (1633–1688), diplomat representing the principality of Hessen-Kassel at the Imperial Diet of Regensburg, prove that the issue of Hungarian Protestants was prominently and diversely present in the political discourse of the Holy Roman Empire, not only during the open religious conflict of the 1670s, but also in the 1680s, during the great trials of the war against the Ottoman Empire. The resident of Hessen-Kassel in Regensburg had a wealth of information about the political significance of the 1681 Diet of Sopron, the role of Palatine Pál Esterházy, the negotiations with Imre Thököly, and the actions of Lipót Kollonich (1631–1707), the later cardinal and archbishop, then bishop of Veszprém, against the Protestants. The Hessian envoy also observed Kollonich's role in his chamber presidency, which brought about major changes in the everyday life of the free royal cities.

D'Orville's secretary, Niklas Wilhelm Göddäus (1646–1719), continued to report regularly on the situation of Lutherans in Hungary after the 1681 Diet, based primarily on information obtained from Lutherans in Sopron. Justus Eberhard von Passer (1652–1733), later ambassador of Hessen-Darmstadt to Vienna in 1692 and 1704, may have helped him obtain information, as he had a multifaceted view of life in the imperial city and also had substantial knowledge of the political situation in Hungary. D'Orville received reliable information from Johann Jonas Schrimpf, the chargé d'affaires of Hessen-Kassel in Vienna, who served as an agent and then as a resident in Vienna between 1649 and 1696.

The reports of Hessen-Kassel's well-informed resident in Regensburg prove that although the printed news of the Turkish War and the suppression of the Thököly uprising partly "obscured" the more politically sensitive confessional issues in the 1680s, the changes in the internal political balance of power in the Kingdom of Hungary and the shrinking opportunities for urban Lutheran communities were clearly evident in less public background discussions and in diplomatic reports in manuscript form.

Keywords: Johann Joachim D'Orville, printed weekly newspapers, manuscript news flow, imperial assembly, evangelical sense of belonging

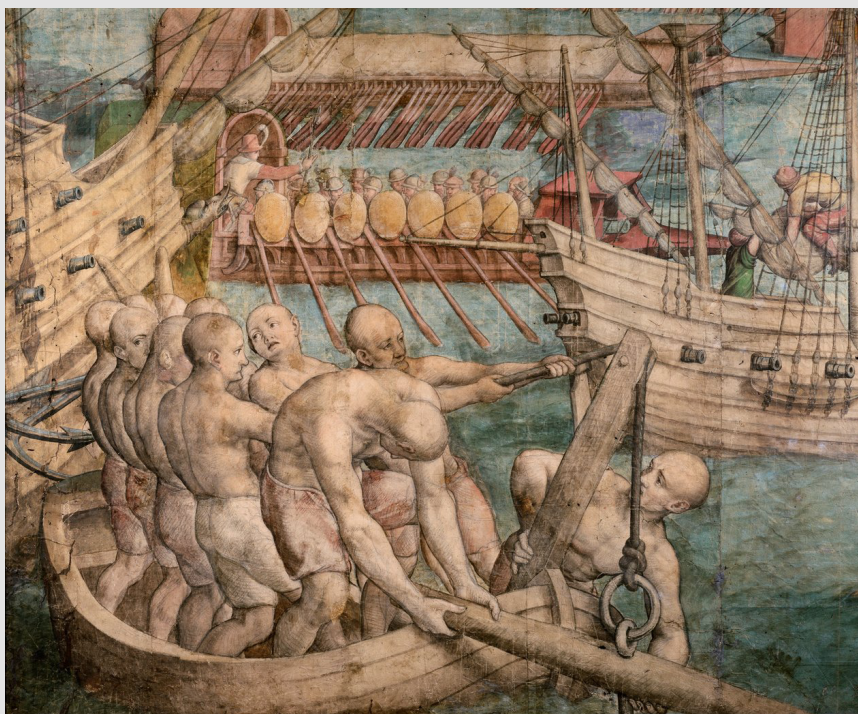
Egy rejtett kapcsolatrendszer információértéke – A magyarországi evangélikusok helyzete Johann Joachim D’Orville (1633–1688) Hessen-Kassel rezidensének regensburgi birodalmi gyűlésről küldött jelentéseiben

1671–1681 között, I. Lipót nyílt abszolutizmusra törekvő hatalomgyakorlása időszakában a magyarországi protestáns közösségek sokrétű krízise intenzíven jelent meg a korabeli nemzetközi nyilvánosság előtt, különösen a Német-római Birodalom nyomtatott politikai diskurzusaiban. A Johann Joachim D’Orville (1633–1688), Hessen-Kassel fejedelemségét a regensburgi birodalmi gyűlésen képviselő diplomata követjelentései bizonyítják, hogy nemcsak az 1670-es évek nyílt felekezeti konfliktusa idején, hanem az 1680-as években, az Oszmán Birodalom elleni háború nagy erőpróbái alatt is hangsúlyosan és sokrétűen jelen volt a magyarországi protestánsok ügye a Német-római Birodalom politikai diskurzusaiban. Hessen-Kassel regensburgi rezidense sokrétű információkkal rendelkezett az 1681-es soproni diéta politikai jelentőségéről, Esterházy Pál nádor szerepéről, Thököly Imrével való tárgyalásokról, s Kollonich Lipót (1631–1707), a későbbi bíboros és érsek, ekkor bécsújhelyi püspök protestánsokkal szembeni fellépéséről. A hesseni követ figyelte Kollonich szerepét a szabad királyi városok mindennapjaiban nagy változást eredményező kamarai elnöksége kapcsán is.

D’Orville s titkára, Niklas Wilhelm Göddäus (1646–1719) az 1681-es országgyűlést követően is rendszeresen jelentettek a magyarországi evangélikusok helyzetéről, a hitgyakorlás lehetőségeiről, elsősorban soproni evangélikusoktól szerzett hírek alapján. Az információszerzést segíthette Justus Eberhard von Passer (1652–1733), Hessen-Darmstadt későbbi, 1692-es és 1704-es bécsi követe, aki a császárváros életéről nyújtott sokoldalú kép mellett a magyarországi politikai viszonyokról is érdemi ismeretekkel rendelkezett. D’Orville megbízható értesítéseket kapott Hessen-Kassel bécsi ügyvivőjétől, Johann Jonas Schrimpftől, aki 1649 és 1696 között tevékenykedett Bécsben ágensként, majd rezidensként.

Hessen-Kassel felkészült regensburgi rezidensének beszámolóí bizonyítják, hogy bár a török háború és a Thököly-felkelés felszámolásának manifeszt nyomtatott hírei részben „eltakarták” a politikailag kényesebb felekezeti kérdéseket az 1680-as években, mégis a kevésbé nyilvános háttértárgyalásokon és kéziratos diplomáciai hírekben markánsan megjelentek a birodalmi gyűlésen a Magyar Királyság belpolitikai erőviszonyainak változásai, s a városi evangélikus közösségek szűkülő lehetőségei.

Kulcsszavak: Johann Joachim D’Orville, nyomtatott hetilapok, kéziratos híráramlás, birodalmi gyűlés

Gályarabszolgák. Részlet innen: V. Károly császár elfoglalja Tuniszt.
Gobelin, 1548. Jan Cornelisz. Vermeyen

Kép forrása: https://www.meisterdrucke.at/kunstwerke/1260px/Jan_Cornelisz_Vermeyen_-_Galley_slaves_Detail_from_Emperor_Charles_V_Captures_Tunis_Tapestry_Cartoon_c_15_-_MeisterDrucke-1197347%29.jpg

Bevezetés

A protestáns gályarabságnak tengernyi irodalma van. A protestáns gályarabság kevéssé tematizálódik a magyar szépirodalomban. Mindkét állítás igaz. Az irodalom fogalmának művészetként való felfogása csak a klasszicizmus idején, a 18. század végén vált általánossá Magyarországon. A régi magyarországi irodalom esetében – melynek részei a gályarab-émlékiratok is – azonban nem korlátozhatjuk vizsgálódásunkat a mai irodalomfogalom szűkebb értelmezésére, ami csak az írott, művészi igénnyel alkotott, magyar nyelvű műveket foglalná magában.¹ Sőt, Köszeghy Péter szerint „[d]iskurzusokba szóródott szövegekből alakult ki az, amit ma irodalomnak, az »igazi irodalom«-nak [...] nevezünk, hogy a 20. század utolsó harmadától ismét diskurzusokba szóródjék”.² Így számos, a gályarabságot feldolgozó korabeli írás, mint például Kocsi Csergő Bálint emlékirata nem felel meg a mai értelemben vett szépirodalom kritériumainak.

A modern magyar szépirodalomban azonban még így is találunk példákat a protestáns gályarabság feldolgozására. Moldova György *Negyven prédikátor* című műve Kocsi Csergő Bálint alakján keresztül beszél a történelmi eseményről, míg Szabó Magda több életrajzi ihletésű regényében – például az *Ókútban* vagy a *Régimódi történetben* – említi Jablonczay

Lovas Anett Csilla

MEGSEMMISÜLT ARCOK

GONDOLATOK HARSÁNYI ZSOLT
KARÁCSONY A GÁLYÁN CÍMŰ
NOVELLÁJÁRÓL

¹ A régi magyar irodalom, in KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 7–32.

² KÖSZEGHY Péter: A régi magyar irodalomtörténet írása, avagy mi az „igazi irodalom”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119. évfolyam, 2015/5, 613–624, 623

Jánost, akit gályarab őseként mutat be. Ezek az írások különböző szempontokból közelítenek a témához, mégis összekapcsolják a gályarabságot a magyar kulturális és történeti emlékezettel. Jelen tanulmány célja, hogy egy kevésbé ismert irodalmi példán, Harsányi Zsolt egyik novellájának értelmezésén keresztül vizsgálja a jelenséget. Harsányi, aki pataki diák volt, a gályarabság témáját sajátos módon dolgozta fel, ami összevetési lehetőségeket kínál Kocsi Csergő Bálint emlékiratának Bod Péter általi fordításával, a *Kösziklán épült ház ostromával* is.

Az elemzés során célom felmutatni, hogy Harsányi írása miként reflektál a gályarabságra nemcsak mint történeti eseményre, hanem mint az egyéni és közösségi szenvedés szimbólumára. Ugyanakkor azt is vizsgálom, hogyan kapcsolódik Harsányi novellája a protestáns gályarabság irodalmi hagyományához, és miként illeszkedik abba a szűk, ám annál jelentősebb korpuszba, amely a szépirodalomban megörökítette ezt a történelmi traumát.

Harsányi Zsolt rövid pályaképe

Harsányi Zsolt (Korompa, 1887. január 27. – Budapest, 1943. november 29.) kiemelkedő alakja volt a magyar irodalmi és színházi életnek. Íróként, újságíróként és műfordítóként szerteágazó tevékenysége széles körű népszerűséget és szakmai elismerést hozott számára. Már fiatalon is figyelemre méltó tehetséget mutatott. A pataki kollégium diákjaként elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Kazinczy-díját, ami előrevetítette írói pályájának sikerét. Tanulmányait a kolozsvári egyetemen folytatta, az egyetemi évek alatt megismerkedett az újságírással, ami később meghatározó szerepet játszott életében. A Kolozsvári Újság szerkesztésével kezdte szakmai karrierjét, majd 1913-ban a Budapesti Hírlap, később a Pesti Hírlap munkatársa lett. Az újságírás mellett irodalmi és színházi tevékenysége egyre hangsúlyosabbá vált. 1910-től szerkesztette Incze Sándorral közösen a Színházi Hét című folyóiratot, amely később Színházi Élet néven vált ismertté. Színházi ismeretei és érzéke a színpadi technikához lehetővé tették számára, hogy nagy sikerrel adaptáljon klasszikus regényeket színpadra, illetve akár filmre is. E munkái közé tartozik például Mikszáth Kálmán *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényének adaptációja, amely az ő rendezésében aratott nagy sikert. Emellett eredeti színpadi műveket is írt, mint például *A zenélő óra*, *A grófkisasszony* vagy a *Háry János*.

Harsányi legnagyobb sikereit történelmi és életrajzi regényeivel érte el. Alkotásában törekedett az életrajzi hitelességre, minden regénye előtt alapos kutatómunkát folytatott. Legjelentősebb művei közé tartoznak például *Az üstökös* (Petőfi életének regénye, 1932), az *Ecce Homo* (Munkácsy Mihály életének regénye, 1934) vagy a *Magyar Rapszódia* (Liszt Ferenc életének regénye, 1935). E regények nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is nagy sikert arattak, a *Magyar Rapszódia* például 1938-ig nyolc nyelven jelent meg.

Harsányi tevékenysége nemcsak íróként, hanem közéleti szereplőként is jelentős volt. A Magyar Pen Club elnökeként és a Kisfaludy Társaság tagjaként aktívan részt

vett a magyar irodalom népszerűsítésében. 1938-ban a Vígszínház igazgatójává nevezték ki, ami az egyik legnagyobb presztízsű kulturális pozíció volt abban az időben. Munkásságáért 1935-ben megkapta a Corvin-koszorút.³

Mi lehet az oka annak, hogy míg a maga korában ismert író és rangos közéleti szereplő volt Harsányi, addig az Iskolakertben látható büszkje előtt ma már csak kevesen tudnák pontosan megmondani, ki volt ő? A népszerűség és az irodalmi érték közötti feszültséget talán leginkább a Németh László által írt *Mi a ponyva?* című szöveg tükrözi, amely Harsányi Zsolt munkásságáról is képet nyújt.⁴

Kitekintés: *Mi a ponyva?*

1938-ban Harsányi Zsolt és Juhász Géza között becsületsértési per indult, miután Juhász ponyvának minősítette Harsányi életrajzi regényeit. Az ügyben tanúként idézték meg Németh Lászlót, aki az eljárás során az írói becsület és a ponyvairodalom kérdéskörét boncolgatta. Németh nem értette, miért számít becsületsértésnek egy ilyen kritika: „Hát csakugyan becsületbe vágó dolog ponyvát írni? [...] Juhász Géza, ha tévedett, legföljebb lefokozta, de nem becsületében sértette meg Harsányi Zsoltot. Hitelrontásért pörölhetne, s nem becsületsértés miatt, bár százezres példányszámban fogyó könyvek hitelét igazán nehéz egy ezer példányban megjelenő s tüstént elporló napilapban megrontani.” Németh László a vallomásában Harsányi munkásságát alapjaiban értékeli újra. Írói tevékenységét az adatgyűjtésben látja kiemelkedőnek, ám a művészi igényesség terén hiányosságokat ró fel: „Harsányi az író munkájából egyet végez el rendesen: az adatgyűjtést. Elolvasta a Madách-, Petőfi-, Liszt-életrajzokat, még családi könyvtárakban is kutatott, épp elég cédulája volt, ahogy egy filológus mondaná. Mint művész azonban beérte azzal, hogy ezeket a cédulákat időrendben, a legkezdetlegesebb írói eszközökkel elnovellásítsa, sokszor éppen csak beolvassa.” Németh szerint Harsányi műveiben nem találhatók mélyebb, árnyaltabb írói küzdelmek vagy gondolatok, amelyek kiemelnék azokat a ponyvairodalom szintjéről: „Sehol egy kidolgozottabb alak, egy gondolattal megfestett kép, egy jelzőnyi nyoma annak a küzdelemnek, amellyel az író gondolatai árnyalatát védi. [...] Abban, amit mondtunk, az is benne van, hogy Harsányi Zsolt életrajzi regényeinek számottevő irodalmi értékük nincs.” Harsányi regényei – Németh szerint – a „ponyvaszomj” egy különleges válfaját elégítik ki. Ezek a művek a kultúra nagy alakjai körüli életrajzi érdekességekre, pletykákra koncentrálnak, anélkül, hogy az olvasót igazán közel vinnék az ábrázolt történelmi személyiségekhez: „A közönség ponyvaszomjának van egy sznobisztikus válfaja is, amely folyton a kultúra nagy

³ Az összefoglalás az alábbi források alapján készült: Harsányi Zsolt (író, forgatókönyvíró), *hangosfilm*. hu, URL: <https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/harsanyi-zsolt> Utolsó letöltés: 2025. 01. 21.; A Két elbeszélés bevezetője, URL: <https://mek.oszk.hu/14500/14546/14546.htm> Utolsó letöltés: 2025. 01. 21.; Harsányi Zsolt, in KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar életrajzi lexikon*, 1. kötet, A-K, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 679.

⁴ NÉMETH László: *Mi a ponyva?*, *Magyar Művészet*, 7. évfolyam, 2019/1, 86–88.

alakjai körül settenkedik, de ott kizárólag csak a mellékes, az életrajzi, a ponyvaszerű érdekli. Ez a fajta ponyvaszomj talán még veszedelmesebb, mint a becsületes detektívregény olvasás.”

Harsányi munkássága tehát a maga korában hatalmas közönségsikert aratott, azonban irodalmi értéke Németh László szerint vitatható; illetve halála után, az 50-es években világnézeti irányból is érte kritika.⁵ Életműve így nem vált a „hivatalos” kánon részévé, neve és munkássága a szélesebb közönség számára már kevésbé ismert. Ebben a kontextusban érdemes a továbbiakban a *Két elbeszélés* című kötetet, s benne a *Karácsony a gályán* című novellát vizsgálni.

Karácsony a gályán

Harsányi rövidebb művei közül a *Két elbeszélés* című kötet példázza a ponyva és a művészi igénnyel írt szépirodalom közötti feszültséget. Az Országos Református Szeretetszövetség által valószínűleg a 30-as években kiadott kötet⁶ első története, *A kilenc kacs*a egyszerű anekdota „elnovellásítva”, amely könnyedségével szórakoztat, de irodalmi értéke csekély. Ezzel szemben a *Karácsony a gályán* összetettebb jelentésszinteket hordoz, még ha kissé hatásvadász csavarral zárul is. Nehéz felfejteni azt a szerkesztői szándékot, ami ezt a két, egymástól stílusában, témájában, kifejtettségében, sőt terjedelmében is merőben eltérő írást egymás mellé sorolta. Szinte csupán műfaji szempontból vonható a kettő között párhuzam: mindkettő elbeszélés, mely műfajnak sajátossága (volt), hogy valamilyen váratlan csattanóval záruljon. Terminológiai szempontból fontos megemlíteni, hogy az elbeszélés fogalma egyaránt használatos volt a hosszabb, már-már kisregény terjedelmű szövegekre és a rövidebb írásokra is.

A novella cselekménye a gályán indul. A fedélzeten és a rakodótéren a felügyelők korbáccsal hajtják a gályarabokat. A rabok bilincsbe verve várakoztak, a fegyelmezésük eszközei – ütlegelés és kiabálás – állandóak voltak. „[A]z „az örök és egyhangú szenvedés tragikus óráketyegését” egy új rab töri meg, aki önkínzó módon fokozza saját fájdalmait: „suttogó ajakkal folyton motyogott valamit magában és öklével ütötte a fejét”, mintha valamilyen belső kényszer vagy büntudat hajtaná. A rabok között volt egy másik, különösen megtermett férfi, akit az elbeszélő „óriásként” emleget, a „magyar eretnekek” közül való. Vele szemben a hajcsárok különösen kegyetlenek voltak: gyakrabban verték és súlyosabb büntetésekkel sújtották, mint a többieket, mert nem szólalt meg. Egy rabtársa elbeszéli, hogy azért hallgat, mert három éve meggyilkolták a fiát: érte szenved, nem tudja elfelejteni. Karácsony estéjén az önkínzó rab megkéri az óriást arra: vegye el az életét. Az új rabot amiatt gyöttri a büntudat, mert embert ölt, és ezt meg akarja gyónni a papnak a halála előtt. Az óriás meghallgatja,

⁵ Lásd BESSENYEI György: Harsányi Zsolt a szórakoztató-iparos, *A könyvtáros*, 4. évfolyam, 1954/4, 33–35.

⁶ A könyvben nincs kiadási év, a MEK-en fellelhető példányból az látszik, hogy az OSZK 1939-ben vételezte be: <https://mek.oszk.hu/14500/14546/pdf/14546ocr.pdf> Utolsó letöltés: 2025. 01. 21.

és vigasztalni is próbálja, de a párbeszédéből kiderül, hogy a fiatal ölte meg a hitvalló pap fiát.

A novella tétje e két tragikus sors összefonódásának megjelenítése. Ennek „díszlete” a gálya, és az elbeszélő a fiatal és az idősebb rab jellemzésén túl különös figyelmet fordít a gályarabok szenvedéseire, a velük való kegyetlen bánásmódra. Az elbeszélő szinte horrorisztikus részletességgel ábrázolja a rabok kínjait: „Egy idősebb férfi fekűdt ott a padlón, természetellenesen kicsavart végtagokkal, ahogy a szűk ülőhelyről lefordult. Amennyire a homályos mécsvilág látni engedte, vékony fonálban vér folyt a száján és bemocskolta” szes, gyér szakállát. Megüvegesedett szeme mereven és kancsalul meredt a semmibe.”

A gályarab-irodalom számos darabja ábrázolja rendkívül plasztikusan a protestáns prédikátorok szenvedéseit. A „szenvedés retorikája”⁷ azért is válhatott a gályarabsággal kapcsolatos írások jellemző beszédmódjává, mert a mártírok a kínzások által Krisztushoz lesznek hasonlóvá. Miként Imre Mihály írja, „[a] Christiformitas a mártírológia lényeges eleme, amelynek sok alakváltozata létezik, a rá való törekvés is a teljes személyiséget magával ragadja érzelmeiben, akaratában, testi és lelki adottságai-ban”.⁸ Itt most nem térhetünk ki arra, hogy a protestáns gályarabok hogyan váltak „a protestáns mártírium fogalom ideáltipikus megtestesítőjévé”,⁹ csak utalhatunk arra, hogy ebben a folyamatban Kocsi Csergő Bálint vagy Otrókócsi Fóris Ferenc emlékiratai is jelentős szerepet játszottak. Mindketten részletesen írnak az elhurcolt lelkészek szenvedéseiről, Kocsi Csergő pedig írásának ötödik részében kilenc pontban taglalja azokat a kínokat, amelyeket még a gályára hurcolás előtt ki kellett állniuk. Munkájának hatodik és hetedik része a gályához vezető útról és a kényszermunka során történekről szól. Az – ebben az esetben kissé anakronisztikusnak ható – horrorisztikus jelző erre a munkára is érvényes: „Nyolcadik napján aprilisnak az hajó fenekére az Adriai-tengeren letaszíttatnak, azholott el nem lehet hinni, mint megszorodott volt a tetveknek sokasága körülöttek, hogy majd megemésztették; az irtózatossá-
ság miatt is, mely a hajó szemetéből, de kivált a Miskolczy Mihály elrothatt lábából támad vala, sokan kemény betegségbe estenek.”; „Séllyei Istvánt sokszor kegyetlenül megverék. Turóczi Andrásnak, midőn egy igen-igen nagy gerendát emelnének fel, elejték, és úgy elrontá a lábait, hogy másoknak kelle a fogházba is bevinniék. Így Körmöndi Györgynek is a lábát kegyetlenül megrontá, Ujvári Jánosnak a kötéljáró eszköz a fejét erősen megsebzette vala. Szomodi János, minthogy szüntelen dolgozik, úgy szüntelen is verettetik vala. Szodai Andrást egy napon négyszer verék meg, mégpedig oly kegyetlenül, hogy az ábrázatja is egybehasadna, és a vére bőven kifolyna.” A kegyetlenkedések ellenére is arról számol be Kocsi Csergő, hogy az életben mara-

⁷ PÉNZES Tiborc Szabolcs: „Hogy a' Posteritas meg-tudgya, kicsoda [...] Idvezült Czeglédi István.” Köleséri Sámuel és az első református vértanú, *Studia Litteraria*, 51. évfolyam, 2012/3–4, 142–160, 144.

⁸ IMRE Mihály: Consolatio és reprezentáció – mártírok vigasztalása Zürichben, *Studia Litteraria*, 51. évfolyam, 2012/3–4, 161–188, 186.

⁹ Uo., 165.

dottak Istenbe vetett bizalma nem csökkent: „A sok nyomorúságok között is érzették nemcsak az Isten benne munkálódó lelkének vigasztalását, mely által mind egymást intették a végig való állhatatosságra, mind az elhagyott ecclesiáikat, mind szenvedő társaikat, amint ezeket bizonyíták a gályákról írott leveleik; hanem sok szép vigasztaló leveleket, istenes intésekkel teljeseket vettenek sokaktól, nevezetesen Zaffius Miklóstól mintegy Néhémiástól: kiról emlékezzél meg, Úristen, az ő javára.”

Harsányi Zsolt munkája a Kocsi Csergőéhez hasonló részletezettséggel számol be a gályán elszenvedett testi-lelki kínokról. A műben megjelenő erőszak és brutalitás nem csupán a szenvedő pap és a büntudatos ifjú konfliktusának háttereként szolgál, hanem az egész történet hangulatát is meghatározza. Ezen a borongós, szenvedéssel teli „színpadon” Harsányi Zsolt a társadalom peremén élők kegyetlen sorsa mellett azt is megmutatja, hogy az erőszakos, vallásüldöző hatalom milyen mértékben képes elnyomni az emberi méltóságot. A novella olyan világot teremt, ahol a fizikai szenvedés szinte minden gondolatot és érzést elnyom, és a bántalmazottak sorsa szörnyűségekkel teli. A részletes leírások, mint például a véres hát, a meggyötört testek és az eltorzult arcok képesek arra, hogy az olvasót a valóság határain kívülre emeljék, egy olyan világba, ahol az emberi fájdalom és szenvedés a központi téma.

A novella második harmadában válik világossá, hogy a gályán „magyar eretnekek” is raboskodnak. A hajcsárok „eretnek kígyók fajzatja”-ként szólítják meg a rabokat, ez párhuzamba állítható Kocsi Csergő Bálint emlékeivel, aki azt írja, hogy a jezsuiták „rebelliseknek, hitetlen ebeknek, eretnekeknek, töröknél alább valóknak, minden reformátusokkal együtt pokol fiainak” nevezték őket. Ezek a szavak nem csupán vallási és társadalmi megkülönböztetést tükröznek, hanem egyben azt a borzalmas légkört is megteremtik, amelyben a gályarabok élnek. A rabok nem csupán fizikailag vannak megkínózva, hanem lélekben is teljes mértékben a megsemmisítésükre törekcszenek. Ennek példája az a jelenet, amely egy halott és egy élő test hasonlóságát sugallja: „Egy csapás végig hasította az arcát, a másik a homlokát, a harmadik éppen a behunyott szembe csattant és felhasította a szemhéjját. Az óriás csapzott és szőrös arcából megindult a vér. Homlokáról belecsurgott amúgy is vérző szemébe, végigfolyt felhasított arcán és vastag csöppekben hullott le az orráról a szakállába. De ő fel sem emelte a kezét, hogy a vért leseperje az arcáról, csak ült ottan mozdulatlan és tartotta az ábrázatát a korbács elé, mint ahogy az üdülő beteg sütteti az arcát a nyári nappal. Így vérzett ott mind a két ember: a földön a halott nyitott szemmel és behunyott szemmel a padon az eleven. Már az ajka is felhasadt, már orrának nyergét is felhasította a szíj és arca már az ütések alatt szemlátomást dagadni kezdett.”

A rab arca mintegy megsemmisül a verések következtében, és szinte meg sem lehet különböztetni a halottat az eleventől. Az elbeszélés ebben a jelenetben különösen erős hatást gyakorol az olvasóra, mivel a részletesség és az erőszakos képek nemcsak megrázóak, hanem azt is érzékeltetik, hogy az emberi arc, ezzel együtt az emberi méltóság hogyan szűnik meg a kegyetlen bánásmód következtében. A brutalitás és a kegyetlenség hatása az emberi testre és lélekre nem csak a személyiség szétesését tükrözi.

Mind Kocsi Csergő Bálint emlékirataiban, mind Harsányi Zsolt novellájában hangsúlyos szerepet kap a hit mint az emberi szenvedés elviselésének és meghaladásának forrása. Harsányi novellájának zárata erőteljesen, némiképp talán hatásvadász módon mutatja be ezt az aspektust. Az óriás, aki a novella során a szenvedés és a testi-lelki gyötrellem jelképévé válik, a zárlatban egy mélyen emberi gesztussal fordul a fiatal rab felé. Annak ellenére, hogy a fiú megölte az ő gyermekét, az óriás a karácsony szellemében képes megbocsátani. Ez a tett nem pusztán a személyes bosszú vagy harag feladását jelenti, hanem annak felismerését is, hogy a megbocsátás felszabadító ereje mindkét fél számára megnyitja az utat a kegyelem felé.

A fiatal rab alakja szimbolikusan átlényegül a történet végén. A novella lezáró képében – „A pap is úgy tartotta ölében az alvót, mint ahogy apa óvja a gyermeke álmát” – a keresztény áldozatvállalás és megváltás motívumai jelennek meg. A fiatal rab a bűn és bűnhődés útján keresztül szinte „újjászületik”, és az óriás elvesztett fiának helyére kerül, mintegy a család újbóli összekapcsolódását szimbolizálva. Ez a mozzanat párhuzamba állítható Kocsi Csergő Bálint emlékiratával, ahol a hit a legembertelenebb körülmények között is megmarad, és nem csupán a túlélés, hanem a lelki győzelem eszköze is. Mindkét mű bemutatja, hogy a hit nem passzív elfogadás, hanem aktív cselekvésre és belső átalakulásra ösztönöz.

Harsányi Zsolt *Karácsony a gályán* című novellája erőteljes és megrázó írás, amely a gályarabok fizikai és lelki szenvedéseit részletezve mutat mégis kiutat az irgalom irányába. A szöveg a gályarabsággal kapcsolatos irodalom egyik izgalmas darabja: a mártírium, a kegyelem és a megbocsátás fogalmait mozgósítja és értelmezi (részben) újra. Érdeemes leporolni, hogy elfoglalhassa méltó helyét a gályarab-irodalomban.

Annihilated Faces – Reflections on Zsolt Harsányi's short story “Karácsony a gályán” [Christmas on the Galley]

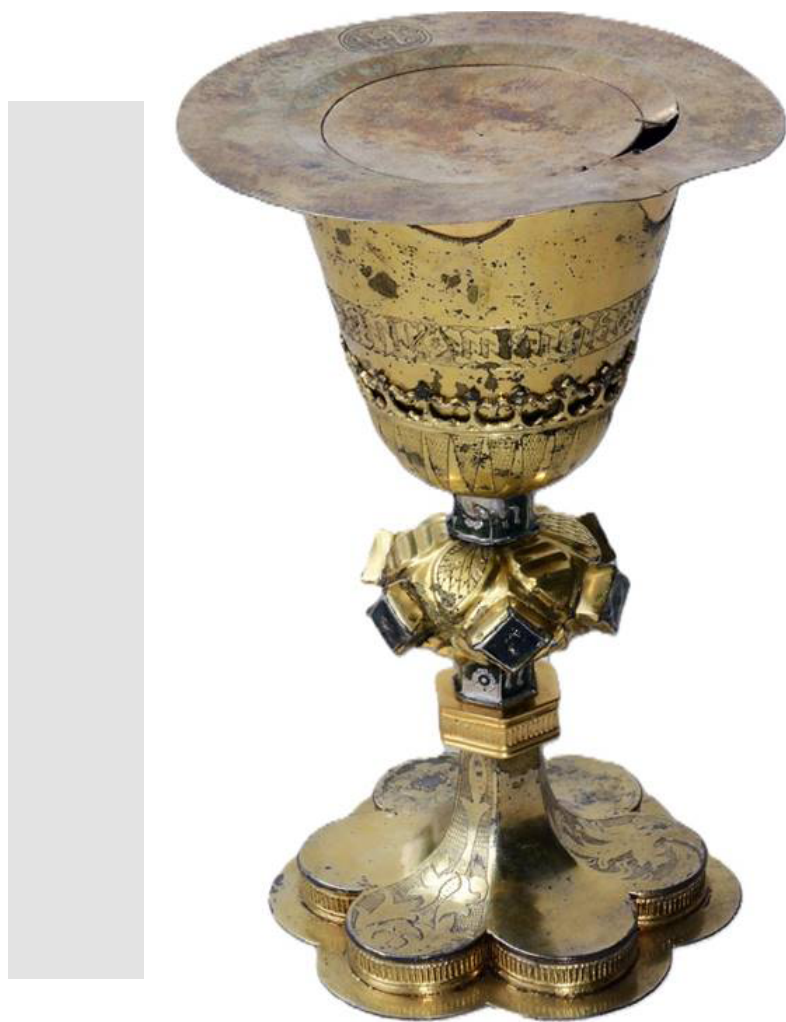
The study analyses Zsolt Harsányi's short story Christmas on the Galleon in the context of the literary treatment of Protestant galley slavery. In the course of the analysis, I will examine previous literary representations of the galley slave theme, with particular reference to Bálint Kocsi Csergő's memoir, and then focus on how this historical trauma is represented in Harsányi's work. The paper also sheds light on Harsányi's literary career and his evaluation of it as a piece of pulp fiction. In analysing the short story, I deal with issues such as physical and mental suffering, the loss of human dignity, the saving power of faith, and the possibility of forgiveness in the context of a tragic story with Christmas symbolism. The short story can play an important role in the literary history of the Gaelic novel.

Keywords: Protestant slavery, martyrdom, forgiveness, high literature vs. pulp fiction

Megsemmisült arcok – Gondolatok Harsányi Zsolt Karácsony a gályán című novellájáról

A tanulmány Harsányi Zsolt Karácsony a gályán című novelláját elemzi a protestáns gályarabság irodalmi feldolgozásainak kontextusában. Az elemzés során vizsgálom a gályarab-téma korábbi irodalmi megjelenéseit, különös tekintettel Kocsi Csergő Bálint emlékiratára, ezt követően arra fókuszálok, hogyan jelenik meg ez a történelmi trauma Harsányi művében. Az írás rávilágít Harsányi irodalmi pályájára és annak ponyvairodalomként történő értékelésére is. A novella elemzése során olyan kérdéskörökkel foglalkozom, mint a testi-lelki szenvedés, az emberi méltóság elvesztése, a hit megtartó ereje, valamint a megbocsátás lehetősége egy karácsonyi szimbolikával átszőtt, tragikus történet keretében. A novella fontos szerepet tölthet be a gályarab-irodalom irodalomtörténeti kánonjában.

Kulcsszavak: protestáns gályarabság, mártírium, megbocsátás, szépirodalom vs. ponyvairodalom

Aranyozott vörösréz kehely és paténa, Zubogy, 15. század.
TIREK Tud. Gyűjt. Múzeum, ltsz.: F.1979.10.1-2.

P. Kusnyír Éva

„AZ ÚR VACSORÁJÁHOZ VALÓ
ASZTALON...”

GYÜLEKEZETI KORKÉP A GÁLYARABSÁG IDEJÉBŐL AZ ÚRASZTALI FELSZERELÉSEK TÜKRÉBEN

A gályarabsághoz kötődő, írott történeti források egyre jobban hozzáférhetővé válnak, ezáltal erősítve a gályarabság emlékezetét. A gályarab prédikátorokhoz köthető tárgyi emlékek azonban csak szórványosan, közvetve maradtak, maradhattak fenn. Ezek elsősorban azoknak az eklézsiáknak az úrasztali tárgyai lehetnek, amelyekben a Pozsonyba idézett, majd gályarabságra ítélt prédikátorok szolgáltak. Egy református gyülekezet életének és történetének fontos részét képezik a mindenkori úrasztali felszerelések. A tárgyak mennyiségéből és minőségéből az adott eklézsia működésére vonatkozóan számos következtetést vonhatunk le, sok esetben pedig a tárgyak hiánya is rendkívül beszédes lehet. A 17. századi vizitációs jegyzőkönyvekben az egyházlátogatást végzők kitértek a gyülekezetek úrasztali felszereléseinek általában rövid, leltárszerű leírására is. Az úrasztali felszereléseknek, *klenódiumok*-nak fontos szerepük volt annak jelzésében, hogy a sákramentumok, a keresztség és az úrvacsora kiszolgáltatása a hitelveknek megfelelően történt-e. Amennyiben a meglátogatott egyházközség felszerelése hiányosnak bizonyult, kötelezhették a megfelelő tárgyak beszerzésére. Az úrasztali felszerelések összessége így az adott gyülekezet állapotának, növekedésének vagy stagnálásának is jelzője. Mindezek által egy sokrétű korképet tudunk megrajzolni a gályarabság korszakának református gyülekezeteiről.

Az 1670 és 1680 közötti *gyászévtized*nek református tárgyi kultúrákon is erős lenyomata maradt, különösen a Tiszáninneni Református Egyházkerület területén. A régió reformátusságának nagy patrónusai, I. Rákóczi György és

Lorántffy Zsuzsanna elvesztésével, illetve a Rákóczi család konvertálásával megnehezedett a sorsa. *Czeglédi István* (1620–1671) kassai prédikátor 1663 júliusában, Kassán kelt *Barátsági dorgálás* című könyvével indította el azt a kilenc iratból álló sorozatot, amelyet a szakirodalom *kassai hitvitának* nevez.¹ Művében Czeglédi Pázmány Péter *Bizonyos okok* című írására válaszolt, amelyben Pázmány Poppel Évát igyekezett meggyőzni, hogy hagyja el református hitét. Az analógia egyértelmű volt: a konvertálás témája 1661-ben, Báthory Zsófia rekatolizálásával aktuálissá vált.² A kassai református egyházat a Rákóczi család rekatolizálása érzékenyen érintette, hiszen a gyülekezet korábbi patrónusait veszítette el személyükben. Czeglédi ezért művében a patrónusok és hívek megerősítését célozta, ez pedig az ajánlásban is követhető. A fejedelmi pár halálával a magyar református egyház történetének egy virágkora zárult le. Fiuk, II. Rákóczi György (1621–1660) halálával annak özvegye, Báthory Zsófia (1629–1680) rekatolizált, és üldözni kezdte a birtokain élő protestánsokat. Mi sem mutatja jobban az üldöztetés mértékét, mint hogy a pataki Kollégium tanárainak és diákjainak is el kellett hagyniuk a Kollégium ősi fészket, ahová csak 1703-ban térhettek vissza. Ebben az időszakban kiemelten fontos szerep jutott az eklézsiák tagjainak, köznemeseknek és polgároknak a gyülekezetek támogatásában és védelmében. Az eklézsiák tárgykultúrájában ezt az ón használatának terjedésében figyelhetjük meg, a korábbi, főnemesek által adományozott ötvösművek helyett.

A Borsod-Gömöri Református Egyházmegyéhez tartozó *Zubogyi Református Egyházközség* hívei is aktívan kivették részüket evangélium szerint reformált hitük védelmében, és gályarabságra ítélt lelkészük távollétében is őrizték a két szín alatti úrvacsora kiszolgáltatásához szükséges felszereléseket, klenódiumokat. Lelkipásztoruk, *Szalóczi Mihály* (1626–1681) feltehetően az abaúj-tornai Szalóc településről származott, ahol alsóbb iskoláját is végezte, majd 1646. január 29-én beiratkozott a pataki kollégiumba. Hollandiai peregrinációját követően 1665–1668 között Sajószentpéter, 1669-ben Szögliget, majd 1674-től Zubogy református lelkésze volt, illetve 1665-től esperes is. 1674-ben társaival együtt Pozsonyba idézték, ahol a véstörvényszék után egy hetet töltött fogságban, majd Lipótvárra vitték, ahol tíz hónapig volt börtönben. Ezt követően adták el gályára, így először az Adriai-tenger partján található Pescara városában töltött három napot, ahonnan Nápolyba vitték. Tíz hónapot töltött gályarabságra ítéelve, míg végül 1676. február 11-én megszabadulhatott.³ Háromszáz évvel később, 1978-ban ásatásokat végeztek a zubogyi műemlék református templomban, amikor a feltárást végző régészek egy nagy méretű cserépedényben tárgyakat és azokkal együtt elrejtett pénzérméket találtak. A

¹ MARTIS Zsombor: Protestáns mitizáció Czegldi István Barátsági Dorgálás című művében, in KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt – MITROPULOS Anna Diána (szerk.): *KoraiújkorÁSZ. Koraiújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola – Komáromi Nyomda Kiadó, 2014, 89–104, 90.

² Uo., 91.

³ Szalóczi B. Mihály (1626 – 1681e), *galyarabok.drk.hu*, URL: <https://galyarabok.drk.hu/szaloczi-b-mihaly/> Utolsó letöltés: 2025. 08. 27.

tárgyak tisztításakor egy aranyozott vörösréz kehely bontakozott ki, vésett díszítéssel, hatkaréjos talppal, nóduszán virágdíszekkel. A földre nagy gondossággal elrejtett tárgy egy 15. századi gótikus kehely volt, a hozzá tartozó kenyérosztóval, paténával együtt. A kehely feltehetően nemesi donációként került a gyülekezet tulajdonába. Az 1665-ös vizitáció idején „a Sakramentomhoz való eszközök Zubogyon: Egy ón kanna. Egy réz pohár. Egy abrosz. Egy keszkenő.” voltak.⁴ Az 1669-es vizitáció során is említene a gyülekezet úrasztali felszerelése között egy *réz poharat*.⁵ A leletegyüttesben talált pénzérmék vizsgálata megerősítette azt a feltevést, miszerint a zubogyi gyülekezet tagjai lelkészük fogása idején, 1674 körül rejtették el az értékes úrasztali felszerelést. A későbbi idők a zubogyi templomot is erősen megviselték, így 1700-ra csaknem teljesen rommá lett. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy a klenódiumok több évszázadon át a földben maradtak elrejtve. A gótikus aranyozott vörösréz kehely⁶ a Sárospataki Református Kollégium gályarab-kiállításán látható mentók egyike.

A zubogyi eklézsiának a 17. században filiája volt *Felsőkelecsény* egyháza is, így Szalóczy Mihály ott is szolgált. Az 1665-ös vizitációkor Felsőkelecsényben a következő felszerelésekkel szolgáltatták ki a sakramentumokat: „Egy ezüst pohár. Egy bádog palack. Egy abrosz. Egy keszkenő.”⁷ Az 1669-es vizitációkor is említik az *ezüst poharat*.⁸ A felsőkelecsényi gyülekezet fennmaradt tárgyai között találunk egy aranyozott ezüst

Aranyozott ezüst kehely, Felsőkelecsény, 17. század. TIREK Tud. Gyűjt. Múzeum, ltsz.: F.1962.45.

⁴ DIENES Dénes (szerk.): „A Tanító dicsértetik Hallgatóitól mindenekben.” *Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegyében 1665, 1668, 1669*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, *Acta Patakina XIII*, 2003, 42.

⁵ Uo., 117.

⁶ Tiszánineni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeuma, Leltári szám: F.1979.10.1-2.

⁷ DIENES: i. m., 42.

⁸ Uo., 117.

öntött kelyhet, domborított és vésett díszítéssel, felirattal. A kehely hengeres kuppáján liliom, tulipán, négyszirmú virág és nárcisz látható, talpán hasonlóan virágok és levelek. Bár jelzés nem található rajta, stílusából és kialakításából arra következtethetünk, hogy a 17. század második felében készült. 1758 januárjában az addigra önálló anyaegyházzá növekedett Felsőkelecsényben történt egyházlátogatáskor az *Utensilia Sacra* jegyzőkönyvi pontot így kezdték: „Vagyon egy talpas, kívül-belül aranyas, hólyagos, virágokkal cifrázott ezüst pohár.”⁹ Az egyházlátogatók leírása egybeesik a fennmaradt kehely leírásával. Fontos adat továbbá, hogy ismét *pohárként* hivatkoznak a kehelyforma tárgyra. Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a felsőkelecsényi egyház fennmaradt 17. századi kelyhe 1665-től már bizonyosan a gyülekezet tulajdonában volt, tehát Szalóczi Mihály is használhatta azt az úrvacsora kiszolgálásakor. Egyetlen fontos adalék azonban további kérdéseket vet fel a tárgy kapcsán. A kehely alján található, utólag bevéssett felirat, mely a következő: „*Kelececi Ecclesia pohara, Ao 1701.*” Tekintve, hogy más ezüstpohárral vagy kehellyel nem találkozunk az egyházközség történetében, valószínűsíthetjük, hogy a bevésés későbbi. Feltehetően egy tulajdonjog körül kialakult helyzetet tisztáztak vele, amely lehetett felekezetek közötti kérdés, vagy a gyülekezet anyaegyházzá válásakor a különállás megerősítése.

Érdekes azoknak az elsősorban gömöri területeken lévő kisebb, falusi gyülekezeteknek a vizsgálata is, melyek prédikátorait gályarabságra ítélték. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház területén fekvő Balog, Abafalva, Csoltó, Dobóca, Felsővály, Harmac, Hanva, Naprágy, Rimaszécs, Rimaszombat, Sajókeszi, Simonyi, Szkáros, Tornalja és Zsíp református gyülekezeteiről általánosságban elmondható, hogy legalább egy, de jellemzően több filiával rendelkeztek a 17. században. A gyülekezetek lelkészeinek és tanítóinak Pozsonyba idézése tehát egy teljes régió vallásgyakorlására volt hatással. Rimaszombatot és a fejlett Szkárost kivéve homogén arculatot mutat az eklézsiák klenódiumállománya is. Ezek rétegzettsége jellemzően a következőképpen tevődött össze a korszakban: majdnem minden gyülekezet rendelkezett egy valószínűleg patrónusi adományból származó, hol mívés, máshol kevésbé mívés ötvösmunkával, kehellyel vagy pohárral, esetenként tállal is. A legtöbb eklézsia ónból készült tányért használt az úrvacsorai kenyér kiszolgáltatásához, és egy ón bortartó kannát a borhoz. Ahol volt külön keresztelőkancsó, az jellemzően szintén ónból készült, kisebb méretű darab volt. Jellegzetes példája a leírtaknak a zsiپی eklézsia felszereléseinek listája 1665-ből: „Egy ezüst tányér. Egy ezüst pohár, mind kívül-belől aranyas. Egy ón tál. Egy kanna, Úr vacsorájához való. Egy keresztelő kanna is vagyon.”¹⁰ Az ón jellegzetes alapanyaga volt a 16–18. századnak, melyből egyaránt készültek nemesi udvarok, polgári háztartások és jobbágycsaládok asztalainak felszerelése: tálak, kannák, kelyhek és poharak. Ezek az ezüstös fényű tárgyak olyannyira kedveltek voltak, hogy méltán nevezték az ónt a *szegények ezüstjének*. A legkorábbi levéltári adatok a hazai

⁹ DIENES Dénes (szerk.): „*Isten Anyaszentegyházának emlékeztire...*” *Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegyében 1753-1759, 1764*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, *Acta Patakina VIII*, 2001, 159.

¹⁰ DIENES: „*A Tanító dicsértetik...*”, 21.

önöntésre vonatkozóan a 15. századból származnak, ahol a források *kannagyártó*ként hivatkoznak az önöntő mesterekre.¹¹ Az első önöntő mesterek Budán, Kassán, Bártfán, Pozsonyban, Eperjesen és Brassóban működtek.¹² Regionálisan, a tiszáninneni egyházvidéken jellemzően kassai, eperjesi és bártfai mesterek munkáival találkozunk. Az ónedények keletkezésére és származására a tárgyakon látható mester- és város-jegyekből következtethetünk. Az ónt alapanyagként sosem önmagában használták: mindig ólommal ötvözték. Tekintve, hogy az ólom mérgező tulajdonságú, az ötvözésnél különös figyelmet fordítottak az arányokra.¹³ Az ón könnyen megmunkálható, ugyanakkor sérülékeny anyag volt, így ritkán találkozunk teljesen ép óntárgyakkal. A sérült, horpadt kannákat, kelyheket és tálakat új edények öntéséhez használták a mesterek.

Az 1665-ös vizitáció idején *Abafalvának* leányegyháza volt Bánréve. Az egyházak lelkésze ekkor *Szendrei György* (1626–1675) volt, akiről valószínűsíthetjük, hogy azonos a később balogi esperes-lelkészként gályára ítélt prédikátorral. Szendrei György „lelkészt dicsérik a hallgatók” 1665-ben.¹⁴ Az egyház úrasztali felszerelése azonban elég hiányosnak bizonyultak, ugyanis mindössze „egy ezüst-aranyas talpas pohár, hat tallér ára, egy abrosz, kék pamuttal szőtt, egy keszkenő, egy láda a collectaért”¹⁵ állt a gyülekezet rendelkezésére. Néhány évvel később, 1668-ban ez az állomány kiegészült egy óntányérral is, amit feltehetően az úrvacsorai kenyér kiszolgáltatásához használtak.¹⁶ A lelkész és a gyülekezet viszonya rendezettnek tűnik a vizitációs jegyzőkönyv alapján, a tényleges javadalmi tételek mellett a hívek „szántanak 12 szapu búza alá való földet. Réjtét megkaszálják, szénáját behordják.”¹⁷ Abafalva lelkésze 1674-ben *Gömöri Kanta Pál* (?–?) volt, akinek életéről kevés adattal rendelkezünk. Nem találjuk a Patakra beiratkozott diákok között, csak hollandiai peregrinációjáról tudunk, illetve arról, hogy Buccariban adták el gályarabnak.¹⁸

Balog (Alsó- és Felsőbalog, jelenleg Nagybalog) település ekléziájának összesen hét filiája¹⁹ volt 1665-ben. Lelkésze ekkor Bátori Jeremiás, a gyülekezet tanítója pedig Korponai András volt. Értesülünk róla, hogy „mindenki dicséri a lelkész életét, tanítását és erkölcsét”, különösen amiatt, mert „jól tanította *ökigyelme* eddig s nagy szorgalmatosan a leányokat is”.²⁰ A vizitáció idején az eklézsia felszerelése, vagyis „a

¹¹ P. SZALAY Emőke: *Református egyházművészet*, Debrecen, Kapitális Nyomda, *Magyar Református Egyház Javainak Tára*, 2012, 61.

¹² Uo.

¹³ NÉMETH Gábor: Felső-Magyarország ónművészete a XVI-XVII. században, *Művészettörténeti Értesítő*, 30. évfolyam, 1981/3, 171–187, 171.

¹⁴ DIENES: „A Tanító dicsértetik...”, 23.

¹⁵ Uo., 24.

¹⁶ Uo., 79.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Gömöri Kanta Pál (?–?), *galyarabok.drk.hu*, Utolsó letöltés: 2025. 09. 10.

¹⁹ „*Filiales Pádár, Perjése, Meleghegy, Peszéte, Puszta Falu és Bakt s Traja.*” DIENES: „A Tanító dicsértetik...”, 18.

²⁰ Uo.

Sakramentomhoz való edények: Egy ón kanna. Egy ezüst pohár. Egy aranyas abrosz. Egy aranyas keszkenő” voltak.²¹ Az 1668. szeptember 17-én tartott vizitációkor már a fent említett Szendrei György az eklézsia lelkésze, és „a hallgatók dicsérik egész családjával együtt, mind életét, mind erkölcsét. Ő is hasonlóan dicséri a hallgatókat.”²² Három év leforgása alatt a gyülekezet felszerelése a következőkkel bővültek az 1665-ös állapotokhoz képest: „Egy fehér abrosz és egy keszkenő. Vagyon egy ón tányér. Vagynak ismét 3 más aranyas kendők. Selymesek is vagynak hármak.”²³ A gyors ütemű gyarapodás egy aktív gyülekezeti közösséget feltételez. A leírásban szereplő óntányér beszerzése ez esetben is az úrvacsora illendőképpen való kiosztása miatt volt szükséges. A nagybalogi egyházközség fennmaradt klenódiumai között kettőt találunk, amelyek a 17. századtól folyamatosan a gyülekezet tulajdonában voltak. Az 1665-ben is említett ón bortartó kanna, illetve az 1668-ban említett ón kenyérosztó tányér már Szendrei György gályarab prédikátor balogi lelkészsége idején is a gyülekezet felszerelése voltak. Szendrei György lelkész, 1668–73 között esperes az abaúji Szendrőből származott. Iskolája nem ismert, hollandiai peregrinációját követően Tállya, Abafalva, majd Nagybalog lelkésze volt. 1675. február 19-én Buccariban halt meg.²⁴ Halála előtt írta az *Életemnek végestvéjén* kezdetű szöveget, amely énekelhető a 36. zsoltár dallamára.²⁵

Hasonlóan más gömöri egyházakhoz, a *szkárosi* eklézsiához is több, pontosan négy filia tartozott a 17. században.²⁶ Úrasztali felszerelések tekintetében a szkárosi eklézsia anyaegyházként azonban messze meghaladta a környező falvakat. Az 1665-ös vizitáció során a következő felszerelések kerültek feljegyzésre: „Két szőnyeg, egyik a prédikáló széken, másik az Úr vacsorájához való asztalon. Vagyon négy abrosz. Egy ezüst pohár, aranyas a széli kívül. Egy ezüst tányér, aranyas. Négy kendő, aranyas hárma, egyik török varrásos.”²⁷ Feljegyezték továbbá, hogy „conferált Szatmári Miklós uram egy könyvet is az Ecclesia számára. In folio Mai. Opera Theologica Magni Reformatoris Johannis Calvini.”²⁸ A 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek elvétele ugyan, de tartalmazznak az egyes gyülekezetek könyvtárára vonatkozó értékes adatokat, melyeket érdemes lenne átfogóan vizsgálni. Ritka példa, de a vizitációt végzők feljegyezték, hogy „a Parochiában való két házban vagyon két asztal”.²⁹ Erre azért lehetett szükség, mert az asztalok a lelkészlak szobáinak állandó berendezését, ezáltal az eklézsia, és nem a mindenkori lelkész tulajdonát képezték. A szkárosi ek-

²¹ Uo., 19.

²² Uo., 95.

²³ Uo.

²⁴ Szendrei György (1626 – Buccari, 1675. febr. 19.), *gályarabok.drk.hu*, Utolsó letöltés: 2025. 09. 10.

²⁵ Rácz Károly: *A pozsonyi vésztörvényssék áldozatai 1674-ben*, Második, bővített kiadás, Lugos, Traunfellner Károly Könyvnyomdája, 1899, 194.

²⁶ „Visnyó, Felfalu, Alsó Falu, Raás.” DIENES: „A Tánító dicsértetik...”, 26.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo., 27. Lásd: *Johannis Calvini Opera omnia theologica in septem tomos digesta*, Genevae, apud Johannem Vignom, Petrum & Jacobum Chouët, 1617.

²⁹ Uo.

lézsia szintén a dinamikusan fejlődő gyülekezetek közé tartozott a 17. században, hiszen 1668-ra már két ezüst pohár, „négy abrosz, hét keszkenők” voltak a korábban meglévő felszerelések mellett, valamint „egy fekete láda és egy perselyke”.³⁰ Megjegyzik továbbá az egyházlátogatók, hogy „a Rási Ecclesiában is vagyon egy pohár ezüst, a széli aranyas”.³¹ Alsó- és Felsőrás eklézsiai leányegyházai voltak ekkor Szkárosnak. Napjainkban is a felsőrási egyházközség tulajdonában van egy talpát és száját kivéve teljes testén poncolt, kisméretű ezüstpohár, melynek pereme, vagyis széli aranyozás nyomait viseli.³² A „B KE” vésett felirattal ellátott pohár jelzései alapján a 17. század közepén készült Jacobus Ramsler munkájaként Besztercebányán.³³ Bár források hiányában egyértelműen nem igazolható, hogy a gyülekezet pohara egyezik az 1665-ben leírt darabbal, tulajdonságai alapján valószínűsíthetjük.

Ahogy fentebb olvashattuk, Szkárosról anyaegyházként jelezték az egyházlátogatók, hogy „a templomban két szőnyeg”³⁴ is van. A különféle szőnyegek használatát jellegzetes volt a gömöri gyülekezetek templomaiban. A felsővályi eklézsia 1665-ös és 1668-as vizitációja során is feljegyezték, hogy található „egy szőnyeg a prédikáló széken”.³⁵ Tornalján, ahol 1665-ben Gömöri Kanta Pál volt a rector, szintén volt „egy szőnyeg a prédikáló széken”,³⁶ ahogyan Zsip református gyülekezetében is.³⁷ A dobócai egyházközség leányegyházában, *Martonfalván* is használtak egy szőnyeget, ennek pontos funkcióját azonban nem jegyezték fel.³⁸ A Tiszáninzeni Református Egyházkerület Borsod-Gömöri Egyházmegyéjében található *tiszatarjáni* egyházközség tulajdonában is volt egy szőnyeg, melynek funkciója szintén ismeretlen maradt.³⁹ Tekintve, hogy a felsorolásban utána egy úrasztali terítő következik, elképzelhető, hogy az úrasztalán használták. *Rimaszombat*, amely a 20. században a gályarabkultusz gömöri központjává vált, több típusú szőnnyel is rendelkezett a 17. században. „A prédikáló széken két skarlát szőnyeg. Az Úr asztalán egy Persiai szőnyeg, a Prédikátorok széken egy közönséges szőnyeg. A temetőben halotti alkalmatossággal, amelyet hordoznak, egy szőnyeg.”⁴⁰ Rimaszombat városának, egykori vásáros helyként több lehetősége volt a különféle szőnyegek beszerzésére, mint a környező gömöri falvaknak, ugyanakkor az ízlés formálásában is szerepe lehetett. Takács Béla a 17. századra teszi a török szőnyegek és hímzések református templomokban való elterjedését. A

³⁰ Uo., 93.

³¹ Uo., 26.

³² P. SZALAY Emőke: „Az Írás ivóeszközeiről beszél...”, III. kötet, XVI-XVII. századi sima, cápás, gyapjas és talpas poharak a felvidéki, kárpátaljai, tiszáninzeni és tiszántúli református egyházközségekben, Debrecen, Kapitális Nyomda, 2019, 11–12.

³³ Uo., 12.

³⁴ DIENES: „A Tanító dicsértetik...”, 93.

³⁵ Uo., 25.

³⁶ Uo., 22.

³⁷ Uo., 21.

³⁸ Uo., 100.

³⁹ Uo., 44–45.

⁴⁰ Uo., 18.

*persiai szőnyeg*nek több típusát is használták egyházi és világi célokra egyaránt, ezek lehettek vadászjelenetes, állatalakos vagy növényi ornamentikával ellátott darabok.⁴¹ A század elejéről fennmaradt piaci árszabásokból értesülünk róla, hogy egy perzsiai skarlát szőnyeget 16 forintért lehetett megvásárolni. A török hímzésű terítők nem szerepeltek az árszabásokban, hiszen a méret, a hímzés és a díszítmény függvénye volt a késztermék ára.⁴² Török hímzésű terítő volt 1665-ben például a szkárosi gyülekezet textíliái között: „Négy kendő, aranyas hárma, egyik török varrásos.”⁴³ Kisebb méretű, négyszögletes kendőket vagy keszkenőket majdnem minden gömöri gyülekezetben találunk. Az 1665-ös vizitáció során Zsipen volt egy „keszkenő, aranyas”,⁴⁴ Tornalján szintén egy keszkenő,⁴⁵ ahogy Simonyiban is volt két keszkenő.⁴⁶ Felsővályban 1665-ben összesen öt „kendők, aranyasok”⁴⁷ voltak. A kendők úrasztali használata mellett fontos kitérni a nagyobb méretű abroszokra is. A zsipei eklézsiának 1665-ben tulajdonában „vagyon két abrosz, asztalra való, egyik aranyas, másik fejr”.⁴⁸ Tornalján három abroszt találunk a forrásokban,⁴⁹ Felsővályon pedig kettőt 1665-ben.⁵⁰ A filiákban is találkozunk abroszokkal, például a rási ekléziában.⁵¹ Az abroszok egyik jellegzetes típusa a krakkai abrosz, amely a 18. század végéig volt kedvelt darabja a református templomok textíllományának. 1668-ban Harmacon volt „két abrosz, egyik varrott, másik Krakкаи”.⁵² A Tiszáninneni Egyházkerület gömöri területén található gyülekezetekben is használták ezt a textíliát. Tiszatarjánban összesen volt „négy abrosz, egyik Krakкаи, másik veres fejtős, kettei köz”,⁵³ és Felsőkelecsényben is találunk egy ilyen típusú terítőt.⁵⁴ A 17. századi szövegekben az abroszként említett terítők jellemzően mindig nagyobb méretű terítőkre utalnak. Ezt támasztja alá a krakkai abrosz kifejezés is. Hazánk területén már a 15. századtól használatban voltak a damaszt szövésű krakkai abroszok. Az elnevezés a lengyel textilművesség központjára, Krakkóra utal. A krakkai abroszok mintásan szőtt fehér abroszok voltak, melyeket a gyülekezetek a templomi úrasztala alsó takarójaként használtak, azok nagy mérete miatt.⁵⁵

⁴¹ TAKÁCS Béla: *Református templomaink úrasztali terítői*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1983, 126.

⁴² Uo., 117.

⁴³ DIENES: „*A Tanító dicsértetik...*”, 26.

⁴⁴ Uo., 21.

⁴⁵ Uo., 22.

⁴⁶ Uo., 13.

⁴⁷ Uo., 25.

⁴⁸ Uo., 21.

⁴⁹ Uo., 22.

⁵⁰ Uo., 25.

⁵¹ Uo., 26.

⁵² Uo., 103.

⁵³ Uo., 44–45.

⁵⁴ Uo., 117.

⁵⁵ TAKÁCS: i. m., 13.

Jól mutatja a prédikátorok beidézését követően kialakult pánikot a szintén borsodi területen fekvő, már említett Tiszatarjáni Református Egyházközség példája is. 1898-ban Édes Vince lelképásztor a gyülekezet történetére vonatkozó kérdőíves felmérésben a következőket írta levéltári anyagaikról: „Az egyház levéltárában csupán 1787-től vannak jegyzetek. Szeremlei Cs. János⁵⁶ előtti időkből egyáltalában semmi adat nincsen. Jelzette már Szeremlei Cs. János, hogy azok vagy elvesztek, és jelzem én, jelenlegi lelkész, Édes Vince, hogy egykori lelkészének, Barsi Jánosnak 1674-ben a vésztörvényszék elébe idéztetése alkalmából vagy óvatosságból elrejtettek s úgy elvesztek, vagy a hatalom által erőszakosan megsemmisítettek.”⁵⁷ Az 1674-ben Pozsonyba idézett Barsi János 1657-ben subscribált a Debreceni Református Kollégiumban, ahonnan Madára ment rektornak,⁵⁸ majd Tiszatarján lelkésze lett. A 17. század második felében a Török Hódoltság területén fekvő Tiszatarján lelkészét nem találjuk a gályára küldött prédikátorok között. Ennek egyik oka lehet, hogy a törökök nem engedték a hódoltsági területekről Pozsonyba a református prédikátorokat. A hódoltsági területen fekvő tarjáni eklézsia fejlettségéről tanúskodik úrasztali és egyéb felszereléseinek az 1665-ös egyházlátogatáskor készített listája. „Egy ón kanna, másfél iccs. Két ezüst poharak, egyik kehelyforma, másik czapa. Két ón tányérok, négy abrosz, egyik Krakкаи, másik veres fejtős, kettei köz. Négy kendő, egyik aranyas, csillagos, kettei feketével varrott, negyedik elegyessel varrott. Egy cserép, ón fedeles korsócska, kereszteléshez való. Egy ónnal futtatott réz medence. Három könyv: Egy Bessaeus, Praxis Pietatis, Magyar Biblia. Vagyon egy Impressum is. Egy szőnyeg. Ismét egy selyem atlasz, Úr asztalára való. Egy iccs ón kanna.”⁵⁹ Emellett értesülünk róla a vizitációs jegyzőkönyvből, hogy „három könyv: egy Bessaeus, Praxis Pietatis, Magyar Biblia, vagyon egy Impressum is”,⁶⁰ vagyis a bibliák mellett egy nyomtatott gyülekezeti énekeskönyv is volt a gyülekezet tulajdonában. Összevetve a környező gyülekezetek korabeli felszereléseinek mennyiségével és minőségével azt találjuk, hogy a tiszatarjáni eklézsia jóval fölötte volt azoknak. Az említett 1898-as kérdőíves összeírásban találunk még egy érdekes tételt: *a Confessio et expositio fidei Christianae, az-az az keresztyeni igaz hitről való vallás-tétel* című, fordításban 1616-ban Debrecenben megjelent kötetet. A műről megjegyzi a kérdőívet kitöltő lelkész, hogy első lapján Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony donációs bejegyzése olvasható 1655-ből. A donációról valószínűsíthetjük, hogy a kötet az eklézsia egyik, valószínűleg Patakon tanult lelkészének a tulajdonában lehetett. Arról, hogy fennmaradt-e az említett kötet, nem rendelkezünk információval. A tiszatarjáni egyházközség

⁵⁶ Szeremlei Cs. János 1784-től volt Tiszatarján lelkésze.

⁵⁷ *Adalékok a Tiszáninneni Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez a Tiszatarjáni Egyházközségből*, Jelzet: SRKL DCXXXI./74.140./759.-B./42.

⁵⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás, szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 50.

⁵⁹ DIENES: „*A Tanító dicsértetik...*”, 44–45.

⁶⁰ Uo., 45.

Habán úrasztali korsó, Tiszatarján, 1692.
TIREK Tud. Gyűjt. Múzeum, ltsz.: F.1986.55.

1898-as leltárában szerepel „egy használaton kívüli kőedény”, amelyen „míves czifrázatok közt egy csizma, női czipő, metszőkés” látható, „a körírás Mathias Launyar 1692”.⁶¹ Az egykor úrasztali korsóként szolgáló tárgy történetében számos érdekességgel találkozunk. A korsó habán munka, és eredetileg egy csizmadia céh korsója volt, feltehetően a 18. század folyamán kerülhetett a tiszatarjáni gyülekezet tulajdonába.⁶² A korsó ónból készült fedelére ültetve egy az 1781-es türelmi rendelet emlékére vert ónémet találunk. Az érem hátlapján a császári sas alakja alatt egy protestáns prédikátor, egy katolikus püspök és egy zsidó rabbi látható, az alábbi körirattal ellátva: „Sub alis Suis Protegit Omnes” – „Szárnyai alatt védelmezi mindet.” Az emlékérmét a türelmi rendelet protestánsokra nézve kedvező intézkedései miatt helyezhették az úrvacsorai korsó fedelére, több mint száz évvel a gályarab prédikátorok hitvalló szenvedése

után. A korsó így vált több évszázad eseményeinek hirdetőjévé.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület trianoni döntés előtti, elsősorban gömöri területéről a következő települések prédikátorait adták el gályarabságra: Abafalva, Balog, Csoltó, Dobóca, Felsővály, Harmac, Hanva, Naprágy, Rimaszécs, Rimaszombat, Sajókeszi, Simonyi, Szkáros, Tornalja és Zsip.⁶³ A jelenlegi Borsod-Gömöri Református Egyházmegye területéről Kelemér, Putnok és Zubogy voltak érintett

⁶¹ *Adalékok a Tiszáninneni Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez a Tiszatarjáni Egyházközségből*, Jelzet: SRKL DCXXXI./74.140./759.-B./42.

⁶² Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeuma, Leltári szám: F.1986.55.

⁶³ A települések és gyülekezeteik a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Gömöri Egyházmegyéjéhez tartoznak.

gyülekezetek. A Patakon tanult gályarabságra ítélt hitvallók: Csúzi Cseh Jakab, Bátorkeszi István, Czeglédi Péter, Kállai István, Kaposi S. István, Kálnai István, Miskolczi Bodnár Mihály, Füleki István, Köpeczi (Haller) Balázs, Séllyei M. István, Jablonczai János, Körmendi György, Ladmóczi István, Szalóczi Mihály, Szomódi János, Otrokocsi Fóris Ferenc, Szécsei János, Újvári János, Rimaszombati Kis János, Szentkirályi András, Sajószentpéteri Márton, Szentpéteri Mangó István. Közülük nyolcan nem élték meg a szabadulást. A gályarabság és az üldöztetés időszaka sejlik fel a Kollégium Zsoltárok Könyvéből vett jelmondatában is: Hozd vissza, Uram, a mi foglyainkat!

A Sárospataki Református Kollégium 1935 júniusában állított emléktáblát gályarabságra ítélt egykori diákjainak, melyet 1936. február 11-én, a túlélő prédikátorok kiszabadításának 250. évfordulóján avattak fel. Az emlékkállítás részét képezte a Kollégium Régiségtárának a kiállítása, melyet „a gályarabok emléktáblájának leleplezési ünnepélyével kapcsolatban, saját tárgyakból”⁶⁴ állítottak össze. Ez volt a Kollégium Múzeumának első, célzottan egyházművészeti kiállítása.

"At the table for the Lord's Supper..." – Congregational portrait from the time of galley slavery as reflected in the Lord's Table furnishings

Material relics related to the galley slave preachers have survived only sporadically and indirectly. These may primarily be the communion table objects of those churches in which the preachers summoned to Bratislava and then sentenced to galley slavery served. The communion table equipment of each era is an important part of the life and history of a Reformed congregation. From the quantity and quality of the objects, we can draw many conclusions about the operation of the given congregation, and in many cases the absence of objects can also be extremely telling. In the 17th-century visitation records, church visitors also included a generally brief, inventory-like description of the communion table equipment of the congregations. Based on the data in the records, we can draw a diverse picture of the Reformed congregations of the galley slavery era.

Keywords: galley slavery, treasures, visitation, memory culture, material memories

„Az Úr vacsorájához való asztalon...” – Gyülekezeti korkép a gályarabság idejéből az úrasztali felszerelések tükrében

A gályarab prédikátorokhoz köthető tárgyi emlékek csak szórványosan, közvetve maradtak, maradhattak fenn. Ezek elsősorban azoknak az eklézsiáknak az úrasztali tárgyai lehetnek, amelyekben a Pozsonyba idézett, majd gályarabságra ítélt prédiká-

⁶⁴ MÁRTHÁS Ernő – NOVÁK Sándor (szerk.): *A sárospataki Ref. Főiskola Teol. Akadémiai és Gimnáziumi Értesítője az 1935-36-ik iskolai évről*, Sárospatak, Kisfaludy László Ny., 1936, 118.

torok szolgáltak. Egy református gyülekezet életének és történetének fontos részét képezik a mindenkori úrasztali felszerelések. A tárgyak mennyiségéből és minőségéből az adott eklézsia működésére vonatkozóan számos következtetést vonhatunk le, sok esetben pedig a tárgyak hiánya is rendkívül beszédes lehet. A 17. századi vizitációs jegyzőkönyvekben az egyházlátogatást végzők kitértek a gyülekezetek úrasztali felszereléseinek általában rövid, leltárszerű leírására is. A jegyzőkönyvek adatai nyomán egy sokrétű korpépet tudunk megrajzolni a gályarabság korszakának református gyülekezeteiről.

Kulcsszavak: gályarabság, klenódiumok, vizitáció, emlékezetkultúra, tárgyi emlékek

PÁLYÁZAT

Homoki Gyula
Kozsurek Anna
Balega Áron
Huszár Ákos
Estovk Eszter

Forgács Ádámnak a pályázatra érkezett festménye

Homoki Gyula

A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM KÖZÉPISKOLAI PÁLYÁZATA A GÁLYARABPER 350. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

„...itt nem ember, hanem Isten ügye forog veszedelemben” – ezzel a címmel hirdetett református középiskolások számára pályázatot a Sárospataki Református Hittudományi Egyetem a gályarabper 350. évfordulója alkalmából. A felhívás szerint a pályázattal a pataki teológia nem pusztán a heroikus mártírsorsok fontosságára kívánta felhívni a fiatalok figyelmét, hanem arra hívta őket, hogy az emlékezés ilyenfajta gesztusa által bátran kapcsolják össze a múltat a jelennek: „ha az adott jelenben nincs az emlékezetnek kapcsolódási kerete, akkor az feledésbe merül. Az emlékezet nemcsak a múlt emlékezetét, hanem egyben a jövőt is megszervezi.”¹ A pályaműveket a szervezők három kategóriában várták a középiskolásoktól. Az „A” kategóriában olyan írásbeli vagy videóesszéekkel pályázhattak, amelyek arra keresték a választ, miként él a gályarabok emlékezete egy adott közösségen belül. A „B” kategóriában kreatív írásművek (esszé, naplóbejegyzések, novella, levél) formájában egy-egy gályarab történetét mutathatták be az elérhető források alapján. A „C” kategóriába tartozó pályaművek pedig, szélesre tárva az értelmezési keretet, a „modernkori gályarabság” jelenségét vizsgálhatták: olyan hitvalló református lelkészek és egyháztagok életét feldolgozva, akik a huszadik századi diktatórikus rendszerek alatt szenvedtek hitükért.

A felhívásra a Tiszáninnen Református Egyházkerület és a Kárpátaljai Re-

¹ „itt nem ember, hanem Isten ügye forog veszedelemben”. Pályázati felhívás a gályarabper 350. évfordulója alkalmából, *srhe.hu*, URL: <https://srhe.hu/wp-content/uploads/2024/11/modositott-felhivas-galyarabper-1.pdf> Utolsó letöltés: 2025. 10. 16.

formátus Egyházkerület gimnáziumaiból és középiskoláiból, a miskolci Lévy József Református Gimnázium és Diákotthonból, a kazincbarcikai Irinyi János Református Oktatási Központból, a sárospataki Vay Miklós Református Technikum, Szakképző Iskola és Diákotthonból, illetve a Nagydobronyi Református Líceumból érkeztek pályázati anyagok. A hittudományi egyetem oktatóiból álló zsűri a legjobbnak ítélt videós és írásos műveket díjazásra méltónak találta, amelyeket ünnepélyes istentisztelet keretében 2025. március 27-én adtak át a megjelent diákoknak és felkészítő tanároknak. Az esemény nem pusztán arról győzhette meg a jelenlévőket, hogy a gályarabok emlékeztének ápolása kiemelkedő jelentőségű feladata minden nemzedéknek és korosztálynak, de arról is, hogy a közös történelem a közös emlékezés által lelki-szellemi egységben tartja a kárpát-medencei reformátusokat.²

A pályázaton helyezést elért művek és szerzői a következők voltak:

Az „A” kategória helyezettjei:

1. Fehér Kristóf – Tajnai Dávid – Tukacs Levente – Bojtár Boglárka: *Mérföldkövek az emlékúton: videóösszé* (Lévy József Református Gimnázium és Diákotthon, felkészítő tanár: Tóthné Nagy Anikó)

2. Barát Dominika Dalma: *Gályarabok* (Nagydobronyi Református Líceum, felkészítő tanár: Tar Géza)

A „B” kategória helyezettjei:

1. Kozsarek Anna: *Az összefogás ereje* (Vay Miklós Református Technikum, Szakképző Iskola és Diákotthon, felkészítő tanár: Dancs László)

2. Balega Áron: *Palackba zárt üzenet* (Vay Miklós Református Technikum, Szakképző Iskola és Diákotthon, felkészítő tanár: Dancs László) és Huszár Ákos: *Levél fiamnak* (Irinyi János Református Oktatási Központ, felkészítő tanár: Szoboszlai Beáta)

3. Estovk Eszter (történetmesélő rap/vers) (Lévy József Református Gimnázium és Diákotthon, felkészítő tanár: Tóthné Nagy Anikó)

A „C” kategória helyezettje:

1. Kovács Ákos: *Gecse Endre református lelkész emlékezete* (Nagydobronyi Református Líceum, felkészítő tanár: Tar Géza)

A következőkben a helyezést elért írásos pályaművekből közlünk válogatást.

² Sikerral zárult a protestáns gályarabok sorsát feldolgozó középiskolás pályázat, *srhe.hu*, URL: <https://srhe.hu/2025/04/01/sikerral-zarult-a-protestans-galyarabok-sorsat-feldolgozo-kozepiskolas-palyazat/> Utolsó letöltés: 2025. 10. 16.

Kozsurek Anna

AZ ÖSSZEFOGÁS EREJE

Jancsika: Vicaaaa! Az az én játékom! Azonnal add vissza a lovamat! Anya! Vica már megint gonoszcodik velem. Nem adja vissza a kedvenc játéklövem, amivel huszárosat szoktam játszani!

Anya: Elég legyen, gyerekek! Pakoljátok el a játékokat, hisz már lefekvés ideje van! Úgy sem szeretem, ha huszárosat játszottok.

Vica: De miért, anyuci? A huszárok olyan szép, daliás katonák.

Anya: Mert aki kardot ragad, az kard által vész el. Vagy ahogy a nagypapám mondta: omnes enim qui acceperint gladium gladio peribunt.

Vica: Furcsa dolgokat talált ki a nagypapád.

Anya: Ezt nem ő találta ki. Ezek Jézus szavai a Bibliából.

Jancsika: Hah! Jézus szavaival még az én cserfes kishúgom sem replikázhat! Anya... Apa is volt katona. Harcolt a nagyságos fejedelem, Rákóczi seregében. Hogy lehet, hogy a katonákat nem szereted, de apát mégis szereted?

Anya: Tudod Kincsem, katona és katona közt is nagy különbségek vannak. Sokan vannak, akik kincsekért, zsákmányért, dicsőségért harcolnak, vagy az ellenségeik iránti gyűlölet vezérli őket.

Vica: Apa miért harcolt? Őt mi vezérelte?

Anya: Apa azért volt nagyszerű katona, mert a szívét nem a harag fűtötte, amit azok iránt érzett, akik szemben álltak vele, hanem a szeretet, amit azok iránt érzett, akik mögötte voltak. A házáját és a szeretteit védte. Azért harcolt, hogy mindannyiunknak jobb, szabadabb élete legyen.

Jancsika: És győztek apáék? Hiába kérlelem, meséljen esti mesét a katoná-

életről, ő mindig csak mosolyog egyet, és a százszor hallott fabulákat vagy esetleg Jézus történeteit meséli nekünk.

Anya: Hát... Igen is és nem is. Végül le kellett tenniük a fegyvert, de a legfontosabb céljaikat mégis elérték. Ezért hívják kompromisszumnak a szatmári békeszerződést.

Jancsika: De miért nem mesél róla?

Anya: A háborúban rossz dolgokat is meg kell tenni, talán szégyelli is magát miattuk. Nem szeretne rossz példakép lenni.

Vica: Apának ki volt a példaképe?

Anya: Azt hiszem, a nagypapája, hiszen még az elsőszülött fiát is róla nevezte el. Egyszer azt mondta, a nagypapája és az ő mártírtársainak hite s állhatatos kitartása nélkül a szatmári béke sem született volna meg.

Jancsika: A dédapámat is Jablonczai Jánosnak hívták? Ő volt, aki a te nagypapáddal együtt túlélte a gályarabságot, igaz? Róluk szokott néha mesélni apa, de még most sem igazán értem, miért nevezi mindig igazi hősöknek őket, s hogyan járulhattak hozzá a régen volt szenvedéseikkel ahhoz a komposakármii békéhez, amit az előbb mondtál. Anya, kérlek, apának ne mondd el, hogy nem értem a dolgot! Olyan csillogó szemmel mesél róla. Félek, csalódott lenne...

Anya: Ne aggódj ezen, Kincsem! Tudósoknak és királyoknak is sok időbe telt, míg elkezdtek kapizsgálni a dolgot. Megpróbálom összefoglalni neked. Tudod, akik hatalommal rendelkeznek, és használják is azt minden nap, egy idő után nem értik meg a hétköznapi embereket, és azt hiszik, a hatalmukkal és erővel mindent meg tudnak tenni. Így volt ez 1674-ben is. Pozsonyba parancsolták az ország sok száz protestáns lelkipásztorát, de még a tanítókat is. Hazug vádakkal perbe fogták, zsarolták és fenyegették őket. Sokakat meg is törtek, és vagy aláírták az átkeresztelkedést, vagy örökre el kellett hagyniuk a szülőföldet. Igen ám, de a dédnagypapáitok tudták, hogy „itt nem ember, hanem Isten ügye forog veszedelemben”. Tudták, hogy nemcsak saját lelkük üdvéről, becsületéről van szó, hanem a haza sorsáról, de még a ti sorsotokról is, mert ha engednek a kényszernek, és mind aláírják ama reverzálisokat, azzal megerősítik vádlóikat abban a hamis, ördögtől való illúzióban, hogy erővel, kényszerítéssel és fenyegetéssel minden akaratjukat sikerre tudják vinni a későbbiekben is. Vagyis talán Károlyi grófnak sem sikerült volna a mindenki számára elfogadható, kölcsönös engedményeken alapuló szatmári szerződést tető alá vinni, hanem ellenfelei folytatták volna a harcot a teljes megtörésükig, avagy pusztulásukig. De nem így lett, mert dédapáitok 67 társukkal együtt kitartottak hitük mellett még akkor is, midőn a halálos ítéletet kimondták rájuk. Tűrték börtönt, verést, rabigát, hittek és bíztak, míg az igaz emberek összefogása és az isteni gondviselés meg nem szabadította őket. Ezért igazi példaképek ők, mert nem elpusztították ellenségeiket, hanem példájukkal megtanították, hogy az erőszak és a kényszer nem járható út, tartós megoldás nem születet általuk. Bárcsak megmaradna ez a tanulság későbbi korok hatalmasságainak emlékezetében!

Vica: Hjjaj anyuskám! Hát női hősök nem is voltak?

Anya: Ó, édes kiscicám! Hát te még ébren vagy? Hát hogyan lettek volna női hősök. Ha dédnagyanyádék elvesztették volna a hitet és a reményt, nem küzdöttek volna férjeikért oly állhatatosan, a férjeik sem vihették volna végéhez a csodát, nem élték volna túl a rabságot.

Vica: Mit tettek? Mesélj anya, mesélj még!

Anya: Tollat, papírt s tintát ragadtak! Levelek százait írták protestáns német nagyuraknak, helvét és holland egyetemek professzorainak kikhez férjeik jártak tanulni, még királyokhoz is eljutott panaszuk Angolországba, Dániába és Svédországba. Utrecht és Groningen egyetemei révén, hol nagyon sok magyar lelkipásztor is tanult, idővel egész Nederland a magyar gályarabokról beszélt. Hatalmas összefogás kezdődött a protestáns világban. Volt, aki személyesen tudott segíteni, mint Zaffius Miklós doktor, vagy Weltz György nápolyi kereskedő, akik mindent megtettek, hogy a rabokat kiszabadítsák, vagy legalább életüket jobbá tegyék. Gyűjtést szerveztek a kiváltásukra, lefizették az öröket, hogy emberségesebben bánjanak foglyaikkal. Már a perük során is megmutatta segítő szándékát Bruyninx Hamel bécsi holland követ és Oxenstierna Benedek gróf, aki a svéd követ volt. Végül holland testvéreink révén szabadultak meg, akik még életben voltak, hiszen a tengeren oly tehetséges hollandok ekkor épp a spanyolokkal szövetségben háborúztak a franciák ellen. Az Európa-szer-te gyűjtött adományokból a stromboli csata győztese, Michiel de Ruyter, a dicső emlékeztű holland admirális szabadította ki a nagypapáikat, és gondoskodott róla, hogy épségben eljussanak Kálvin János földjére, a reformáció Hollandia utáni másik nagyszerű bástyájába, Helvétiaiba, ahol hosszasan lábadoztak, s várták a lehetőséget, hogy hazatérjenek szeretett hazájukba, Magyarországra.

Jancsika: Anya! Egyszer apánál vendégek voltak, és dédapámról beszéltek, hosszán kérlelték apát, hogy mutasson meg valami palackba zárt üzenetet, apa végül engedett, és elővett valamit, amit nagy álméltkodással körülültek, és sokáig nézegettek, hümmögve közben. Én annyira, de annyira oda akartam szaladni megnézni, de azzal elárultam volna magam, hogy még nem alszok, pedig már éjfél ütött a falióra.

Anya: Ne aggódj, ha elég nagy leszel hozzá, biztos vagyok benne, hogy neked is megmutatja apa a levelet, és sokat beszélgettek majd még róla!

Jancsika: Azt is mondták, hogy a Jani bácsi, akit sokszor elsirattak, kétszer el is temettek. Ez mit jelent?

Anya: Azért mondták ezt, mert dédnagyapa a gályán végső kimerültségében búcsúüzenetet írt, és palackba zárva a tengerbe dobta, és az isteni gondviselésre bízta. Talán ő maga sem gondolta, hogy az a levél végül eljut a címzettjéhez, nagyapához, de így lett. A levél kalandos útja majd egy másik este meséje lesz, elég az hozzá, hogy hazaért, s miután hosszú ideje nem jött más hír, elsiratták, és végső búcsút vettek tőle szépen szertartásosan. Aztán volt nagy meglepetés, mikor jött az újabb levél Helvétiaiból, egekig magasztalva de Ruyter admirális nevét, ki megszabadította őket a gályarabság poklából.

Jancsika: Édesanyám! Vajon nekünk is szán ilyen nagy s nehéz feladatot a jó Isten?

Anya: A rendeltetésünket magunknak kell megtalálnunk, de mindenkinek van, úgy hiszem. Az biztos, hogy az egyik fontos feladatunk, hogy a gályarabok emlékezetét megőrizzük, mert ha feledésbe merül, féltő, újra végig kell járnunk nekünk vagy utódainknak nagyapáink kálváriáját. De most már tegyék el a kérdéseket holnap estére, mert reggel nem bírtok majd felkelni, de talán még én sem, pedig a mi mindennapi feladataink is nagyon fontosak ám!

Balega Áron

PALACKBA ZÁRT ÜZENET

Te, kedves felebarátom, ki megtalálod e palackba zárt üzenetet!

Kérlek, légy irgalmas, mint ama bibliai szamaritánus, teljesítsd egy haldokló utolsó kívánságát!

Továbbítsd eme levelem fiamnak, Jablonczai Miklósnak Magyarországra, Baranya vármegye Bélye nevű falvába, mely Eszékkal szemközt a Dráva bal partján fekszend, vagy ha nem áll módodban, add át egy Kálvin tanításait követő hittestvéremnek, ki mecénásom tudna lenni. Utolsó erőmmel éretted mondok imát, jutalmazzon meg az igazságos Isten eme jóságodért!

Kedves fiam!

Ha ezt a levelet olvasod, azt jelenti, hogy palackba zárt végső számvetésem igaz ember hálójába jutott, hisz eljutott hozzád. Bocsásd meg, hogy nem kerestem eleddig a könnyebb s biztosabb módját, hogy írjak néktek, de nem akartalak titeket, kiket e földi világnak minden kincsénél jobban szeretek, gyötrelmes szenvedéseimnek történetével szomorítani. Viszont most már érzem, az erőm végére ért, s lelkemnek rövid úton a jóságos Isten kegyes színe elé kell járulnia, míg megtört, s haszontalanná váló testem e gályáról, tajtékzó hullámok közé temetetik.

Eme holdfénytől megvilágított éjszakai órán, midőn gályánkon a franciákkal vívott elkeseredett csatánk után mindenki a holnap harcára gyűjti az új erőt, s a sötétben morajló tenger 100 gályarab horkolásával kánonban egy groteszk zsoltárt énekel, melynek már-már békés monotonitását rendre megbontja egy-egy izomgörcs okozta delíriumos feljajdulás,

erő híján utolsó akaratommal néked írok, de talán inkább magamnak... vagy még inkább mindenkinek, kikhez utolsó gondolatim eljutának.

Először is tudja meg széles e világ, hogy a Szent Bertalan éjszakáján elkövetett, ördögtől vezérelt galádság 100 évvel később megismétlődni látszik, csupán a helyszín Párizs helyett Pozsony lett, hová egy ország sok száz protestáns tanítója s lelkipásztora megidéztetett, s becsülettel meg is jelent. Ott minket felségsértéstől az törökkel való lepaktálásig mindenféle hazug vádakkal támadtak, s miután a zsarolás és fenyegetések kevésbé használtak, kínzással a katolikus hitre való áttérésre akartak kényszeríteni. 89-en a kínzások ellenére sem voltunk hajlandók hitünket becstelenül meghazudtolni, s a szabadulást jelentő papírokat aláírni, még akkor sem, midőn közölték, hogy midőn az hazaárulásnál lenni szokott, az ítélet fő- és jószágvesztés. Ámde eme rettentő ítélet végrehajtása sem elégítette volna ki az emberi gyarlóságaikból eredező gonoszságuk, helyette börtönökbe szétszórva válogatott kínzásokkal, verésekkel s kegyetlenkedésekkel próbálták hitünk melletti kitartásunkat megtörni. Midőn ezen törekvéseikben csalatkoztak, szinte meztelenre vetköztetve, sok száz mérföldön hajtottak a lipótvári börtöntől Itáliáig mint a marhákat, mígnem Nápolyba fejenkénti 50 aranyért gályákra eladtak, s ott az evezőkhöz kötöttek, mely sors, mint az napról napra beigazolódni látszik, az elnyújtott szenvedéssel fűszerezett halálunkat jelenti. Oh, hányszor verték kékre mezítelen testünket ostorral, kötéllel, korbáccsal. Mennyi éhséget, szomjúságot szenvedtünk a nappalok forróságában s az éjszakák dermedt hidegében, azt alig képes a nyelv elbeszélni. Mindenesetre bízva a magasságos Isten igazságosságában, remélem, hogy hullámsírjainkat előkészítő Leopold Karl von Kollonitsch és companiája annyi örömet leli az érettünk kapott 50 aranyakban, mint Judás a maga 30 ezüstjében!

Ahh, bocsájtod meg ez előbbi dühös kirohanásom! Mindez abbéli szomorúságomból fakad, hogy belégondoltam, elcsigázott testem nem a szeretett hazaföldben porlad el végső nyugalomban valahol ősapáink hantjainak közelében, hanem tenger mélyének irtózatosszerűnek éhes gyomrában.

Midőn e levelet olvasod, én már minden bizonnyal itt hagytam e földi pokol minden szenvedésit, de azt akarom, tudd meg, semmit meg nem bántam. Egyenes háttal és nyugodt szívvel állok majd az Úr elé. Életem során sokat imádkoztam, s mit kértem, meg is kaptam. Kértem szerető feleséget, szívemet örömmel megtöltő gyermekeket, s kértem, hogy hazámat, népemet s Istenemet mindennapi munkámmal szolgálhassam.

Ne hidd, hogy Pozsonyban a per során vagy Lipótváron a bűzös, penészes börtönben, hol férgek szaladgáltak bilincsbe vert testünkön, konokságból vagy ama makacs dacból nem írtam alá a szabadulást s egyben megkísértésünket jelentő álnok reverzalist, hiszen nagy vágya volt szívemnek, hogy titeket újra láthassalak, magamhoz ölelhesselek. Ámde a börtön magányában való elmélkedésem nyomán arra jutottam, hogy a Jóisten czállal, feladattal küldött ide minket, s gondosan válogatott össze. Innen nézve, annak idején, mikor Körtvélyesből 6 és fél évi lelkészkedés után gróf Keglevich Miklós Szelepcsényi György esztergomi érsek parancsára elüldözött, s buj-

dosni kényszerültem erdőkben, berkekben véled s édesanyáddal, s kőszikla-üregekben húztuk meg magunkat éjszakára, már eme nagy feladatra való felkészítemem vala. Merthogy hiszem, hogy hitünk melletti kiállásunkkal nagy dolgot cselekszünk, mely végső soron az emberiség s hazám javára is válik. Úgy hiszem, hogy ama Kellió féle fanatikus jezsuiták, s maga a császár is, kit ők neveltek gyermekkorától fogva, felismerik majd, hogy erőszakkal, veréssel, fenyegetéssel célt nem érhetnek, nem szerezhetnek híveket, csak még ádázabb ellenségeket. Gonosz tetteikkel nem szeretett katolikus egyházuk megmentői, hanem megszégyenítői s sírásói lesznek. Hiszem, hogy eljön majd a megbékélés, a kölcsönös elfogadás, mely virágzást s gyarapodást hoz mindazoknak, kik az egy igaz úton elindulnak, de ehhez nekem is végig kell járnom a magam kálváriáját, néktek pedig gondoskodnotok kell arról, hogy történetünk minél több fülbe eljusson, s minden nemzedékek számára örök tanulságul szolgáljon.

Ne feledd! Igazán csak az szabad, ki lelkében is szabad, s rabigába nem a bilincsek hajtanak, hanem a félelem szülte megalkuvás.

Végezetül annyit kérek még, légy jó, élj úgy, hogy reggelente ha a tükörben nézel büszkén, őszinte mosollyal tudj arra nézni, kit ott látsz! S ha néha napján rám gondolsz, szívedet egyetlen érzés járja át, az öröm.

Szerető édesapád,
Jabloneczai János

Szeretett elsőszülött Fiam, Mihály!

Huszár Ákos

LEVÉL FIAMNAK

Fülek papjaként szerettem volna írni neked, de sorsomat az Úristen úgy rendelte, hogy most innen, a kínok kínját elszenvedvén Itáliából írok neked, szeretett fiam. Testvéröcsédnek, Mátyásnak és édesanyádnak külön nem írok, add tudtukra nekik is, amit jónak látsz. Atyádként bátorítalak és intelek, hogy a hitedet mindég, minden körülmények között őrizzed. Semmi hatalom abban meg ne félemlítsen, szemeid előtt mindenkor a Szentírás szavai lebegjenek, ha bármi nehézség adódik éltedben. Ahogy egykoron Józsuet bátorította az Úr az Ótestamentum lapjain, én is így hagyom örökölni neked és fiaidnak: *„Avagy nem parancsoltam-é meg néked: légy bátor és erős? Ne félj és ne rettegj, mert veled lesz az Úr, a te Istened mindenben, a miben jársz.” (Józs 1,9)*

Röviden elmesélem megpróbáltatásaim történetét, hogy apádtól hitelesen maradjanak fenn azok neked és fiaidnak. Valahányszor rám emlékeztek, tudjátok, hogy semmit meg nem bántam, református vallásomért, magyar hazámért és családunk, a Miskolcziak becsületéért mindenkor újra vállalnám mindazt, ami kint megéltem ezekben a keservekben. Amennyiben úgy adódna, hogy az utókor emlékezetében őrizne, tudjátok, amit rám mértek, én emelt fővel és ezen szavak mellett vállaltam: *„Ha pedig semmi vétkem nem lévén, mégis megbüntettek, én arról nem tehetek. „*

Leírom hát a poklok kapujáig tartó gyötrelmeink néhány rövid részletét.

A mostani évek során egyre nehezebb a nyugalomra még csak gondolni is, mivel a hitet félreértelmező emberek az Isten szeretetét harcok, kínok, szenvedés és pusztítás útján akarják elérni. Ez évek a protestáns hit megrendítését, eltörlését kívánják, és annak választás elé állítását: maradnak-e e hitet vallók, vagy sem. 1674 eleje volt, mikor a magyarországi protestáns papokat Pozsonyba egy perre rendelték, tehát én is útra keltem, hogy bebizonyítsam elszántságomat a hitemmel kapcsolatban. Az úton szomorúsággal töltött el a tudat, hogy a testvéreim többsége elmenekült, és megbújt a per elől. A per előtti estén összegyűltünk Séllyei István püspök szállásán, ahol próbáltunk önbizalmat gyűjteni. A beszélgetés során egy vezetőt kellett választanunk és a döntésünk Séllyeire esett. Azonban ha valami történne vele, abban az esetben én válok a vezetővé, amit szívesen el is vállaltam. Másnap reggel, talán a félelemtől és a rám nehezedett feladat súlyától, de korábban keltem a megszokottnál. Miután elvégeztem reggeli dolgaimat, már 7 órakor mindenki felsorakozott a törvényszéki tanácsterem előtt, várva a kezdést. A terembe érve érződött egy furcsa légkör, ami azt sugallta, hogy nemkívánatos személynek gondoltak minket. Azonban én egy kis meglepődöttséget is érzékeltem, mivel szerintem kevesebb emberre számítottak, mint ahányan voltunk. Ezután a királyi ügyész, Majláth Miklós felolvasta a vádakat, amik teljes mértékben hamisak voltak, és csak minket szerettek volna bűnös, gaztevő embereknek beállítani. Olyanoknak, akik mindent, amivel nem értenek egyet, azt szétrombolják. Bennem a legnagyobb felháborodást az árulás szó váltotta ki a per alatt, miszerint elárultuk a királyt, a pápát, és szövetkezünk, levelezünk a legnagyobb ellenségeikkel. A vád felsorolása után kiszabták, hogy az árulókat halálra kell ítélni. A bírák Séllyeit hívták ki, aki a vádak közül egyiket sem vállalta, és kérvényezte a bizonyítékok bemutatását, ami egy kis nyugalommal töltött el, mivel tudtam, hogy semmi bűnt nem követtünk el. Az elnök, aki Szelepcsényi volt, követelte, hogy kérjünk ügyvédet, amit először nem akart Séllyei, de végül Csizmadia Ádámot választotta, mivel Katzer Sámuel tálalmi listára tették. A per lezajlása közben már éreztük, és végül be is teljesült az, hogy a bírák egy személyben a panaszolók és a vádlók szerepét is betöltik. Ezután témába került Kalinka Joáchim, aki nyíltan kijelentette lázadó jellegét, amit nem tudtunk, és nem is akartunk tagadni. A vádak bizonyítására 179 tanút idéztek be, ami miatt igazságtalannak és feleslegesnek tartottam az egész tárgyalást. A tanúk nagy része a franciákkal, a brandenburgiakkal és egyéb protestáns közösségekkel próbáltak besározni minket, hogy segítséget kérünk tőlük az üldözések ellen. A másik részük titkos templomi gyülekezésekről beszélt, ami szerint szidjuk és csúfoljuk a katolikusokat és a pápát. Az egész pernek az igazi mélypontja, ahol már a bírák is próbálták elfedni nevetésüket, az a Szilágyi vallomása. Azt találták ki, hogy Szilágyon 500 református tanakodott Bécs elfoglalásán. A prédikátor társaim kérték a tanukat, hogy mondjanak neveket, de a bírák próbáltak kitérni ez alól, és két levéllel igyekeztek visszatámadni. Az egyik levél Bethlen Miklósnak szólt, akit erdélyi tartózkodása miatt szinte lehetetlen elérni, és egy levél Ketzer Ambrusnak, akit három éve kivégeztek. A levelek lázadási tervekkel tartalmaztak kétértelmű mondatokkal, amiket a lehető legkönnyebb módon lehetett rosszul értelmezni. A levelek több nézetből sem

lehettek igazak, hiszen, ha találtak ilyen levelet, akkor miért most kerül elő, vagy mi értelme volt a 1673-as beidézésnek? Az ügyvédjeink hiába cáfolták a vádakát, nem tudtak mit tenni a 179 hamis tanúzás ellen. A végére teljesen világos lett, hogy a beidézetek választás elé kerültek, köztük én is. Három választható út állt előttünk. Az első, hogy lemondunk hivatalunkról; a második, hogy kivándorlunk az országból; vagy áttérünk katolikus hitre. Felháborítónak tartottam, hogy ajándékokkal, pénzzel, hivatalokkal próbálták minket befolyásolni, és hitünket megváltoztatni. Eközben az erre nem vevőket akár erőszakos úton fenyegették, hogy ha nem választunk, akkor csak a halál várhat ránk. Napnyugta után a törvényszék mindenkit elbocsátott, ki-kivegye számba, mi legyen a döntése. A gondolkodási időnk se tudtuk nyugton tölteni, hiszen próbáltak minket választásra kényszeríteni. Míg egyeseket misére küldtek fegyveres katonákkal, addig minket Forgách Ádám próbált meggyőzni, hogy amíg le nem csillapodnak az kedélyek, addig le kellene mondanunk hivatalunkról. A feltételzés is bántott, hogy én, Miskolczi Bodnár Mihály lemondanék református hitemről egy ilyen nevetséges ügy miatt! Ezt nem bírtam már szó nélkül hagyni. Próbáltam illedelmesen, visszatartva a mérhetetlen dühömet, önbizalmat mutatni. Azt a választ adtam, hogy ha meg is büntetnek minket, arról mi nem tehetünk, kénytelenek leszünk elszenvedni, de továbbra is megmaradunk ártatlanságunkban. Forgách próbálta a hallottakat figyelmen kívül hagyni, de a többiek is ugyanezen az állásponton voltak. A félelemtől vezérelve sajnos néhány társunk nem bírta tovább, és aláírta a kötelezvényt, békés életet remélve. Így most már kevesebb, mint háromszázra csökkentünk. Az ítélet meghozására már március 5-e óta vártunk, de csak április 4-én 8 órakor került rá sor. A tanácssterem előtt próbáltak minket pénzzel megvesztegetni, és külön még engem is próbáltak meggyőzni. Adtak nekünk másfél órát gondolkodni, de nem vártak csak negyedórát. A döntésünket idétlen mozdulatokkal kellett jelezni, mint például bal kézre kellett állni, akik a hazában akartak maradni hivatal nélkül, vagy hogy aki egyiket sem választotta, az menjen hátra az ajtó mögé. Miután mindenki a döntésének megfelelő helyre állt, mindegyik bíra elsápadt, és szóhoz sem jutott. Meglátták ugyanis, hogy mindenki kivétel nélkül az ajtó mögé állt, minden megfélemlítés ellenére! Hitünkbe kapaszkodtunk, és bízunk Istenben, segítsen meg, ha jónak látja. Megszületett az ítéletet: mindenki fejét veszti, és vagyonát elkobozzák. Az ítélet kimondása után senki se szólt semmit, amire Széchényi György idegesen kérdezte: miért nem köszönjük meg az ítéletet? Ekkor Séllyei kijött sorainkból, és tudatta a király procuratorával, hogy mi Krisztusért halunk meg ártatlanul. Séllyei szavait nem bírták hallgatni, ezért mindenkit börtönbe vitettek a kivégzés idejéig. A vezetőket, mint például Séllyeit vagy engem különválasztottak, és Kolonits vasra vert minket a saját háza előtt. Mindent megtettek, hogy megszégyenítsen minket, majd a pozsonyi várba vittek, míg a többiek saját szállásukon maradhattak.

Kezdetét vette az utunk, amelyet béklyókban kellett megtennünk. A láncokat egy emberre szabták, de két emberre rakták. Elkezdődött a lábam romlása. Amikor elcsigázva, kimerülve, sebekkel tele megérkeztünk, egy szűkös helyiségbe zsúfoltak be minket. Kénytelenek voltunk beletörödni, hogy a láncokat egy pillanatra se ve-

hetjük le magunkról. Napok múlva, olyan pünkösd havának 29. napján megtudtuk, hogy az utazásunk végcélja a nápolyi gályák. Szekéren elindultunk Berencsre, ahol nagyobb bilincseket kaptunk. A következő gyötrelme az éheztetésünk volt, mivel kevesebb pénzt fordítottak az étkeztetésünkre. Olyan börtönökbe zártak, amelyekbe négykézláb lehetett csak bemenni. A napok ezekben az időkben nagyon gyorsan teltek. Amikor azt hittem, nem lehet már ennél rosszabb, akkor megérkezett gróf Nyári Ferenc, aki igyekezett mindent megtenni, hogy megalázhasson minket: velünk vágta fel a fát, hozatta be, és még sorolhatnám. Az is biztos, hogy ilyen kínokat senkinek se kívánnék. Szekérrel érkezünk meg Morvaországon és Ausztrián keresztül Triesztbe. A lábaim kezdtek feladni, mivel a lábvas feltörte és elüszkösödött. Bár a kikötőbe megérkezve hajóra szálltunk, ami Pescarába vitt minket, de az út közben tovább romlott a lábam állapota.

Most Teatébe tartunk, de érzem, hogy nem sok van már hátra az életemből. A gyógyszerek nem hatnak és egyre nehezebb elviselni a szenvedést.

Kérlek téged, fiam, ha egyszer megkapod levelem, édesanyádnak ne add soha a kezébe, Mátyásnak is a te belátásodra bízom. Azért döntöttem úgy, hogy megírom neked, mert tudatni akartam általad a következő nemzedékekkel, milyen árat fizetünk hitünkért, református vallásunkért. Pál apostollal elmondhatom én is:

„Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam”
(2Tim 4, 7)

Theaté, 1675 esztendejének böjtmás havában

Miskolczi Bodnár Mihály
szerető atyád

Estovk Eszter

GÁLYARAPPER

„Megverem a pásztort, elfut majd a nyáj”
 Gondolá magában a Habsburg császár
 „A magyarokat előbb rabbá teszem,
 majd koldussá, végre katolikussá.”
 Ezek voltak Püspöknek elvei
 Menekülni el nem tudott senki
 Ment is a levél minden lelkésznek,
 Hazaárulás a hamis ítélet
 Mind a 700-an siettek Pozsonyba,
 Na de kérem, ki ilyen goromba?
 Bíróság előtt 300 ártatlan
 Számukra ez bizony váratlan
 „Hisz 100 éve a tarcali zsinat,
 megengedte, hogy taníthassak!”

Nem érdekelte a fejedelmeket,
 93-mat halálra ítélték,
 Nem érdekelte a Habsburgokat,
 42-t Itáliába hurcoltak
 32-t eladtak gályarabnak,
 Istenem, hol itt a jó akarat?

Mondhatnánk „Fussatok karmukból!”
 „Miért nem szöktek meg Pozsonyból?”
 Válaszul ezt kapjuk:
 „Ha menekülünk, bűnösségünk valljuk,
 Titokban fenyegettek, tanácsolták,
 szedd az irhád,
 neked nem ad már semmit ez ország”

Mond meddig mennél, ha hited most a
 tét,
 Mond meddig, a felekezetért,
 Mond meddig mennél, ha életed a tét,
 Meddig, Jézus Krisztusért?

„Áldjon vagy verjen sors keze”
 Vajon valaha jobb lesz-e?
 „Itt élned hálnod kell”
 Ha Teremtő karja felölel.

S a habok közt, ha szíved remeg,

Hogy sírod is ott leled;
Addig meg nem dőlhetsz,
Oltalmad Istentől lesz!
Figyelj, soha ne feledd el
Ő megvívhat a tengerekkel!
Figyelj tényleg ne feledd el
Az Úrhoz nem ér fel ember.

Ezek a szavak bízatták őseink
Dalladzattak véresen elődeink
Korbács csattant hátukon
Látszódott ruhájukon
Voltak, kik nem bírták
A kényszymunkát
Ők így szabadultak
Szent Atyával megnyugodtak.

Háborgott a tenger, sötét volt az ég,
Bilincsből sírt hit, reményük csekély.
Lelkészek szívében bizonyosodék,
„Kitartás, testvérek, van még rá esély”

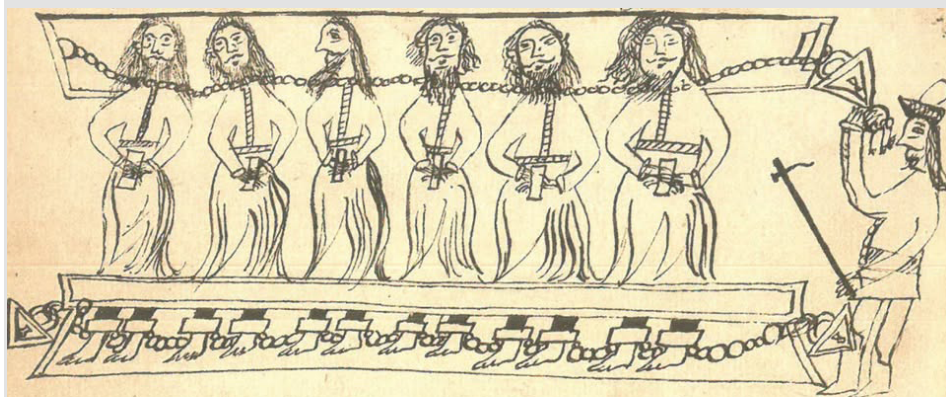
Ekkor ott a ködben feltűnt egy kukker
„Nézzétek! Az ott Michiel de Ruyter!”
„Sok sikert arattam ellenség ellen,
de eddig, ez a legszebb győzelmem”
Így szóla a szabadító lelkesek felé,
„26-an gyorsan, felfelé!”

Akár a betlehemi csillag
Tizenhat hetvennégy csillan az égen,
‘75 az év?
Elítélésük
‘76 az év?
Megmentésük
‘77 a hazatérésük éve.

„Ezek az emberek nem azért voltak
keresztények, mert mártíromságot
szenvetk, hanem azért szenvedték el ezt,
mert keresztények voltak.”

Idővonal

Dancs László

GÁLYARAB PRÉDIKÁTOROK EMLÉKEZETE

TANULMÁNYI DÉLUTÁN A TUDOMÁNY ÜNNEPÉN AZ SRHE-N - 2024. NOVEMBER 27., 14:00 - 18:00

SRHE

ELNÖKSÉG

MTA

A kiállítás meghívója

Dancs László

A GÁLYARAB- KIÁLLÍTÁS EGY TÖRTÉNELEMTANÁR SZEMÉVEL

A 21. század a digitális univerzumok kora. Az embereket millió helyről érik információk, impulzusok, és akarva-akaratlan elkezdjük szűrni ezeket. Azt tapasztalom, hogy nagyon sokan elfordulnak a nagyvilág dolgaitól, problémáitól, nem néznek híreket, nem akarnak hallani természeti katasztrófákról, éhínségről, háborúkról, egymást meghazudtoló politikai csatározásokról. Szabad idejüket jól megszerkesztett online játékokban vagy közösségi oldalak kis buborékaiban töltik. Hogy mi lehet az oka, hogy strucc módjára homokba dugja az emberek zöme a fejét? Talán úgy érzik, túlságosan kicsik, hogy hatással legyenek a világ dolgaira. Nem részesei a távoli problémáknak, nem érzik közvetlen hatásaikat, még ha a szomszédságunkban is történik a baj. Talán mind egy kicsit Fukuyamává váltunk, s elhittük, hogy elérkezett a történelem vége, hátradőlhetünk, s nem kell foglalkoznunk csak a saját életünkkel. Ha azonban kihúzzuk a homokból a fejünk, láthatjuk, hogy az emberiség sorsát meghatározó problémákkal kell szembenézni, s mivel az emberiség azokat a csodás eredményeket, amiket elért s fel tud mutatni, nem egyénenként, hanem közösségként érte el, az előttünk álló kihívásokra is csak együtt, közösségként tudunk megoldásokat találni. Ehhez a nagy feladathoz fogódzkodókra, támpontokra van szükségünk, melyeket a történelem és a történelmi emlékezet adhat.

Gyakran szembesülök vele, hogy ha valaki elindul ezen a könnyűnek semmiképp sem nevezhető úton, és megpróbálja megérteni az embert mint közösségi lényt, s ezáltal az emberiséget, nagy történelmi traumák esetében, mint a holo-

kauszt vagy a gályarabok története, hajlamos a saját életének tapasztalatai alapján elbizonytalanodni. Miért is ne tenné? Hiszen az új boldog békeidők szülötteiként nem tapasztaltuk közvetlenül az emberi kegyetlenség és aljasság ilyen mélységét, ellenben a dezinformációk, féligazságok vagy teljes hazugságok nap mint nap tömegével jönnek velünk szemben az online térben és médiában, így gyakran ott akar a modern kor embere forráskritikával élni, ahol nem kellene. Ezért is tartom nagyon fontosnak, hogy minél közelebb hozzuk az emberekhez ezeket az eseményeket, s minél többen megértsék, hogy az emberiség lehetőségei az ördögi gonoszságtól az isteni kegyelemig és jóságig nagyon széles skálán mozoghatnak, s csak rajtunk múlik, melyik irányba toljuk, s nem lehetünk közönyösek.

Eme talán hosszúra sikerült felvezetés után bizonyára könnyebb átérezni, miért is tartom feltétlenül fontosnak egy református középiskola történelemtanáraként minél több diákomat elhozni a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Múzeuma által életre hívott kiállításra, mely a gályarabperekre emlékezik annak 350 éves évfordulója alkalmából.

A kiállítás a Berna-sor két földszinti termében került bemutatásra, és 2026 tavaszig még biztosan látogatható. Az első terem az 1774. november 16-án kezdődött pozsonyi pert helyezte a fókuszba, míg a második terem a gályarabok emlékeztetét hivatott bemutatni az érdeklődőknek. Mivel a kiállítás a diákságot és a laikus látogatókat igyekszik elsősorban megcélózni, jól érthető ismeretterjesztő jelleggel készült el, és alkalmazták a modern kor nyújtotta technikai lehetőségeket is. Az első teremben például a *Hitnek tengerén – A 40 gályarab prédikátor története* című kis videó segít közelebb hozni a múlt eme megindító eseményét a közönség számára, míg a második teremben az avasi, a putnoki, a keleméri és a zubogyi gyülekezetek mutatják be emlékhelyeiket egy kivetített kisfilm keretében. A digitális bemutató elemek sorából ki szeretném emelni a történetben és a szakmaiságban jártasabb vendégek számára különleges ínyencségnek számító Abraham von Poot könyvét, mely teljes terjedelmében eredeti nyelven és formában olvasható a kiállításon a technikának köszönhetően. Van Poot könyvének hitelességét az adja, hogy személyesen találkozott gályarabságot túlélő lelkipásztorokkal – akikre a korabeli protestáns világ hősként tekintett –, így első kézből származó forrásból dolgozhatott. Az Abraham van Poot által készített illusztrációkat a kiállítás látványtervezője, Asztalos József is nagyszerű érzékkel használta az első teremben, hogy igazán testközelből élhessük át a pozsonyi per légréjét, nyomasztó mivoltát. Szintén az emlékezet termében kerül bemutatásra a gályarabok történetének másik fontos forrása, Kocsi Csergő Bálint 1676-ban megírt visszaemlékezése, a *Narratio Brevis*, melyet Bod Péter egyháztörténész fordított magyar nyelvre nagyenyedi tanársága idején *Kösziklán épült ház ostroma* címmel.

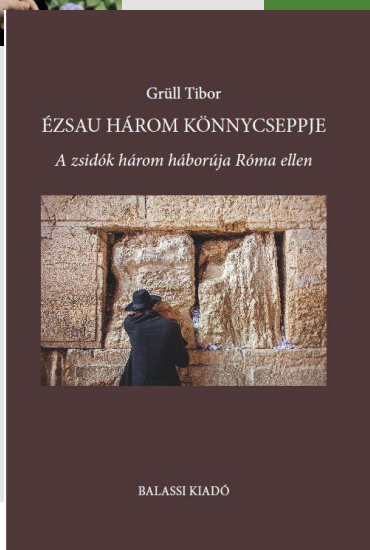
Visszakanyarodva a kiállításunk elejére, az első terembe belépve először az ellenreformációval kapcsolatos ismereteink felfrissítésével segítenek a szervezők a témára hangolódni. Kiállításra került például Pázmány Péter *Isteni igazságra vezérlő kalauz* című munkája, melyet annak református lelkipásztor tulajdonosa a széljegyzeteken megfogalmazott teológiai kritikájával még különlegesebbé, emberibbé tett.

A kiállítás igyekezett a gályarabperek helyi, sárospataki vonatkozásait kidomborítani, a negyvenkét gályarabságra ítélt prédikátor közül ugyanis huszonketten voltak pataki diákok, akiknek neveit és legfontosabb adataikat a kiállítás egy nagy tablója gyűjtötte egybe. Szintén lokális kapcsolódási pont a pataki közönség által jól ismert, a Református Kollégium Gimnazistái által naponta látott relief, melyet Dabóczi Mihály készített a gályarabok emlékére, de a kiállításnak köszönhetően megtekinthetjük azt is, melyek voltak azok az alkotások, melyeket a győztes mű maga mögé utasított.

Az eseményeket a látogató diákság számára jól érthető összefoglalók teszik érthetővé és követhetővé, míg a van Poot által készített rajzok a vizuálisan fogékonyabbak figyelmét is megragadják. A tárlat eszenciáját talán mégis a tárgyi emlékek adják, mint például a bujdosó pataki kollégium zászlajának Marosvásárhelyről kapott hiteles másolata vagy Séllyei István gályarab lelképásztor levele a nápolyi vizekről. A sort folytatva a második teremben mutatták be a kelyhet és paténát, melyek a zubogyi templom 1978-as felújítása során végzett feltárás során kerültek elő. A régészek a velük együtt elrejtett pénzérmék alapján az elásás idejét 1674-ben határozták meg. Minden bizonnyal a lelkészük, Szalóczi Mihály pozsonyi beidézése okozta kétségbeesés okán rejtették el. A tárgyi emlékek sorát gazdagítja a Szalóczi idejében használt harang is. A kiállítás mondanivalóját foglalja keretbe egy több mint 300 éves céhkorsó, melynek fedőjébe a türelmi rendelet emlékére vert ónérem került. A gályarabok szenvedéseinek átélésével felkorbácsolt lelkiállapotot a türelmi rendeletre történő megemlékezéssel igyekeztek a nyugalom ösvényére terelni, aminek köszönhetően nem marad bennünk a történelmi lezáratlanság érzése.

Zárszóként a kiállítást minden korosztálynak csak ajánlani tudom, valamint ezer köszönet illeti a két kurátort, Egeresi Gábor lelkész-történészt és Kovács Áron könyvtáros-történészt, valamint Asztalos József látványtervezőt igényes és minőségi munkájukért, amivel ezt az oly sok fontos tanulságot magában hordó eseményt ily közelívéssé átélhetővé tették számunkra, hozzájárulva, hogy bevéssődjön az új generációk történelmi emlékezetébe is.

A Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeumának gályarab-emlékkiállítása. A kiállítás 2026-ig, a gályarabok szabadulásának 350. évfordulójáig megtekinthető Sárospatakon. Kurátorok: Egeresi Gábor, Kovács Áron. Látványtervező: Asztalos József

RECENZÍÓK

Bátoriné Misák Marianna
Plesa Boglárka
Jenei Péter

É L E T U T A K

EGY
HUSZADIK
SZÁZADI NŐI IKON
ÖNÉLETRAJZA

Zsindelyné Tüdős Klára

CSIZMA
AZ ASZTALON

HARMAT • KÁLVIN

ZSINDELYNÉ TÜDÖS Klára: *Csizma az asztalon*, Budapest, Harmat – Kálvin, 2024.

Bátoriné Misák
Marianna

EGY HITELES ÉLETÚT

Kezünkbe véve Zsindelyné Tüdös Klára *Csizma az asztalon* című életírását, amelyet 2024-ben jelentetett meg a Kálvin és a Harmat Kiadó, egy gyönyörű, mosolygós, elegáns nő képe néz szembe velünk. A ránk tekintő kép alapján meg sem fordul a fejünkben, hogy ez a kiegyensúlyozott hölgy mekkora mélységeket és magasságokat élt meg az alatt a pár évtized alatt, amit Isten neki ajándékozott. A kötetben fejezetről fejezetre lehetünk részesei élete mozzanatainak, az egyházban és a nőszövetségben végzett áldásos tevékenységének, aminek megírására 1970 nyarán kapta a felkérést a Református Zsinat akkori elnökétől. Bár Tüdös Klára már 75 éves volt ekkor, pár hónap alatt elkészítette kéziratát, amelynek a következő címet adta: Kapcsolatom a Református Egyházzal és annak Urával. Visszaemlékezésében őszintén írta le az eseményeket, jellemezte a kort, így a kézirat évekig hevert az íróasztal fiókjában. 1978-ban jelent meg először nyomtatásban, de nem Magyarországon, hanem Zürichben *Csizma az asztalon* címmel. A '90-es évek elején a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója célul tűzte ki Tüdös Klára szellemi hagyatékának felkutatását, összegyűjtését és kötetben való megjelenését. Ennek a munkának eredményeként 1994-ben jelent meg *Életrajz dokumentumokban 1895–1980* címmel egy kifejezetten vaskos kötet. A sorban harmadikként a Harmat és a Kálvin Kiadó az eredeti kéziratot gondozva adta ki Zsindelyné

Tüdös Klára eseményekben gazdag, rendkívül mozgalmas életútját azzal a címmel, ami az első kiadás címe is volt.

Első olvasásra talán furcsa cím ez egy életútnak. Arra, hogy miért választotta, ő maga adja meg a választ. „Valaki, aki ismerte régi, művészi és nagyvilági életemet, s mondjuk így: nagy múltamat, most pedig hallott bizonyosságot tenni, azt kérdezte tőlem: »mondd meg nekem, hogy került a csizma az asztalra!«”.

Mindjárt írása elején elhatározta, hogy az igazat, és csakis az igazat fogja leírni. S valóban, ha sorait olvassuk, szinte megelevenednek szemünk előtt az események a maguk valójában. Nem titkolja el, hogy az a jómód, amibe ő beleszületett, s amivel apja elhalmozta, nagyvilági életet biztosított neki, amiben nem szerepelt az Isten szolgálata, sőt kezdetben egy teljesen más utat, más életcélt és foglalkozást képzelt el magának, amibe családjá keményen szólt bele, belekényszerítve egy általa nem kívánatos házasságba. Átélt a hazájától való elszakíttóságot, megtapasztalta a jólétet, de a nélkülözést és a kudarc ízét is. Hamar megtanulta, hogy céljai elérése végett akár családjával is szembe kell szálljon. Leányát nagynénje kezeire bízva Budapestre költözött, hogy dolgozzon, tanuljon és megvalósítsa álmait. Ezeknek az éveknek a viszontagságai, nehézségei, kudarcai, sikerei elevenednek meg a könyv fejezeteiben. De az is, hogy sosem adta fel, aminek köszönhetően a második világháború előtt hazánk egyik ünneptelt divat- és jelmeztervezője, illetve az első filmrendezőnője lett. Terveihez és azok megvalósításához második férje, Zsindely Ferenc nyújtotta a biztos anyagi, társadalmi és érzelmi hátteret.

A két világháború között olyan elismertséget szerzett magának, amit kevesek mondhattak el önmagukkal kapcsolatban. Elismert szalonok vendége volt, az ő általa tervezett ruhákból divatbemutatókat szervezett, saját szalont nyitott. Könyvében – bár beszél róluk – mégsem ezek kapnak nagy hangsúlyt, sokkal inkább azok a momentumok, amikor az Ige közelébe került akár a pozsonyi úti istentiszteleteken, akár más alkalmakon. Sok nagy nevet és pozíciót betöltött emberrel ismerkedett meg a politika, az irodalom, az egyház stb. területén. Ez utóbbiak közé tartozott Ravasz László, Bereczky Albert, Muraközy Gyula, Pilder Mária. Különösen Pilder Mária volt a későbbiekben nagy hatással rá, amikor bekapcsolódott a magyar református nőszövetségi munkába.

Könyvében nem beszél megtéréséről, de valami hasonló mehetett végbe benne azon a debreceni nőszövetségi konferencián, ahol elsőként kellett beszédet mondjon a Kistemplomban. Erről a pillanatról így írt: „És egyszer csak hallom, hogy valaki az én hangomon beszél, de teljesen mást, mint amit én megírtam. Különös egy bűnvallás volt az és valami csudálatos öröm afelett, hogy – megbocsáttattak az én bűneim...” Mindenképpen ez volt a fordulópont az életében, amikor Isten teljesen újrarendelte az életét. Azokat az ambíciókat, energiát, lendületességet, kitartást, amit a divat, a ruhatervezés, a filmvilág irányába fordított, most az Isten szolgálatába állította. Lehetősége nyílt arra, amiért korábban haragudott az egyházra, hogy nem teszi meg, és a Jó hírt bezárta a templomba. „Kényelmesen várja, hogy meglátogassák saját otthonában, s nem bánja, hogy a látogatók száma fogy. Haragudtam, hogy azt

a nagyhatású eszközt, amit a színpad és a film, értetlenül, lustán átengedi a Sátánnak...” A színpadi tapasztalattal rendelkező számára megnyílt az Isten színpada.

Nem tagadta, hogy semmi ismerete nem volt a nőszövetségi munkáról. Mindez megváltozott, amikor kitört a második világháború. A kötetből megtudjuk, hogyan lépett át a szalonok és a művészet világából a gyakorlati segítségnyújtás terepére. Úgy robbant be a nőszövetségi munkába, hogy szinte nem is érkezett még önmagával sem tudatosítani, hogy ő már azt a tevékenységet végzi, amire annak idején felkérték. Újságot szerkesztett, meglátta a menekültek nyomorát, szállást, mosakodási lehetőséget, ételt, italt intézett számukra. Bevonta a környezetében lévő asszonyokat, akik szolgálatnak tekintve a legalantasabb munkát is szívesen csinálták. „Na egyszerre tudtam már, mi a Nőszövetség” – írta ekkoriban. Hatalmas családi villájuk sok zsidó család számára jelentett menedéket az üldöztetés idején. Otthonukból kibombázott embereknek, menekülőknak nyújt férjével együtt menedéket – politikai meggyőződésükre való tekintet nélkül. Emberfeletti munkát végeztek. Éjjel-nappal tevékenykedett, nem vonva ki magát egyetlen munkafolyamat alól sem. Budapest ostromának borzalmi közepette sem riadt vissza semmitől, miközben megtapasztalta, hogy házukat Isten oly mértékben oltalmazta, hogy sem nekik, sem az ott lakóknak hajuk szála sem görbült, miközben a környező ingatlanokat sorra bombázták le, rabolták ki. Nyomorúságos körülmények között vészelték át a háborút, az ostromot, a német, majd az orosz megszállást. De sosem panaszkodott. Ezeknek az esztendőknél a viszonyosságai, illetve azok a szó szerint megtapasztalt csodák, amiket megélt és megélték, magukkal ragadják az olvasót. Csakúgy, mint azok a sorok és fejezetek, amelyekben a háború befejeződése utáni időkről ír. Nőszövetségi munkájának olyan időszaka ez, amikor Pilder Máriával bejárták az egyházmegyék gyülekezeteit hol szekéren, hol vonatok tetején, hol autón, hol gyalog, és megtapasztalták a háború borzalmi által megtépzott asszonyok evangélium- és bátorításéhségét. Rendkívül tanulságosak azok az események, alkalmak, amelyek ezekről a találkozásokról adnak számot. Sok pozitív és időnként negatív tapasztalatot szereztek.

Közben otthonukat – azon túl, hogy az egyházra írták – konferenciaközponttá alakította, hogy új reményt adjon a veszteségeket szenvedett asszonyok százainak. Isstenhegyi Otthon – ezt a nevet adta a központnak, amely 50 éven keresztül működött. Leírta, hogy el is adhették volna, mert álomösszeget ajánlottak nekik, amelynek a kamatából szépen élhettek volna Svájcban, de nem ezt választották. Sosem várt senkitől elismerést, hálát. Később kiderült, hogy hálát csak Istentől várhatnak. Amikor megszületett a döntés a kitelepítésükről, az egyház nem tett semmit. Kitelepítése után is a Gondviselésbe vetett bizalommal nézett szembe az újabb és újabb kihívásokkal, és fordult a nélkülöző emberek felé.

Múlhatatlan érdemei vannak a Magyarországi Református Egyházban, különösen is a Nőszövetségben végzett munkájáért. Olyan odaadás, olyan példanélküli elszántság, akarat, ami jellemezte munkáját, amikor a lelkészek is sokszor tanácsaltanak voltak, kevés akadt ezekben a nehéz években. Abban, hogy a Nőszövetség képes volt megélni, szolgálatot teljesíteni, Isten alkalmas eszközként használta fel őt, aki soha-

sem az akadályokat nézte, hanem azt, hogy hogyan lehet azokat legyőzni és folytatni az utat.

Aki kezébe veszi Zsindelyné Tüdős Klára írását, megtapasztalja, hogy nem lehet letenni és abbahagyni az olvasását. Ugyanis olyan szemléletes módon ír, hogy mi magunk is szinte részesei leszünk az eseményeknek. Fejezetről fejezetre ismerjük meg a kort és benne őt, aki egyik pillanatban még éli a gazdag polgárok jómódú életét, a kor színházi világáról elmélkedik, nem sokkal később pedig Teleki Pál öngyilkosságáról és nyilasok kegyetlenkedéseiről beszél, miközben emberi életet ment, oltalmaz, menedéket biztosít, élelmet szerez. Majd arról ír, hogy mennyire kézzelfogható az isteni gondviselés, és átéli férje Istenhez fordulását. Érezte az idők jeleit, hullatott könnyeket, viselt gyászt, de még a leghetetlenebb, legkiszolgáltatottabb helyzetben is ki tudta mondani: legyen meg az Ő akarata.

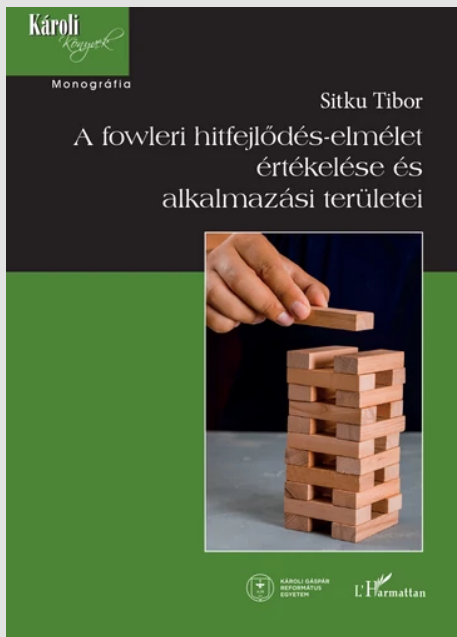
Ajánlom ezt a könyvet mindazoknak, akik szeretik az igazságot az életről, a hitről, egy női sorsról, az egyházzal és a világról Magyarországon. Mert nem csupán egy életút fogalmazódik meg ebben az írásban, hanem egy autentikus kordokumentum is azokról az évtizedekről, amelyekben Zsindelyné Tüdős Klára élt és munkálkodott.

Végül még egy idézet tőle, amelyet élete vége felé megfogalmazott. „Egy csacsi kislány, aki nőszövetségi munkám legelején titkárkodott mellettem, a gyermekek bölcsességével azt mondta egyszer nekem, mikor először járt nálunk az Istenhegyi úton: »Klára néni, én ilyen szép helyet még sohasem láttam, s azt hittem, borzasztó volna egy ilyen gyönyörű helyen meghalni – ha az ember nem tudná, hogy ez a sok szép annak az igazinak csak a csorba tükörképe.« Szívemből az a gyerek kivette az elmúlás fullánkját, s valami zengő sugárzást érzek, ha arra gondolok, hogy az igazi jót, szépet, amit Isten elkészített az Őt szeretőknek, nemsokára színről-színre láthatom.”

Plesa Boglárka

MÉRHETŐ-E A MISZTÉRIUM?

A FOWLER-MODELL KORLÁTAI ÉS LEHETŐSÉGEI

SITKU Tibor: *A fowleri hitfejlődés-elmélet értékelése és alkalmazási területei*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2024.

Ritka az olyan szakkönyv megjelenése manapság, amely egyszerre tud tudományos alapossággal építkezni, és gyakorlati kérdésekre is közérthetően reflektálni. Sitku Tibor megjelent monográfiája egy ilyen ritkaság. Kevés szerző vállalkozik arra, hogy a hitfejlődés-elmélet komplex témáját átfogó mélységben dolgozza fel, pláne úgy, hogy közben ne csak elméleti térképet rajzoljon, hanem a gyakorlati teológia számára is irányt mutasson. Sitku könyve viszont kivételes abban, hogy mindkettőt egyesíti: az elméletet nem önmagáért tárgyalja, hanem annak gyakorlati lehetőségeit is megvizsgálja. Ráadásul a munka egy olyan tudományterületet gazdagít, amely magyar nyelvű szakirodalomban meglehetősen szűkös. A gyakorlati teológia – különösen ilyen interdiszciplináris és alkalmazás-orientált módon – alulreprezentált. *A fowleri hitfejlődés-elmélet értékelése és alkalmazási területei* így nemcsak egy kivételesen igényes tudományos munka, hanem egyben releváns hozzájárulást jelent a kortárs magyar gyakorlati teológia tudományos diskurzusához.

A kötet gondosan felépített struktúrával halad. A bevezető fejezetekben Sitku nagy alapossággal mutatja be azt a fejlődépszichológiai hagyományt, amelyre Fowler modellje épít: Piaget kognitív fejlődésről szóló elmélete, Erikson pszichoszociális életszakaszai, valamint Kohlberg morális fejlődési stádiumai. De ezek nem pusztán idézett háttéranyagként szerepelnek, hanem meggyőzően

világítanak rá arra, hogy Fowler hitfejlődés-elmélete miként ágyazódik bele az ember kognitív és morális érésének folyamatának ívébe.

A fowleri modell középpontjában a hit mint struktúrafejlődés áll. A hét stádium részletes bemutatása során Sitku nemcsak értelmez, hanem kontextualizál is: megmutatja, milyen életkori szakaszokban jelennek meg ezek a hitformák, hogyan épülnek egymásra, és milyen belső logikájuk van. A gyermeki bizalom intuitív, képi világa – az „intuitív-projektív hit” – éppúgy értelmezést kap, mint a serdülőkorban kialakuló konvencionális hit, amely már beépül a társadalmi normákba és közösségi elvárásokba. A fiatal felnőttkor reflektív, individuális hite már önálló, sőt kérdőre vonó; a későbbi stádiumok – különösen az „univerzális, öntranszcendens hit” – pedig nemcsak teológiai, de antropológiai értelemben is kihívást jelentenek: lehet-e a hitet ennyire magas szintre emelni, egyfajta erkölcsi és spirituális csúcsmélynékként értelmezni?

Sitku itt sem válik kritikátlanná. Bár tisztelettel és alapossággal viszonyul Fowler munkájához, világosan jelzi: a modell egyes pontjai problematikusak. A legfőbb kérdés – és e tekintetben a könyv egyik legerősebb gondolati szála – a „hit” fogalmának relativizálódása. Fowler vallási értelemben nem definiálja pontosan, mit ért hiten, hanem általános „jelentésstruktúráként” kezeli azt – ez pedig elmoshatja a keresztény teológiai tartalmakat. Sitku érzékenyen, de világosan tematizálja ezt a problémát: hogyan lehet egy hitfejlődési modellt alkalmazni teológiai közegben, ha annak kiindulópontja nem vallási értelemben vett hit?

Ezzel párhuzamosan módszertani kritikák is megfogalmazódnak. A strukturált interjútechnika, amelyre Fowler kutatásai épülnek, nem mindig alkalmas arra, hogy a hit személyes és sokszor irracionális, élményszerű oldalát megragadja. Ráadásul a fejlődési stádiumok rendszere – bármennyire is logikus – hajlamos normatívvá válni: az olvasóban könnyen kialakulhat az a benyomás, hogy a későbbi stádiumok „felettebbek” vagy „értékesebbek”, holott a valóság sokkal összetettebb. A hit története egyénenként különböző lehet, tehát nem mindig egyenes vonalú fejlődés: nem mindenki halad felfelé, nem mindenki járja végig az összes szakaszt, és sokan visszatérnek korábbi struktúrákhoz, vagy egyszerre élnek több stádium jegyeit hordozó hitformát.

A könyv azonban nem reked meg a kritikánál. Külön figyelmet kapnak azok az alternatív megközelítések, amelyek vagy továbbgondolják, vagy részben elvetik a fowleri modellt. James Loder transzformációelmélete a hitet nem strukturális stádiumként, hanem radikális belső átalakulásként írja le – teológiaibb, ugyanakkor kevésbé mérhető és modellezhető. Heinz Streib narratív, életútalapú modellje (tele fordulatokkal, megszakításokkal, újrakezdésekkel, ellentmondásokkal) viszont a posztmodern ember sokféleségét (milyen sokféleképpen lehet hinni, keresni, kételkedni, váláshoz viszonyulni) és a hit „folyékonyságát” emeli ki. Sitku ezekkel nem vitatkozik erőszakosan – inkább párbeszédbe lép, és ezzel tágítja a horizontot: a hitfejlődés nem egyetlen út, amelyet egyetlen lineáris sémában kell elgondolni, hanem úgy, mint különböző emberek különböző útjait, amelyek mind lehetnek hitelesek, még ha nem is illeszkednek tökéletesen egy adott modellbe.

A könyv legelőbb fejezetei a gyakorlati alkalmazásokról szólnak. A szerző itt már nemcsak gondolkodót, hanem lelkészt is megszólít. A homiletikai elemzés arról szól, hogyan lehet a fowleri modell segítségével érzékenyebben, célszerűbben szólni különböző élethelyzetű és hitstruktúrájú emberekhez. A poimenikai rész azt vizsgálja, hogyan segíthet a modell a lelkigondozásban, amikor például valaki lelki válságba kerül. A missziológiai értelmezés különösen izgalmas: hogyan közelítsen az egyház olyan emberekhez, akik nem konvencionális vallásos háttérből érkeznek, sőt, talán egyáltalán nem is rendelkeznek intézményesített hittel? Ezek a fejezetek nem adnak kész recepteket – de irányokat, kérdéseket és gondolati kereteket annál inkább.

A fowleri modell ebben a megközelítésben nem doktrína, hanem térkép: nem mondja meg, merre kell mennünk, de segít felismerni, hol vagyunk, miben vagyunk. És Sitku könyve ebben kivételes: segít megérteni, mi a dolgunk akkor, ha nemcsak a másik hitét akarjuk „látni”, hanem vele együtt szeretnénk megérteni, hogy a hit egy folyamat – és hogy közben mindannyian úton vagyunk.

Sitku Tibor stílusa nem terheli túl az olvasót szakszavakkal, mégis mély és precíz. Nem siet, nem kapkod, nem akarja „lenyomni” a torkunkon az elméletet. A szöveg világos, tagolt, jól strukturált. Tudományos igénye vitán felül áll, de sosem válik száraz akadémiai írássá – épp ellenkezőleg: folyamatosan kapcsolatban marad az olvasóval, kérdez, asszociál, párbeszédet kínál – Fowlerrel, a kritikusokkal, önmagával és velünk, olvasókkal. Egy teológus, aki nem fél megmutatni, hogy a hit nem csupán doktrína, hanem élmény, út, kérdés. Ez a könyv nem pusztán „beszél” a hitről, hanem együtt gondolkodásra hív.

Néhány kritikai megjegyzésem van csupán a munka kapcsán. Sitku néhol mintha talán túl óvatos lenne: például a Fowler által felvetett transzcendencia nélküli „hitelmélet” kérdésében érezhető, hogy teológusként nem akar túlságosan konfrontálódni – pedig éppen ezen a ponton lehetne még mélyebb a reflexió. Ugyanígy, az opponens elméletek közötti szintézis (pl. Streib és Loder viszonya Fowlerhez) helyenként inkább párhuzamos ismertetés marad, mint valódi komparatív analízis. Hasonlóképp, a gyakorlati fejezetek – bár kiváló irányokat jelölnek ki – gyakran nyitva hagyják a megvalósítás mikéntjét. De ezek valójában lehetőségek is: az olvasó folytathatja ott, ahol a könyv becsukódik.

Ajánlom a könyvet bárkinek, aki a hitről nemcsak mint misztériumról, de mint életutat végigkísérő folyamatról szeretne gondolkodni – legyen az prédikáló lelkész, pasztorálpszichológus, teológus hallgató vagy érdeklődő laikus. Sitku Tibor munkája nemcsak a fowleri elmélet hazai meghonosításának sarokköve, hanem felhívás is: gondolkodjunk, kérdezzünk, merjünk a hitünkre is mint formálódó valóságra tekinteni. Ez a könyv intellektuális iránytű és lelki útítárs is egyben – egy könyv, amelyet ha elolvastunk, évek múlva is emlékezni fogunk rá, ha egyszer a saját hitünkről kell szólni mások előtt.

Grüll Tibor

ÉZSAU HÁROM KÖNNYCSEPPJE

A zsidók három háborúja Róma ellen

BALASSI KIADÓ

Jenei Péter

HÁBORÚ, LÁZADÁS ÉS FELKELÉS A RÓMAI KORI PALESZTINÁBAN

GRÜLL Tibor: *Ézsau három könnycseppje. A zsidók három háborúja Róma ellen*, Budapest, Balassi Kiadó, 2024.

Minden szempontból kiváló és hiánypótló könyvet ajánlunk a Kedves Olvasó figyelmébe. A zsidók Róma ellen folytatott háborúit illetően ilyen mélységben és minőségben ugyanis magyar nyelven, magyar szerző tollából nem volt elérhető tudományos munka a hazai olvasókörzség számára. E témakörrel a pionír munkáktól (ld. Chegery/Csegeri András: *Historia az Jerusalemből való menekülésről Titus Vespasianustól*. Debreczen, 1574)¹ napjainkig jobbra primer forrásokat (Josephus Flavius *A zsidók története* és *A zsidó háború*), összefoglaló és bevezető munkák vonatkozó fejezeit, valamint célzott szaktanulmányok részkitűzéseit lapozhattuk. A témát illetően még érdemes megemlítenünk a zsidó szerzőpáros, Chaim Herzog és Mordechai Gichon *Bibliai csaták*² című munkáját, azonban ez csupán a Makka-beus-felkelésekig (Kr. e. II. század), azaz a római hódítást megelőző hellenisztikus korról beszámolva vizsgálja a zsidó háborúk történetét. Bizton állíthatjuk tehát, hogy Grüll Tibor 83 oldalnyi(!) szakirodalmat felvonultató könyve alapos és naprakész keresztmetszetét kínálja a vizsgált témának.

¹ A könyvészeti adatokat közli: BENYIK György: *A magyarországi biblikus irodalom a kezdetektől 1997-ig*, Szeged, JATE Press, 2000, 33.

² HERZOG, Chaim – GICHON, Mordechai: *Bibliai csaták. Stratégia és taktika a Szentírás földjén – Az Ószövetség korának átfogó hadtörténeti áttekintése*, ford. BÉKÉSI József, Debrecen, Gold Book, 2004.

A szerző, Grüll Tibor, ókortörténész, a PTE Ókortörténeti Tanszékének vezető egyetemi tanára, valamint az MTA doktora. Szakmai kompetenciája és a kor-szak tudományos vizsgálata iránti elkötelezettsége vitán felül áll: kutatási területeit illetően – a Római Birodalom gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténete, a helleniz-tikus-római kori zsidóság, a korai kereszténység – 13 önálló kötete és több mint 300 tudományos és ismeretterjesztő szaktanulmánya jelent meg itthon és külföldön. Jelen munkája a 2017-ben a Magyar Tudományos Akadémiára benyújtott és megvédett akadémiai „nagydoktori” disszertációjának könyvkiadásra optimalizált egyszerűsített és frissített változata. Témája a zsidók három háborúja Róma ellen. A félezer oldalt is meghaladó könyv hét fejezetben, illetve az imént már említett példátlan mennyiségű szakirodalom (lásd 471–554.) és gazdag képanyag (térképek és régészeti képanyag – lásd 555–575.) kíséretében, igényes, fűzött és keménykötésű formában jelent meg. Mely háborúkról van tehát szó e tudományos műben?

Az első a „nagy háború”, amely Kr. u. 66–73 között zajlott, és többek között a második templom és Jeruzsálem pusztulását, az ország katonai megszállását, Rómában pedig egy új császári dinasztia hatalomra kerülését eredményezte (vö. 10.). Grüll Tibor munkája az akár önálló könyvnek is megfelelő 142 oldalt, az 5. fejezetet (160–302.) szánja a „nagy háború” története tudományos vizsgálatának. Feltárja a háború kitörésének külső és belső okait³ (162–211.), a háború részletes, primer és naprakész szekunder forrásokra támaszkodó eseménytörténetét és öt szakaszát (212–271.), valamint a háború vallási-politikai következményeit (272–302.).

A második a Traianus idején kirobbant diaszpóralázadás, amelyet a rabbinikus források az azt leverő római tábornok nevére „Quietus háborújának” neveztek el, és Kr. u. 115–117 között zajlott (vö. 10.). Grüll Tibor könyve a 6. fejezetben (303–382.), közel 80 oldalon vizsgálja e lázadás történetét. Kitér többek között a két háború közötti időszak történetére, a szíriai-palesztinai régió katonai megszállására, a légión és helyőrségek elhelyezkedésének vizsgálatára, a háború demográfiai következményeire (303–327.), illetve a hadjáratok forrásaira és eseménytörténetére (328–382.).

A harmadik a Bar-Kokhba-felkelés (Kr. u. 132–135/136), amely annak ellenére, hogy csak Júdea területére terjedt ki, mégis igen nagy veszteségeket okozott mindkét hadviselő félnek, ráadásul minden addiginál súlyosabb elnyomásba taszította a zsidóságot: eredményeképp a zsidóság majd 2000 évre szétszórattatott, és diaszpórába kényszerült (vö. 10.). Grüll Tibor a 7. fejezetben, szintén közel 80 oldalon (383–459.) foglalkozik a felkelés történetével. Részletesen kitér Hadrianus keleti utazásaira és jeruzsálemi tartózkodásaira, hellenizmusára és „zsidópolitikájára”, a felkelés okaira és forrásaira, valamint Bar Kokhba fővezér származására, a vele kapcsolatos Messiás-váradalmakra (383–413.). Igen érdekes, ahogy e fejezetet a szerző a felkelés

³ A három külső ok: 1. Jeruzsálem és a Templom menedékjogának megsértése; 2. A helytartók viszályai; 3. A városokban élő görögök és szírek vallási türelmetlensége. A három belső ok pedig: 1. A zélóták radikális vallási-politikai nézetei; 2. A gazdagok zsarnokoskodása; 3. Törvényszegések (A pogányok áldozatának visszautasítása, a Templom megszenteltetésének, a papsággal szemben elkövetett bűnök, a törvénytörés egyéb módjai).

kétszemszögű vizsgálatával zárja (414–445.): elemzi a felkelést zsidó és római szemszögből is. A fejezetet a felkelés közvetlen utóhatásainak, illetve a hosszabb távú következményeinek számbavételével zárja (446–459.).

A szerző könyvének első négy fejezetét kortörténeti és bevezetéstani kérdéseknek szenteli, amelyek megelőző ismerete elengedhetetlenül szükséges a fentebb bemutatott három háború történeti és tudományos beágyazásához és megértéséhez. Az *1. fejezet* a római kori zsidóság történetének forrásait taglalja (13–39.): az ókori görög-római szerzők műveitől kezdve (kiemelten is Josephus Flavius és Philón) a vallásos irodalmakon át (Pseudepigrapha, Újszövetség, rabbinikus irodalom, ókeresztény szerzők) a korabeli epigrafikus és egyéb régészeti reáliákig (feliratok, papiruszok, osztrakonok, numizmatikai anyag). Épp ezek kapcsán jegyzi meg a szerző az Előszavában (9–11.), hogy az elmúlt száz évben számos új forrás került elő Izrael állam területén. „A papirológiai, epigráfiai, numizmatikai és régészeti adatok segítségével szinte egyedülálló lehetőséghez jutott a történettudomány: az eddig jobbra csak az – ilyen vagy olyan irányban elfogult – ókori szerzők művein keresztül ismert eseményeket ma már »belülről«, akár a felkelők szemszögéből is tanulmányozhatjuk.” (lásd Előszó, 10.) Meglátásunk szerint a könyvben felsorakoztatott történeti-régészeti források széles tárháza, illetve a hozzájuk kapcsolódó terjedelmes szakirodalom naprakészsége adja Grill Tibor munkája megírásának és publikálásának egyik legvitathatatlanabb *raison d'être*-jét. A *2. fejezet*ben a szerző a három Róma-ellenes felkelés kutatástörténetét vázolja fel (40–55.), amelyben részletes betekintést enged az Olvasó számára a területen folyó kutatások mennyiségét, minőségét és természetét illetően – azok elért eredményeivel és szembetűnő hiányosságaival egyetemben. A *3. fejezet*ben a szerző a zsidó hermeneutika Róma-képét elemzi (56–94.), többek között kitérve a zsidó történelemértelmezésre, a zsidó apokaliptika Róma-képeire, a qumráni tekercsek Rómával kapcsolatos megnyilatkozásaira, a josephusi és philóni Róma-képre, valamint a rabbinikus és targumi irodalmak Róma-hermeneutikájára. A *4. fejezet*ben pedig arról olvashatunk, hogy miként lép be Róma a zsidó történelembe a hellenisztikus kortól kezdve (95–159.). Itt foglalkozik a szerző Antiochos személyével, a Hasmóneus-királyokkal és politikájukkal, illetve Iudea provincia Római Birodalomba való integrálásával. Ezt a fejezetet a szerző Róma és a zsidóság ambivalens, illetve leginkább kölcsönösen antagonisztikus viszonyának elemzésével zárja.

És arról, hogy miért lett a könyv főcíme „Ézsau három könnyceppje”? A könyv mihamarabbi beszerzését ösztönzendő e zsidó irodalomtörténeti érdekességet nem kívánjuk bemutatásunkban felfedni, csupán annyit árulunk el, hogy a címválasztás igen bravúros és találó: kifejtését már a kötet Előszavában is olvashatjuk. Grill Tibor ókortörténeti munkája megbízható forrása lehet történésznek, teológusnak és politológusnak, de a történelmet a hadtörténet, a történelmi regények vagy az aktuálpolitika felől közelítő érdeklődő olvasóknak is. Időszerűsége abban áll, hogy a „mai világpolitika egyik régóta húzóóda súlyos válsága, az izraeli-palesztin konfliktus mindkét oldalról át van szöve olyan történeti vonatkozásokkal, amelyek az 1–2. századi Róma-ellenes felkelések időszakára utalnak vissza” (lásd Előszó, 10.). E kér-

déskör esetében naponta hangzanak el a médiában néha szándékoltan téves, néha pedig az alulinformáltságból fakadó homályos válaszok, amelyek teljesen másképp is megfogalmazhatók lennének egy megalapozott történeti tudás birtokában. Ezt a megalapozott történeti tudást kínálja e könyv. Hangvétele objektív és tudományos, ugyanakkor rendszeres, didaktikusan szerkesztett volta laikusok számára is biztosan áttekinthető. Bátran ajánljuk, egyben nagy köszönettel tartozunk Grüll Tibornak e páratlanul igényes és alapos munkájáért.

SÁROSPATAKI FÜZETEK
A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
TEOLÓGIAI TUDOMÁNYOS SZAKFOLYÓIRATA

A PERIODIKA MŰFAJAI / ROVATAI

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Igei ráhangolódás (*Oktass, hogy éljek!* rovat)

Tanulmányok: az adott szám tematikusan összefüggő nagyobb lélegzetű írásai (terjedelmük egy szerzői ív, azaz 40.000 n).

Ha mód van rá, teret engedünk egy *Vita* rovatnak (terjedelme 10–12.000 n), amelyben vagy egyetlen probléma több nézőpontú és hasonló terjedelmű bemutatása történik, vagy egy vitaindító vezércikkre (terjedelme 10-12.000 n) érkező korreferátumokat (terjedelmük 8000 n) közlünk.

Közreadunk kisebb *Közleményeket* (terjedelme 20–30.000 n): cikket, konferenciabeszámolót, az SRTA aktuális hirdetéseit.

Az *Idővonal* rovatban (terjedelme 1–2000 n) emlékezni és emlékeztetni szeretnénk a pataki történelem, a protestáns iskolatörténet jeles eseményeire, személyeire és alkalmaira, ünnepeinkre.

A *Közösség* rovatban olyan tanulmányokat, illetve cikkeket közlünk, melyek szoros kapcsolatban állnak a közösségi léttel, illetve konkrétan a közösségszervezés, közösségfejlesztés témakörével és az SRTA Református közösségszervező szakon folyó képzésével.

A *Szemle* rovat (terjedelme 4–6000 n) adja közre a recenziókat.

STÍLUSLAP

Minden hivatkozást lábjegyzetben kell feltüntetni. Az idézett és hivatkozott művekre így kell hivatkozni: első előforduláskor minden azonosító adatot és az idézett oldal-számot fel kell tüntetni lábjegyzetben, az idézett vagy hivatkozott szöveggel azonos oldalon. A továbbiakban rövid lábjegyzet használatos (lásd a 2. pontot).

A bekezdéseket behúzással, nem pedig üres sor beszúrásával kell jelölni. A szöveg közbeni idegen szavakat és címeket kurzívvval kell szedni, de a szövegidézeteket *nem* szedjük dőlttel.

A SZÖVEG STÍLUSA/FORMÁZÁS

A FŐSZÖVEGBEN:

Betűtípus: Times New Roman

Betűméret: 12-es

Bekezdés: szimpla sorköz

Igazítás: Sorkizárt

A LÁBJEGYZETBEN:

Betűtípus: Times New Roman

Betűméret: 10-es

Bekezdés: szimpla sorköz

Igazítás: Sorkizárt

Amennyiben az idézni kívánt szövegrész idegen nyelven van, az idézés eredeti nyelven a lábjegyzetben történik, a főszövegben a kötet nyelve (általában magyar) használatos.

Hivatkozás

1. Hivatkozás teljes lábjegyzetben

A szerzők vezetéknévét Kiskapitális betűvel jelöljük. Külföldi szerzők esetében a vezetéknévvel a keresztnév előtt, vesszővel elválasztva kell feltüntetni.

Az idézett lapszámok után nincs semmiféle rövidítés (l., p., o., old. stb.). Ha több egymást követő lapra hivatkozunk, közéjük nagyköötőjelet szedünk, a lapszámokat pedig nem rövidítjük, tehát nem 973–83 szerepel, hanem 973–983. Ha több egymással nem érintkező lapszámot adunk meg, akkor ezek közt vessző áll: 33, 52, 97. Az utolsó lapszám után a címleírás lezárásaként pont áll.

A, Könyvek esetében

Szerző: Cím, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldal.

Példa: Kertész Imre: Sorstalanság, Budapest, Magvető, 1975.

Szerző: Cím, Fordította, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldal.

Példa: Miller, Henry: Baktérítő, ford. Bartos Tibor, Budapest, Európa, 1990.

Szerző: Cím, Kötetszám, Fordította, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldal.

Példa: Tolkien, J. R. R.: A Gyűrűk Ura, 1–3. kötet, ford. Göncz Árpád, Budapest, Európa, 2002.

Szerző: Cím, Alcím, Kötetszám, Kötet Címe, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

Példa: Móricz Zsigmond: Erdély, 1. kötet, Tündérkert, Budapest, Európa, 1992, 349–440.

Szerző: Cím, Alcím, Kiadás helye, Kiadó, Sorozat, Évszám, Hivatkozott oldal.

Példa: Hankiss Elemér: Egy ország arcai, Válogatott szociológiai tanulmányok 1977–2012, Budapest, L'Harmattan, Ars Sociologica, 2012.

B, Gyűjteményes kötetek esetében

Szerkesztő: Cím, Alcím, Kiadás helye, Kiadó, Kiadás ideje, Hivatkozott oldal.

Példa: Sepsi Enikő (szerk.): *Studia Caroliensia*, A Károli Gáspár Református Egyetem 2011-es évkönyve, Európa, Budapest, L'Harmattan, 2012.

C, Gyűjteményes kötetekben megjelent írárok esetében

Szerző: Cím, in Szerkesztő: Cím, Alcím, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

Példa: Tóth J. Zoltán: A halálbüntetés abolíciója Európában, in Sepsi Enikő (szerk.): *Studia Caroliensia*, A Károli Gáspár Református Egyetem Évkönyve 2011-es évkönyve, Európa, Budapest, L'Harmattan, 2012, 111–142.

D, Folyóiratok esetében

Szerző: Cím, Folyóirat neve, Évfolyam, Évszám/Lap sorszáma, Hivatkozott oldalszám.

Példa: Mihályi Gábor: Költészet és valóság, *Nagyvilág*, XXXIII. évfolyam, 1988/7, 971–973.

E, Heti- és napilapok esetében

Szerző: Cím, Lap neve, Évfolyam, Lap száma, Évszám. Hónap. Nap., Hivatkozott oldalszám.

Példa: Váradi Ferenc: Hiteles példákra vágyva, *Reformátusok Lapja*, LVII. évfolyam, 35. szám, 2013. szeptember 1., 9.

Szerző: Cím, Alcím, Lap neve, Évfolyam, Lap száma, Kiadás helye, Évszám. Hónap. Nap., A hét napja, Hivatkozott oldalszám.

Példa: P. Szabó Ernő: Madár repül át az ágak között, Ha minden ecsetvonás érdekel, *Tárlatvezetés gyerekeknek a Nemzeti Galériában*, Magyar Nemzet, LXXVI. évfolyam, 240. szám, Budapesti kiadás, 2013. szeptember 3., kedd, 15.

F, Elektronikus források esetében

Elektronikus források esetén a hivatkozás logikája és formai megoldása azonos a fentiekkel. Attól függően, hogy mi deríthető ki az egyes anyagokról, mindenképp kell a szerző neve, a dokumentum címe, a megjelenés helye (amennyire azonosítható). Ezt követően utána a teljes URL és az utolsó letöltés dátuma (év. hónap. nap.). Pl.: egy többé-kevésbé rendszeresen publikáló blogbejegyzésére történő hivatkozás esetén:

Köntös László: Ügynök voltál? *reposzt.hu*, 2017. 05. 14. URL: <http://reposzt.hu/blog/kontos-laszlo/2017-05-13/ugynok-voltal> Utolsó letöltés: 2017. 05. 15. 2.

Hivatkozás rövid lábjegyzetben

Ha egy megelőző lábjegyzet már tartalmazta a teljes hivatkozást, rövid lábjegyzetet használunk:

Szerző: i. m., hivatkozott oldalszám.

Ha a megelőző lábjegyzet ugyanerre a műre hivatkozott, akkor a következő jelölést kérjük:

Uo., hivatkozott oldalszám.

Ha ugyanattól a szerzőtől korábban több kötetre/cikkre is hivatkoztunk, akkor az alábbi módon pontosítsuk a rövidített jegyzetet:

Szerző: Cím egésze (hosszabb cím esetén annak első néhány jellemző szava), hivatkozott oldalszám.

Pl. Móricz: Erdély, 26.

Pl.2. Mihályi: Költészet és valóság, 972.

3. Jelölések használata a hivatkozásban

- Könyvek, gyűjteményes kötetek címének, folyóiratok, heti- és napilapok nevének megkülönböztetésére dőlt betű használatos.
- Szerkesztői megjegyzések/jelölések jegyzetbe történő beékelésére [szögletes zárójel] használatos.
- Idegen nyelvű kiadványok adatsorában az adott nyelven közöljük a szerkesztő/szerkesztette, a kötet, és a fordította szavakat. A cím után és a kötet szerkesztőjének neve előtt szerk. szócska áll, ha az idézet magyar nyelvű; ed., ha angol, olasz vagy latin; éd., ha francia; Hrsg. vagy Hg. (= Herausgeber), ill. hrsg. vagy hg. (= herausgegeben), ha német nyelvű. Több szerkesztővel bíró angol könyvek idézésekor az ed. helyett a többes számot jelző eds. szócska áll. Több szerkesztő esetében azok neve között nagyködtőjel van.
- Az öt sornál hosszabb idézetek a margótól 1-1 cm-re behúzandóak, és idézőjel ez esetben is szükséges. Idézetben belüli idézet jelölése a » « jelekkel történik.

4. Rövidítések

c. n.	cím nélkül
é. n.	év nélkül
évf.	évfolyam
ford.	fordította
i. h.	idézett hely
ill.	1. illetve, illetőleg
	2. illusztrált, illusztrálta

i. m.	idézett mű
in	-ban/-ben
l.	lásd
o.	oldal
s. a. rend.	sajtó alá rendezte, sajtó alá rendezés
sk.	és a következő
s. k.	saját kezével, saját kezűleg
skk.	és a következők
szerk.	szerkesztő, szerkesztette
ua.	ugyanaz
ui.	ugyanis
úm.	úgymint
ún.	úgynevezett
uo.	ugyanott
uő.	ugyanő

5. Angol nyelvű rövidlet (abstract) készítése

Az angol rövidlet (abstract) minimum 10, maximum 15 soros. A cikk/tanulmány főszövege után illesztendő be. A rövidlet tartalmazza a cikk címének fordítását és a főbb tézisek összefoglalását.

Balega Áron – középiskolai tanuló, Vay Miklós Református Technikum, Szakképző Iskola és Diákotthon, Sárospatak

Balogh Judit (PhD, dr. habil.) – történész, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi karának egyetemi tanára

Bátoriné Misák Marianna (PhD, dr. habil.) – egyháztörténész, a Sárospataki Református Könyvtár és Tudományos Gyűjtemény kutatója, a Sárospataki Református Hittudományi Egyetem főiskolai adjunktusa

Csepregi Zoltán (DsC) – egyháztörténész, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszékének tanszékvezetője, egyetemi tanár

Dancs László – középiskolai történelemtanár, Vay Miklós Református Technikum, Szakképző Iskola és Diákotthon, Sárospatak

Dienes Dénes (PhD, dr. habil.) – egyháztörténész, a Sárospataki Református Hittudományi Egyetem egyetemi tanára, a Sárospataki Református Könyvtár és Tudományos Gyűjtemény igazgatója

Estovk Eszter – középiskolai tanuló, Lévy József Református Gimnázium és Diákotthon, Miskolc

G. Etényi Nóra (PhD, dr. habil.) – ELTE BTK Történeti Intézet, habilitált egyetemi docens

Homoki Gyula (PhD) – egyetemi adjunktus, Sárospataki Református Hittudományi Egyetem

Huszár Ákos – középiskolai tanuló, Irinyi János Református Oktatási Központ

Jenei Péter (PhD) – református vallástanár, Nyíregyháza-Városi Ref. Egyházközség / Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium, az SRHE mesterszakos hallgatója

Kozsurek Anna – középiskolai tanuló, Vay Miklós Református Technikum, Szakképző Iskola és Diákotthon, Sárospatak

Lovas Anett Csilla (PhD) – múzeumpedagógus, Sárospataki Református Könyvtár és Tudományos Gyűjtemény, az SRHE tudományos munkatársa

Mihalik Béla Vilmos (PhD) – ELTE BTK Történeti Intézet, egyetemi adjunktus, ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs, tudományos titkár

P. Kusnyír Éva – muzeológus, Sárospataki Református Könyvtár és Tudományos Gyűjtemény

Plesa Boglárka – teológushallgató, Sárospataki Református Hittudományi Egyetem